

TEORIJA IN PRAKSA

UDK 3 ISSN 0040-3598

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE
UNIVERZA V LJUBLJANI
LETNIK XXXII
5-6/1995

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVILJA

LET. XXXII št. 5-6

MAJ - JUNIJ 1995, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Frane Adam, Vojko Antončič, Ciril Baškovič, Adolf Bibič, Danica Fink Hafner, Mitja Hafner Fink, Anton Grizold, Vjerman Katunarič, Zinka Kolarič, Miran Komac, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Dimitrij Rupel, Janez Stanič, Slavko Splichal, Niko Toš, Drago Zajc

UREDNIŠKI KOLEGIJ:

Ivan Bernik, Marjan Brezovšek, Ivan Hvala, Stane Južnič, Ljubica Jelušič, Zdravko Mlinar, France Vreg

ODGOVORNI UREDNIK:

France Vreg

POMOČNIK ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel.: 341-589 in 168-1461 int. 232

NAROČNINA:

za prvo polletje 1995:

za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 3.500,00 SIT, za podjetja in ustanove 7.000,00 SIT, za tujino 8.000,00 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 1.000,00 SIT.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

DELO: Tiskarna, Ljubljana, Dunajska 5

Poštnina plačana v gotovini.

ČLANKI, RAZPRAVE

- BOŠTJAN M. ZUPANČIČ: Pravna država in njena oblast 368
 MARJAN SVETLIČIČ: Multinacionalna podjetja in razvojna strategija Slovenije 390
 ALENKA ŽNIDARŠIČ KRANJC: Omejevanje naravnih monopolov – primer zemeljski plin 409
 KURT HELMUT SCHIEBOLD: The German Model of Democratic Control over the Armed Forces 421

SOCIOLOGIJA IN DRUŽBA OB PRELOMU STOLETJA

- Ob 30. letnici Slovenskega sociološkega društva – Uvod 426
 ZDRAVKO MLINAR: Na pragu ubikvitarne družbe? 426
 MARKO KERŠEVAN: Slovenska sociologija med socialnim okoljem in znanstveno skupnostjo 444
 THOMAS LUCKMANN: Sociologija ob koncu 20. stoletja – meje in možnosti 452
 EVGEN PUSIČ: Ali smo se osvobodili Durkheima in Webra? 458
 NIKO TOŠ: Emancipatorni naboj projekta Slovensko javno mnenje – intervju 463

AKTUALNI INTERVJU

- STANE JUŽNIČ: Študente je treba ljubiti 474

IZ RAZISKAV

- MARJAN BREZOVŠEK: Partition or (kon)federalization of Bosnia and Herzegovina 487
 DŽEMAL SOKOLOVIČ: Ali obstaja etnični problem? 508

POGLEDI, KOMENTARJI

- ARTUR ŠTER: Med naravoslovjem in družboslovjem 525

ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA

- IGOR PRASSEL: Povpraševanje po drogah: vloga množičnih medijev 535

PRIKAZI, RECENZIJE:

- ADAM KUPER: The Chosen Primate. Human Nature and Cultural Diversity (Vesna Godina) 538
 MAJDA ČERNIČ-ISTENIČ: Rodnost v Sloveniji (Maca Jogan) 540
 DARJA ZAVIRŠEK: Ženske in duševno zdravje (Maca Jogan) 542

NOVE KNJIGE

- AVTORSKI SINOPSIS 544

BOŠTJAN M. ZUPANČIČ

Pravna država in njena oblast

V tem sestavku bi želel predvsem nazorno nakazati imanentnost zvez med javnim pravom, torej pravom, ki ureja javne zadeve, na eni strani in na drugi strani med etiko in moralo. Intelektualni (pravoznanstveni) kliše, kadar opisuje odnos med moralo in pravom, oba pojma zarisuje kot kroga, ki se delno pokrivata, delno pa sta drug od drugega prosta. Presečna množica v sredi med obema krogoma se v skladu z običajnim pojmovanjem nanaša na t. i. moralne konstante, kakršne nahajamo v kazenskem materialnem pravu. Te inkriminirajo na primer stvari, ki so, za razliko od *mala prohibita* –, *mala in se*: recimo »davčna utaja« je *malum prohibitum*, ker je dejanje tu sicer protipravno, ni pa morali nasprotno dejanje, medtem ko je umor, na primer kršitev takó pravnih kot moralnih norm.

Po tej logiki je torej povsem »naravno«, da se vsi državljani trudijo, da bi se izognili davkom in če pri takem ravnanju niso zaloteni, velja, da se niso pregrešili. Zanimivo pa je, ko smo že pri primeru davčne utaje, da nikomur ne pride na misel, kot je to prišlo Thoreauju, da davkov ni plačeval, ker jih država troši za kupovanje orožja: tu še nikomur ni prišlo na misel, da bi uveljavljal »ugovor« vesti. Thoreau je tak svoj ugovor ovekovečil v svojem delu »Walden«¹ – gre za jezero blizu Lexingtona v državi Massachusetts –, ki je sčasoma postal biblija za vse, ki iz razlogov morale nasprotujejo državnim oblastim. Sokrat, točneje Platon, v »Kritonu«² razvija zanimivo razlago, po kateri je podložnost Zakonu brezkompromisna tudi zato, ker velja za vsakogar, ki se z zakoni ne strinja, da se svojemu državljanstvu v konkretni državi lahko odpove in se preseli drugam. Sokrat je bil v imenu te poslušnosti Zakonu pripravljen žrtvovati svoje življenje.

¹ Dr. Boštjan M. Zupančič, redni profesor na Pravni fakulteti. Henry David Thoreau, WALDEN v GREAT SHORT WORKS OF H.D. THOREAU, Harper Perennial, New York, 1993, str. 266:

»Pri svojem poskusu sem se naučil vsaj tega: če nekdo sledi svojim sanjam, in si prizadeva živeti življenje, ki si ga je sam zamislil, bo doživel nepričakovan uspeh. Nekatere stvari bo pustil za seboj, prekoračil bo nevidno mejo; novi, univerzalni, liberalnejši zakoni se bodo pričeli ustvarjati okoli in znotraj njega; ali pa se bodo stari zakoni razširili in mu bili razlagani v svobodnejšem duhu, on sam pa bo živel v višjem redu eksistence. V sorazmerju, s katerim poenostavlja življenje, se mu bodo univerzalni zakoni zdeli manj zapleteni, samota ne bo več samota, niti revščina revščina, ne šibkost šibkost. Če si zidal gradove v oblakih, ni treba, da je tvoje delo izgubljeno; tam namreč morajo biti. Sedaj pa pod njih postavi temelje.«

² Platon, KRITON v POSLEDNJI DNEVI SOKRATA, Slovenska matica, Ljubljana 1988, str. 111–112:

»Sokrates [v pogovoru s Kritonom]: »Premisli torej, Sokrates,« bi utegnili zakoni nadaljevati, »ali je resnica, kar trdimo, da se ta tvoj drzni poskus zoper nas ne zlaga z načeli pravičnosti! Zakaj ne glede na to, da smo te rodili, zredili in vzgojili, da smo tebi in vsem tvojim someščanom dali delež na vseh dobrinah, ki jih premoremo, ne glede na vse to dovoljujemo slednjemu polnoletnemu Atencu v javnem razglasu, ko se je seznanil s politično organizacijo države in z nami zakoni, z vsem svojim imetjem izseliti, kamor hoče, ako ni zadovoljen z nami. Nobeden od nas mu ni na poti in mu ne brani oditi v katero vaših kolonij ali tudi v inozemstvo, če more, kamor koli ga je želja, in odnesti s seboj svoje premoženje. Tisti med vami pa, ki ostane, poučen o tukajšnjem pravosodju in državnih ustanovah, je po našem mnenju z dejanjem potrdil obveznost, da se bo poslušno ravnal po naših odredbah; a kdor nam ni poslušen, trdimo, da je kriv trojnega greha: prvič, ker smo njegovi roditelji, drugič, ker smo njegovi redniki, tretjič, ker nas kljub zaobljubi poslušnosti ne posluša, a tudi ne pouči, ako se nam primeri kaka pomota, čeprav mu dajemo priložnost za to in ne zahtevamo brezobzirno, da se mora pokoriti našim ukazom; ne: na izbiro ima, da nas ali o boljšem pouči ali da se nam ukloni: on pa ne stori ne tega ne onega.«

Toda, če se prav na prvi pogled zdi, da Sokrat štiristo let pred in Thoreau devetnajsto let po Kristusu stojita na diametralno nasprotnih stališčih glede svojega moralnega odnosa do zakonov in države, je v resnici stvar drugačna. Poanta namreč niti ni v tem, ali se posameznik zakonom podreja do tiste mere, ko izpije trepetlikin strup samo zato, ker je bila sicer krivična sodba skladna zakonom Aten kot države –, oziroma ali neki osamljen posameznik iz neke vzhodne ameriške državnice vztraja pri svojem neplačevanju denarja, ki ga država zlorablja v namene, s katerimi se on ne more sprijazniti.

Obe stališči sta sprejemljivi in obe stališči imata v sebi resnico, pa čeprav pravna teorija še danes ne zna pojasniti, na kakšen način je posameznik lahko moralno zavezan k pokorščini nemoralnim dejanjem države, če ta trguje z orožjem, oziroma državi, ki je pripravljena nekoga justično umoriti, ker gre oblasti (in nemoralnejšem) na živce s svojo odkritosrčnostjo, ker je, kot je Platon označil Sokrata, kot »brenčelj«, ki državnega konja pika v stegno. (Mimogrede, angleški politološki izraz »*gadfly*«, ki se nanaša na političnega *enfant terrible*, izhaja prav iz Platonove primere.)

V Sokratovem času je pojem *Nomos*, zakon, veljal za določena maloštevilna pravila obnašanja v družbi, pravila, ki so se jim ljudje v atenski skupnosti tako ali drugače, podobno kot običajem, bolj ali manj samodejno podrejali. Zelo je zanimivo, da je Platonova »Apologija«³ posejana z referencami na to, »kaj si bodo ljudje« o tem ali onem dejanju »mislili«. Sokratove prijatelje tudi v Kritonu⁴ ven in ven skrbi, »kaj bodo ljudje mislili«, na primer če bi prijatelji Sokrata ne osvobodili, ker bi »izgledalo«, kakor da so škrtarili z denarjem in naporom, medtem ko se je z Delosa vračala ladja. Tudi Platonov Sokrat skrbi, kaj »bodo ljudje rekli«. Na koncu stvar izpade tako, da je Sokratu spričo njegove metafizične ozaveščenosti tako ali tako jasno, da mu bo na onem svetu boljše, da duša ni umrljiva itd. in da zato rade volje umre –, medtem ko je njegovo brezkompromisno podrejanje Zakonu, ki poleg vsega ni bil niti določen, ko naj bi šlo za »zavajanje atenske mladine« in druga »kazniva dejanja«, na katerih je slonela obtožnica proti njemu, prej izgovor kot kaj drugega. Tudi v modernem času najdemo podoben primer v angleškem pravu, primer *Shaw v. Director of Public Prosecutions*, v katerem so nekega Angleža obtožili za »korupcijo javne morale«, ker je objavljaval imena *call-girls*, pa čeprav tako ravnanje ni bilo vnaprej določeno kot kaznivo v zakonu. Toda ta primer predstavlja konec določenega kazenskega prava, ki zdaj stoji na maksimi *strict interpretation of penal statutes* na eni strani in načelu predhodnosti, določnosti in sploh legalitete na drugi strani.

Z drugo besedo, Sokratov precedens pravno in logično danes ni več sprejemljiv. Od »Apologije« in »Kritona« pa ostane, tudi za pravnika, drug nauk, ki je precej globlji, namreč toliko, kolikor ostaja odprto vprašanje, kje je Sokrat jemal moralno moč, da se je sam zoperstavil celim Atenam in za ceno lastnega življenja vztrajal pri svojih stališčih. Brez dvoma je bila moralna (psihološka) motivacija, ki ga je pri tem vodila, natanko tista, ki je na primer Kanta ozaveščala, da se je bil zapisal načelu, da je bolje umreti, kot pa trpeti, zoper sebe ali druge, krivico: *Fiat justitia, pereat mundus!* – pravilo, ki ga moralno nerazviti posamezniki, ki jih tudi pri nas nikakor ne manjka, označujejo kot simptom Kantovega pretiravanja.

³ Op 2., *id.*

⁴ *Id.*, str. 101:

«... Pred vsem tem, porekó ljudje, smo zapirali oči, s tem da nismo zaradi pomanjkanja poguma in podjetnosti za tvojo rešitev ničesar storili ne mi ne ti, čeprav je bila stvar preprosta in lahko izvedljiva, ko ne bi bili vsi skupaj take mevžaste tutke!...»

Novozavezno sporočilo, da je za človeka boljše, da izgubi ves svet – tudi sebe samega! –, kakor da bi izgubil dušo, je seveda istega psihološkega porekla kot Sokratovo in Thoreaujevo na videz donkihotsko vztrajanje.

I.

Teh nekaj površinskih primerjav smo dali kot uvod k temu spisu, da bi nakazali našo glavno témo. Ker na tem mestu ne bi ponavljali spoznanj o evolutivni psihologiji moralnega razvoja,⁵ bi želeli *in medias res* postaviti iz tega izvedeno témo o vprašanju, kakšen je namreč odnos med pravom in moralo, ali povsem določeno med državo in moralo, v modernem času. V stvareh, ki se dogajajo okoli nas, doma, v Italiji in drugod po Evropi, namreč na čuden način, ki se v glavnem manifestira preko svobodnega javnega mnenja, prihajajo do izraza določena nepodrejanja, morala kritike oblasti in države, kakršne do zdaj še nismo poznali.

Kakor da moderna država mora producirati finančne afere in škandale, kakor da bi korupcija bila šele včeraj ali celo danes, kakor da družba iz nekega drugega razloga na površino splavlja probleme, o katerih se prej ni niti govorilo. Kakor da se je bila avtoriteta oblasti v tolikšni meri oslabil, da je ljudstvo pričelo predpostavljati, da nihče, najmanj pa tisti, ki so bili po njegovi volji izvoljeni na položaje moči, ni več nad zakonom. Enakost pred zakonom, *Equality before the Law*,⁶ seveda v pravni doktrini ni nič novega, vendar je ta prej kazala predvsem na prepoved uporabe kriterijev, kakršni so vera, politično prepričanje, spol in druge »osebne okoliščine«, ki morajo pred zakonom postati irelevantne zato, da bi do izraza prišli samo kriteriji, ki jih zakon eksplicitno predvideva. V ustavnopravni doktrini je torej bila prepoved diskriminacije le inverzna slika enakosti pred zakonom, medtem ko zdaj prihaja do izraza drug vidik enakosti, ki pred afero Watergate v ZDA pravzaprav še ni bil do konca izražen. (Pri Watergatu je šlo za t. i.

⁵ Začetnik (znanstvenega) preučevanja psihologije moralnega razvoja je bil Jean Piaget – glej J. Piaget, *THE MORAL JUDGMENT OF THE CHILD*, Routledge & Kegan Paul, 1932. Na podlagi njegovega dela je (danes najbolj znani raziskovalec psihološkega moralnega razvoja) L. Kohlberg razvil teorijo o treh invariantnih stopnjah moralnega razvoja – predkonvencionalno, konvencionalno in postkonvencionalno. Otrokom različne starosti (kasneje so te raziskave naredili tudi z adolescenti in odraslimi) in iz različnih etničnih skupin je predstavil določene moralne dileme. Te so se nanašale predvsem na situacijo, kjer sta bila v koliziji poslušnost avtoriteti (oziroma nekemu pravilu) in skrb za dobrobit posameznika. Pri tem Kohlberga ni zanimalo posameznikovo mnenje o tem, »kaj je prav in kaj ni«, temveč predvsem način, kako so posamezniki svoje mnenje utemeljili. Na podlagi teh odgovorov je Kohlberg razvil teorijo o treh kulturno in razvojno nespremenljivih (invariantnih) stopnjah moralnega razvoja. Vsaka od treh stopenj se deli še na dve podstopnji. Moralno razsojanje vsakega posameznika se (pri optimalnem razvoju) razvija od predkonvencionalnega in konvencionalnega stadija do postkonvencionalnega, pri čemer seveda ni nujno, da vsakdo doseže raven postkonvencionalne stopnje moralnega razsojanja (po podatkih raziskav je takšnih posameznikov na najvišji šesti stopnji postkonvencionalnega razsojanja od 5–15%). Glej L. Kohlberg, *THE PSYCHOLOGY OF MORAL DEVELOPMENT*, II. vol., Harper & Row, San Francisco, 1984.

⁶ Glej I. oddelek 14. amand. k ameriški ustavi:

»All persons born or naturalized in the United States are subject to the jurisdiction hereof, are citizens of the United States and of the State wherein they reside. No State shall make or enforce any law which shall abridge the privileges or immunities of citizens of the United States; nor shall any state deprive any person of life, liberty, or property, without due process of law; nor deny to any person within its jurisdiction the equal protection of the laws.«

(Prevod: Osebe, rojene ali naturalizirane v Združenih državah, ki spadajo pod to pravno pristojnost, so državljani Združenih držav, so pa tudi državljani države, v kateri prebivajo. Nobena od držav ne bo sprejela ali uveljavila kakršnegakoli zakona, ki bi kratil privilegije ali imunitete državljanov Združenih držav; prav tako pa nobena država ne bo brez dolžnega pravnega postopanja krtila pravice do življenja, svobode ali lastnine; prav tako pa ne bo nobeni osebi, ki spada pod njeno pristojnost, krtila enakosti v zaščiti po zakonu.)

Glej za primerjavo štirinajsti člen slovenske ustave: »V Sloveniji so vsakomur zagotovljene enake človekove pravice in temeljne svoboščine, ne glede na narodnost, raso, spol, vero, politično ali drugo prepričanje, gmotno stanje, rojstvo, izobrazbo, družbeni položaj ali katero koli drugo osebno okoliščino. Vsi so pred zakonom enaki.« – Uradni list RS, 33-1409/91 z dne 28. decembra 1991.

*executive privilege*⁷ ali za tehnično vprašanje, ali ima predsednik ZDA v imenu svoje eksekutivne funkcije pravico do določenega ravnanja, ki bi bilo za običajne smrtnike – enostavno kaznivo. Po dolgem in mučnem razpredanju v tisku, v Senatu ameriškega Kongresa se je leta 1974 vendarle oblikovalo stališče, da predsednik ne more biti imun na zakonske sankcije. In čeprav si je Nixon, kakršen je pač že bil, seveda od svojega naslednika Forda izgovoril kazensko imuniteto, preden je odstopil, je bil postopek ustavne obtožbe (*impeachment*⁸), ki ga tudi slovenska ustava predvideva v dveh svojih členih in se nanaša na predsednika vlade in ministre⁹ ter celo na predsednika republike¹⁰, vendarle dovolj verjeten, da se je bil Nixon brez nadaljnega odpovedal svoji politični funkciji in postal navaden, tudi *de facto* nepriviligiran državljan.)

Na ta način se je nekako obrestovalo branje Thoreauja, ki je v ameriških *colleghi* obvezno za skoraj vse usmeritve, kolikor ga mladi ljudje ne preberejo že v srednjih šolah. Thoreau stoji na stališču, da je država ne samo pravni, ampak v zadnji konsekvenci tudi moralni fenomen –, vsaj toliko, da si ne more privoščiti flagrantnega kršenja pravil, na katerih je sama vzpostavljena (pravna država), in da ne more zavezovati navadnega državljana k pokorščini (odtod izraz *civil disobedience*¹¹, ki ne pomeni, da je taka nepokorščina samo državljanska, ampak da je, tudi v moralnem smislu civilna), če se sama poslužuje nemoralnih ciljev in sredstev. Tako je na novo profiliran odnos med močjo in deontologijo, se pravi navsezadnje vprašanje, ali je moč, ki ga organizirana sila državnega aparata, četudi (ali morda še zlasti, če) gre za največjo velesilo na svetu – ne more in ne sme preseči.

Toda ni mogoče premočno poudariti, kako korupcija ni značilna za moderno dobo, saj se je morala vedno in povsod dogajati in da so tisti, ki so imeli oblast, to

⁷ *The privilege of the executive branch of government to refuse to disclose confidential communications, the disclosure of which could impair its ability to function. The executive privilege is intended to insure the effective functioning of the executive branch, and is generally limited to matters of state and national security secrets. An executive privilege accrues to the President of the United States under the doctrine of separation of powers; however, that privilege may be overcome in the interests of the «fundamental demands of due process of law in the fair administration of criminal justice».* – Steven H. Gifin, LAW DICTIONARY, Barron's Educational Series, Inc., New York 1991.

(Prevod: [To je] privilegij izvršilne veje oblasti, da lahko zavrne razkritje zaupnih sporočil, ki bi lahko škodilo sposobnosti njenega funkcioniranja. Namen »privilegija je, da zagotovi učinkovito funkcioniranje izvršilne veje oblasti, in je splošno omejen na varovanje državnih in nacionalnih skrivnosti. Takšen privilegij pripada predsedniku Združenih držav na podlagi doktrine o delitvi oblasti; ki pa ga lahko obidejo v interesu temeljnih zahtev po dolžnem pravnem postopanju pri pravičnem kazenskem sojenju.)

⁸ Glej 4. oddelek 2. čl. ameriške ustave: »*The President, Vice President and all civil Officers of the United States, shall be removed from Office on Impeachment for, and Conviction of, Treason, Bribery, or other high Crimes and Misdemeanors.*«

(Prevod: Predsednik, podpredsednik in vsi civilni uslužbenci Združenih držav bodo odstranjeni s svojih funkcij na podlagi obtožbe (*impeachment*) in zaradi obsodbe za izdajo, podkupovanje ali za druge hude zločine in prekrške.)

⁹ Slovenska ustava, 119. čl.: »Predsednika vlade ali ministre lahko državni zbor pred ustavnim sodiščem obtoži kršitve ustave in zakonov, storjene pri opravljanju njihovih funkcij. Ustavno sodišče obravnava obtožbo na način, kakor je določeno v 109. čl.« – *Id op. 4.*

¹⁰ Člen 109 slovenske ustave: »Če predsednik republike pri opravljanju svoje funkcije krši ustavo ali huje krši zakon, ga državni zbor lahko obtoži pred ustavnim sodiščem. Le-to ugotovi utemeljenost obtožbe ali obtoženega oprosti, s dvotretjinsko večino glasov vseh sodnikov pa lahko odloči o odvzemu funkcije. Potem ko ustavno sodišče dobi sklep državnega zbora o obtožbi, lahko odloči, da predsednik republike do odločitve o obtožbi začasno ne more opravljati svoje funkcije.« – *Id.*

¹¹ Thoreau obravnava pojav civilne nepokorščine (*civil disobedience*) v svojem esaju z izvirnim naslovom »*Resistance to Civil Government*« iz leta 1849. To naj bi bil po oceni mnogih kritikov njegov najpomembnejši esej. Večina ga postavlja ob bok Johnu Stuartu Millu ter njegovemu delu »O SVOBODI«. Prispevka obeh avtorjev sta namreč klasični opredelitvi odnosa posameznika do države. Po eni strani lahko beremo Thoreaujev esej kot njegov osebni odgovor na dejstvo, da so ga zaprli v ječo, ker ni hotel plačati davkov ter tako odklonil svojo podporo – po njegovem – nemoralni vojni z Mehiko. Vendar pa večina razume esej kot uspešno opredelitev mejne črte med pravicami vlad posameznih držav na eni ter temeljnimi pravicami državljanov teh držav na drugi strani. Moralna načela so po Thoreauju zasebno področje državljanov. Države, ki pa skušajo takšna načela uzakoniti, delujejo represivno. – Op. 1, *id.*

oblast vedno izkoriščali, se z njo okoriščali itd. Dokler je bila oblast privilegij tistih, ki so zmagali na bojnem polju, torej aristokracije, je bilo pri vsej stvari vgrajenih več moralnih varovalk, ki so zelo enostavno izhajale že iz tega, da strahopetci niso prišli do oblasti. (Mimogrede: kriterij, ki pojasnjuje, zakaj je tudi komunistična partija propadla, ko so se postarali še zadnji partizani.) Toda, ko je od francoske revolucije naprej oblast prešla v roke ljudi, ki naj bi bili demokratično izvoljeni, ki torej svoj oblastni mandat ne vlečejo iz rojstva, marveč iz ljudstva, se je pričelo postavljati vprašanje enakosti pred zakonom – pa čeprav ta enakost nikoli ni bila dosledno pravno izpeljana. Ravno dobrovernim Američanom je podobno, da so v demokracijo in enakost pred zakonom dovolj necinično verjeli, da so bili s svojim svobodnim tiskom¹² pripravljeni stvar speljati do svojega logičnega konca in vreči predsednika, ki je bil vpleten v pravzaprav malenkostno vedenje in sprijaznjenje z vlomom v glavni stan Demokratske stranke.

II.

Dogaja se, čisto na kratko rečeno, nekaj drugega. Vsaj v tem, če že ne v mnogih drugih pogledih, zahodna civilizacija napreduje iz ene stopnje moralnega razvoja v drugo. Če je bil najprej deatlariziran Bog, kot pravi Camus¹³, potem je zdaj detronizirana politična oblast, ki jo je ljudstvo pričelo doživljati kot nekaj, kar ji je preko medijev neposredno odgovorno in kot nekaj, kar nima privilegija početi, kar je slehernikom prepovedano. Šele v posledici tega se sproži moralno ogorčenje na strani tiska in v drugi izpeljavi gorostasna reakcija pravnega imunskega sistema¹⁴, kakršni smo ji zdaj priča pri tistem, kar se dogaja v Italiji. Socialna zavest ima svoje zakonitosti razvoja, prav kakor jih ima individualna. Ta proces se ne bo dal obrniti nazaj, ker kar je enkrat desakralizirano, to se ne dá več postaviti na piedestal, ki bi bil dovolj oddaljen od ljudstva, da na kipu ne bi opazilo umazanih srag korupcije. Če pa so kot pri nas voljeni ljudje, do katerih ljudje že tako nimajo nobenega a priori strahu in spoštovanja, ker so se taki pač pojavili na javni politični sceni, ki spoštovanja tako rekoč sploh ne pozna, potem je jasno, da bo iz

¹² Svobodo tiska v ameriški ustavi zagotavlja prvi amandma, ki se glasi: »Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press, or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the Government for a redress of grievances.«

(Prevod: Kongres ne bo uzakonil nobenega zakona, ki se nanaša na ustanovitev religije ali ki prepoveduje njeno svobodno izražanje; ali [ki bi] okrnili svobodo govora ali tiska ali pravico ljudi do mirnega združevanja in do vlaganja peticij vladi za popravilo krivic.)

Slovenska ustava pa zagotavlja »svobodo izražanja« v svojem 39. členu:

»Zagotovljena je svoboda izražanja misli, govora in javnega nastopanja, tiska in drugih oblik javnega obveščanja in izražanja. Vsakdo lahko svobodno izbira, sprejema in širi vesti in mnenja. Vsakdo ima pravico dobiti informacijo javnega značaja, za katero ima v zakonu utemeljen pravni interes, razen v primerih, ki jih določa zakon.« – Op. 4, *id.*

¹³ Glej Camus, L'HOMME RÉVOLTÉ, Gallimard, 1951:

»Metafizični upor je vzgib, s katerim se človek dvigne zoper svoj položaj in zoper vse stvarstvo. Ta upor je metafizičen, ker spodbija smotre človeka in stvarstva. Suženj se upira zoper usodo, ki mu jo določa njegov položaj; metafizični upornik zoper usodo, ki mu je določena, ker je človek. Uporni suženj dokazuje, da je nekaj v njem, kar se ne strinja s tem, kako ravna gospodar; metafizični upornik izjavlja, da ga vara stvarstvo. Tako pri prvem kakor pri drugem ne gre za golo in preprosto zanikanje. V obeh primerih imamo v resnici opraviti z vrednostno sodbo, v imenu katere upornik odklanja, da bi privolil v svoj položaj.

Metafizični upornik prav tako zatrjuje, da obstaja sila, zoper katero se dviguje, in zato jo vzpostavi prav s tem, da jo spodbija. To višje bitje tako potegne v enako sramotno pustolovščino kakor človeka in s tem njegova ničeva moč postane enaka naši ničevi usodi. Poniža ga, boga, da ga je mogoče zavreči, poniža ga pred tistim v človeku, kar se nikoli ne poniža, prisili ga v absurdno eksistenco, v razmerje do človeka, izžene ga iz njegovega brezčasnega zatočišča in ga pritegne v zgodovino, daleč od večne trdnosti, ki bi mu jo lahko zagotovila le soglasna vdanost ljudi. Upor tako pokaže, da je sleherna višja eksistenca kot eksistenca vsaj protislovná.« (Iz zbirke NOBELOVCI, Cankarjeva založba v Ljubljani, prevod Zoja Skušek-Močnik, str. 167–168).

¹⁴ Glej B.M. Zupančič, *Pravo kot imunski sistem*, 78–79 REVILJA »2000« 56 (1995).

moralnih ali celo manj moralnih motivov sedanji finančni škandal prelomnica in precedens. V dobro ali v zlo prihodnjih generacij slovenskih državljanov.

K tej, v temelju revolucionarni spremembi v odnosu med moralo in državo (politiko itd.) so odločilno pripomogla javna občila, ki so šele danes dala pravo vsebino »načelu javnosti«, ki je vseskozi, vsaj pravno, bilo prisotno. Ideja, da morajo biti politične zadeve »transparentne«, kakor bi temu danes rekli, je seveda stara prav toliko, kolikor je stara demokracija, ker je demokracija v svojem bistvu nadzor javnosti nad izvajanjem tako izvršilne kakor tudi zakonodajne in sodne oblike oblasti. Izpostavljanje korupcije s strani tiska, radia in televizije – in namen je tu dobesedno »vznemirjanje javnosti«, ki je bilo še pred kratkim tabu –, pa ne bi bilo ne možno in ne uspešno, če ne bi takó tisk kakor javnost sama alergično reagirala na zlorabo oblasti.

Ta alergija, ki jo tisk predvsem katalizira, ker ji daje specifično vsebino, pa ne bi bila možna, če bi na primer že obstajala logika t. i. *raison d'état*, skratka logika, po kateri je v oblastvenih zadevah zavoljo pomena državnih interesov dovoljeno marsikaj, kar v običajnih razmerah običajnim ljudem ni dovoljeno: oblastveni privilegij kakor da ne obstaja več, ker se je v temelju preobrazil celoten odnos do avtoritete.

Demokracija, se pravi ozaveščena enakost (odsotnost avtoritete),¹⁵ se je bila iz postulata nečesa, kar ni stvarno, preobrazila v nekaj, kar je enostavno – res. Pri tem se je treba zavedati, da oblast ne črpa svoje premoči nad prebivalci zgolj ali predvsem iz fizične premoči, izvedene iz lastne organiziranosti, s katero se državljanji soočajo kot nemočni posamezniki – kakor na primer v kazenskem postopku. Če posameznik ne bi imel vgrajenega odzivnega mehanizma,¹⁶ resonance, po kateri se na oblast odziva s prastrahom, ki mu je bil že kot otroku psihološko vcepljen, oblast sploh ne bi mogla funkcionirati – tako pa podrejanje posameznika poteka bolj ali manj samodejno.

In prav na ravni te samodejnosti se je bilo móralo nekaj prelomnega spremeniti. Ne gre več za to, da bi bila javnost neprijetno presenečena ali razočarana, ko ugotovi, da so njeni demokratično izvoljeni predstavniki zagrešili nekaj nepojmljivo podlega itd. Gre za to, da ta javnost nikoli ni bila očarana, zaradi česar nima za kaj biti raz-očarana. V tem smislu avreola oblasti ne obstaja več, oblast postaja predvsem koordinativna funkcija v družbi, tehnično-menedžerska uprava zadev splošnega pomena, za katere so njeni nosilci sicer primerno plačani, ne velja pa

¹⁵ Na področju psihologije osebnosti se je z demokratičnostjo kot odsotnostjo avtoritete (in po drugi strani prisotnostjo odgovornosti) intenzivno ukvarjal T.W. Adorno s sodelavci. Iz njegovih raziskav izhaja, da avtoritarnost ni le ena od osebnostnih potez, temveč je le delec v nerazdružljivi celoti konsistentne osebnosti. Gre za globinsko organizirano strukturo osebnosti, ki jo je Adorno imenoval *avtoritarna osebnost* ali fašistoidna osebnost. Takšna osebnostna struktura se izraža tako v določenih avtoritarnih, etnocentričnih, konzervativnih vrednotah, *mnenjih in stališčih* kot v možnosti, da se te izrazijo v akciji. Avtoritarna osebnost je do avtoritete podredljiva, do podrejenih pa osorna in prezirljiva, zatira svoje instinkte, je konzervativna in se drži običajev, ima tradicionalna stališča, zagovarja disciplino, nima razumevanja za kakršne koli drugačnosti, je kaznovavno naravnana predvsem do tistih, ki jih vrednoti kot inferiorne. Takšna osebnostna struktura je diametralno nasprotna demokratični osebnostni strukturi. – Glej T. W. Adorno *et al.*, *THE AUTHORITARIAN PERSONALITY*, Harper & Row Inc, New York, 1950.

¹⁶ Ta odzivni mehanizem je Freud poimenoval Super ego ali Nad-Jaz (tudi Ideal Jaza). Pojem Nad-Jaza je Freud prvič omenil v razpravi *DAS ICH UND DAS ES* leta 1923. Nad-Jaz predstavlja kritično *instanco* osebnosti, ki (po Freudu) nastane z izdvojitvijo od Jaza v obdobju edipalizacije (okrog petega leta starosti). Ta del osebnosti se obrne proti Jazu (Egu) in mu postane vzor (zato tudi Ideal Jaza), pa tudi strog sodnik. Nadjaz vsebuje prepovedi in ideale (zato je sedež kritike, cenzure in predvsem občutka krivde), kasneje pa se razširi še z zahtevami kulture (morala, vzgoja, religija). Preučevalci Nadjaza po Freudu (npr. M. Klein, Ferenczi) so obdobje nastajanja Nadjaza locirali že v obdobja pred edipalizacijo. – Glej S. Freud, *JA I ONO in JA I NAD-JA (JA IDEAL)*, v *BUDUČNOST JEDNE ILUZIJE*, Naprijed, Zagreb, 1986, str. 275–293.

več domneva, da bi imeli ti ljudje na kakršen koli način eksteritorialen status v demokratični družbi.

Moralni *rating* teh nosilcev pada tako hitro, da obstaja celo nevarnost, da se ne politike in ne oblasti ne bodo več prijemali ljudje, ki imajo celo sami do sebe vsaj trohico (samo)spoštovanja. Ko se na to področje naseljujejo posamezniki, ki tega nimajo, pa iz njega beže – gre za pravo getoizacijo – ljudje, ki ga imajo. Ta začarani krog je po svoje krivičen in vsekakor slab za državo, ker po nekem paradoksu moč in vpliv v državi prihajata v roke moralno najmanj primernim posameznikom. Dokler napreduje proces anomije, torej razvrednotenje vrednot, ki niso več funkcionalne, se v piramidi moralne zgrajenosti oblast seli vse niže. Kakor sem že nekje zapisal: neumni vladajo, pametni pa norijo . . .

Tudi tega vidika pri presoji spremembe odnosa med moralo in državo ni mogoče spregledati, pa čeprav se na tem področju lahko kaže kot prav obratna slika resnice. Nazorneje rečeno, če bi na oblast prihajali ljudje, do katerih bi državljani in državljanke imeli pozitiven odnos in ki bi s svojimi dejanji to zaupanje opravičevali, potem javnomnenjski *rating* politikov in politike ter oblastnikov ne bi padal – nasprotno!, avtoriteta oblasti bi rasla v skladu z njeno moralno substanco. Ker bi tako pravzaprav moralo biti, ne pa da smo vsi že vnaprej sprijaznjeni z dejstvom, da »oblast korumpira«, se postavlja vprašanje, zakaj se tak nominalno normalen proces v državi in družbi odvija. Vprašanje se morda zdi naivno, vendar ta vtis prej dokazuje, da nas je demokratičen proces napravil cinične.

Gre, čisto enostavno, za to, kakšni ljudje in predvsem zakaj se rekrutirajo v oblast. Obogatitveni motiv gotovo ne more, vsaj v urejeni državi, več biti odločilen, saj se dá obogateti veliko hitreje in neeksponirano v poslu, kjer se dogajajo veliko večje zlorabe, ki povrhu tudi nikoli ne pridejo v javnost. Slava oblastnikov je po drugi strani tako ambivalentna, da si v tem položaju le malozahteven posameznik lahko pozdravi kak svoj manjvrednostni kompleks. Tudi moč je po modernih ustavah (*checks and balances*¹⁷) tako omejena, da je v veliki meri fiktivna,

¹⁷ Pojem »*The Checks and Balances System*« izhaja kot vodilno načelo iz ameriške ustave, ki je prvič stopila v veljavo za države podpisnice dne 21. junija leta 1788, potem ko jo je ratificirala država New Hampshire kot deveta po vrstnem redu. Z oblikovanjem takšnega sistema (*checks and balances*) so snovalci ameriške ustave (*the framers*) predvsem skušali zaščititi človekove pravice ter omogočiti, da centralna ali zvezna vlada nikoli ne bo postala premočna. Menili so namreč, da mora vlada, ki naj bo obenem učinkovita ter demokratična, vsebovati tri poglavitne centre moči, ki zakone: (1) sprejemajo, (2) izvršujejo ter (3) po teh zakonih sodijo. Ker pa vedno obstaja nevarnost, da si posameznik ali skupina prihlasti vse tri funkcije oblasti in uporabi takšno oblast za lastno okoriščenje in ne za splošni blagor, določa ter ureja ameriška ustava tri različne ter neodvisne veje oblasti: zakonodajno (Kongres), izvršilno (predsednik in njegova administracija), sodno (državna ter zvezna sodišča z Vrhovnim sodiščem na čelu).

Poanta sistema *checks and balances* je v tem, da vsaka veja oblasti nadzira drugo vejo ter pazi na prekoračitve njenih pravic, ki ji pripadajo po ustavi. Ustava ureja veliko primerov te »kontrolne«, skupno ime za takšen sistem pravil pa je kot že rečeno *checks and balances*. Takšen sistem pa izhaja iz ustavnopravne doktrine z izvirnim imenom *separations of power doctrine* (doktrina delitve oblasti). Čeprav ideja o delitvi oblasti pravzaprav izhaja iz časa razsvetljenstva (Locke, Montesquieu), pa si njen pomen v ZDA razlagajo takole: »*The doctrine prohibiting one branch of government, either state or local, from infringing or encroaching upon or exercising the powers belonging to another branch. Under this doctrine, for example, the executive branch of government is primarily responsible for determining which violations are to be prosecuted. Although the doctrine may not promote efficiency, it is considered a bulwark against tyranny and looks to prevent any person or group from imposing its unchecked will.*« – Op. 6, *supra*. (Prevod: [To je] doktrina, ki prepoveduje bodisi državni ali lokalni veji oblasti, da prestopi ali zlorablja ali izvršuje pooblastila, ki pripadajo drugi veji oblasti. Po tej doktrini je na primer izvršilna veja oblasti primarno odgovorna za pregon kaznivih dejanj. Čeprav doktrina morda ne pospešuje učinkovitosti, jo štejejo za branik zoper tiranijo in preprečuje vsakemu posamezniku ali skupini, da uveljavlja svojo nebrzdano voljo.)

Za primerjavo je treba povedati, da tudi nova slovenska ustava uvaja t.i. klasično načelo delitve oblasti. Poleg podrobne izpeljave tega načela v določbah, ki zadevajo različne veje oblasti, pa ustava že med splošnimi določbami prvega poglavja, in sicer v 3. členu določa: »Slovenija je država vseh svojih državljan in državljanov, ki temelji na trajni in neodtujljivi pravici slovenskega naroda do samoodločbe. V Sloveniji ima oblast ljudstvo. Državljanke in državljanji jo izvršujejo neposredno in z volitvami po načelu delitve oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno.«

razen za najbolj omejene ume. Ker nobeno od teh motivacijskih meril (slava, denar, moč) ni realno oziroma je realno samo za tiste, ki so ali v zmoti ali pa dovolj nespametni, da te zmote ne sprevidijo,¹⁸ bi se pravzaprav moralo nameriti,

Če se povrnemo k načelu *checks and balances*, naj navedemo primer, kako lahko to načelo deluje v ameriški praksi: Funkcija Kongresa kot zakonodajnega telesa po ameriški ustavi je, da pripravi osnutek zakona (*draft*). Osnutek zakona gre skozi postopek v obeh domovih Kongresa (*the House of Representatives and Senate*). Če ga kot takšnega sprejmejo, postane predlog zakona (*bill*) ter ga zatem pošljejo v podpis predsedniku ZDA. Ko nato predlog zakona Kongres odobri, ga pošlje v potrditev šefu izvršilne oblasti – predsedniku ZDA, ki ima v tem primeru na izbiro štiri možnosti:

1. lahko se s predlogom strinja ter ga podpiše (v takšnem primeru predlog postane zakon in začne veljati);
2. če se z njim ne strinja, ga ne podpiše in lahko vloži svoj veto. To pomeni, da gre predlog zakona nazaj v kongresni postopek, kjer lahko z odobritvijo dvotretjinske večine postane zakon ne glede na predsednikovo nestrinjanje;
3. lahko pa ga sicer ne podpiše, toda ne vloži svojega veta. V tem primeru postane predlog zakona v desetih dneh veljavni zakon ob dodatnem pogoju, da Kongres v tem času zaseda;
4. predsednik lahko uporabi žepni veto (*pocket veto*). To pomeni, če predlog pride do predsednika in ob tem ostaja manj kot deset dni do konca zasedanja Kongresa ter ga predsednik ne podpiše, takšen predlog avtomatično preneha veljati. Če državljanji nato še vedno želijo sprejem zakona, morajo v naslednjem zakonodajnem zasedanju celoten postopek ponoviti.

Sistem *checks and balances* pa gre še dlje: Ko je zakon enkrat sprejet (ob sodelovanju zakonodajne in izvršilne oblasti) ter se nekdo z njim ne strinja in ga pri tem krši, pride tak primer pred sodišče. Vrhovno sodišče pa lahko kot najvišji inštančni organ v državi ali v določenih primerih na podlagi svoje izvirne pristojnosti odloči, da takšen zakon ni v skladu z ustavo ter ga razveljavi (t. i. *judicial review*, ki pa ne izhaja iz ustave, ampak iz primer *Marbury v. Madison*, 5 U.S. 137 (1803)). Seveda pa v takšnem primeru Kongres lahko sprejme nov zakon in se podoben proces lahko ponavlja v nedogled.

O ustavnem načelu delitve oblasti govori tudi odločba Ustavnega sodišča št. I-U-158/94, ki jo je Ustavno sodišče sprejelo, potem ko je odločalo na podlagi pobude tretjine poslancev Državnega zbora ter vodilnih in pooblaščenih delavcev Agencije za plačilni promet, nadziranje in informiranje. Odločba Ustavnega sodišča se v tem primeru nanaša na razveljavitev določb zakona o Agenciji Republike Slovenije za plačilni promet, nadziranje in informiranje, ki agencijo opredeljuje kot javni zavod, in tistih določb, s katerimi so pristojnosti agencije dane njenemu svetu ali se zahteva soglasje vlade; in ugotovi, da določba 1. odst. 73. čl. ni v neskladju z ustavo, če se razlaga tako, da preverjanje zakonitosti in pravilnosti izvajanja predpisov obsega tudi kontroliranje, inšpiciranje in revidiranje.

Naslednji odlomki iz obrazložitve odločbe se nanašajo predvsem na razlago ustavnega načela delitve oblasti:

»Temeljna načela, ki jih vsebujejo splošne določbe slovenske ustave, izhajajo od človeka kot svobodnega posameznika, čigar dostojanstvo, varnost in zasebnost so posebej varovane vrednote. Ena od bistvenih novosti veljavne slovenske ustave v primerjavi s prejšnjo je prehod od načela enotnosti na načelo delitve oblasti. To ustavno načelo naj vpliva na uravnoveženost in legitimnost nosilcev oblasti zlasti tako, da opredeljuje razmerja med državljanji in vsako od vej državne oblasti ter vzajemna razmerja neodvisnosti, kontrole in sodelovanja med njimi.

S stališča demokratične ureditve in možnosti vpliva posameznikov na državo se torej slovenska ustava ne zadovoljuje samo s tem, da slednjim zagotavlja njihove individualne pravice, ampak tudi s tem, da vzpostavlja taka razmerja med osnovnimi vejami oblasti, da nobena ne more dobiti prevlade in monopola nad drugimi.

Naloge ustavnega načela delitve oblasti so zlasti:

- da varuje in zagotavlja osebno svobodo posameznika,
- da prepreči koncentriranje in monopol oblasti,
- da vzpostavi nadzor nad oblastjo in s tem prepreči njeno samovoljo, zlorabo oblasti in brezpravje,
- da smiselno razporedi državne naloge in pristojnosti,
- da vzpostavi vzajemno kontrolo nosilcev oblasti kakor tudi
- da vzdržuje ravnovesje in enakomerno porazdeljeno moč med posameznimi vejami oblasti in med njihovimi nosilci.

Bistvo ustavne določbe o delitvi oblasti ni v organizacijskih izvedbah razmerjih med posameznimi vejami oblasti oziroma državnimi organizacijami, temveč v njihovi temeljni funkciji varovanja človekove svobode in dostojanstva v razmerju do države. Demokratična učinkovitost delitve oblasti je torej odvisna predvsem od kakovosti razmerij vzajemnega nadzora, omejevanja, pa tudi sodelovanja, ko gre za skupno, uravnoveženo in učinkovito doseganje nacionalnih ciljev. Zato so možne in tudi v resnici obstajajo različne organizacijske izvedbe načela horizontalne, vertikalne in funkcionalne delitve oblasti v skladu s specifičnimi zgodovinskimi in kulturnimi okoliščinami konkretne žive in dejavne slovenske ureditve.

V sodobnih ustavnih sistemih pa obstajajo tudi organi in organizacije, ki jih po njihovih organizacijskih obeležjih in formalnih pristojnostih ne moremo uvrstiti v eno od treh vej oblasti. Takšne ustavne institucije so na primer: centralna banka (=monetarna oblast), ombudsman in računsko sodišče. Vsi ti organi in organizacije imajo v ustreznih ustavnih sistemih nesporno veliko mero samostojnosti v razmerju do katere koli klasične veje oblasti. Njihovo samostojnost na eni strani ter odgovornost po drugi zagotavljajo določeni institucionalni pogoji neodvisnosti, kot so: profesionalna in strokovna odgovornost nosilcev ustreznih javnih pooblastil, zakonita postopkovna pravila delovanja, sistem pravnih sredstev zoper pravne akte, notranja organizacijska odgovornost, stabilnost in predvidljivost mandatov nosilcev odgovornih funkcij, sistem financiranja in drugi. ... – Uradni list R Slovenije, št. 18-1409/95, z dne 24. 3. 1995.

¹⁸ Naj na tem mestu omenimo Freudove že kar preroške začetne besede k razpravi Nelagodje civilizacije:

da bi se v oblastne strukture regrutirali ljudje iz altruističnih motivov.¹⁹ To se v izrednih razmerah, spomnimo se ljudi kot Churchill v drugi svetovni voljni, tudi deloma dogaja po logiki *when the going gets tough, the tough get going*. Toda v »normalnih« mirnodobnih razmerah je scena preplavljena s posamezniki, ki pod milim bogom ne morejo sami s seboj početi nič boljšega, kot da sedijo na šestankih in sejejo eno seme nesporazuma na drugo.

Politika je postala gledalski šport s to razliko, da so športni šampioni v očeh gledalcev heroji, oblastniki pa antiheroji. Ti so predvsem predmet kolektivne škodoželjnosti. (To bo seveda predvsem res v kulturah, v katerih je odnos do avtoritete že tako ali tako ambivalenten – na primer iz razlogov tradicije hlapčevske preteklosti.) To vpliva na proces negativne selekcije v vrste oblasti in oblastnikov, ki ima svoj korektiv v volitvah, na katerih so najbolj negativni od negativcev morda izločeni, a samo demokratično voljenje pri tem postaja resignirana izbira manjšega zla. Pokazatelj tega je, vsaj na Zahodu, vse manjša volilna udeležba.

Če bi želeli to razpravljanje končati na optimistično noto, bi zapisali, da je demokracija kot zgolj oblika političnega življenja v družbi okvir, v katerem se odvijajo določeni socialno-psihološki procesi – med njimi predvsem moralno zôrne kolektivne in individualne zavesti. Če je v določeni fazi demokracija predvsem negativen proces, ki izloča nakopičene probleme že s tem, da jih izpostavlja kritiki javnosti (in je tako tudi kolektivno vzgojen proces), pa v naslednji fazi morda pride do vzpostavljanja drugačnega, pozitivnega odnosa med državo in njenimi subjekti. Ko bo država postala kolektiven projekt upravljanja v dobro vseh in ko bodo oblastniki morda res, kakor je bilo to tudi v preteklosti vedno postulirano – služabniki ljudstva.

III.

Če se zdaj vrnemo k temeljnemu vprašanju odnosa med pravom in državo na eni strani in moralo na drugi strani, potem se postavlja vprašanje, ali imata prva dva (pravo in država) *funkcionalno* gledano kakšen vpliv na razvoj morale ali ne.

Sociološka doktrina uči, da je odnos med pravom in moralo tak, da pravne norme, če so dosledno udejanjene, *pospešujejo integracijo morale* v družbene odnose. Edini pogoj, pod katerim se bo ta pozitivni proces odvijal, je v *socialni adekvatnosti* norm, ki artikulirajo stališča prava in države. V bistvu gre za vprašanje, ali je neka pravna norma, ki artikulira neko moralno stališče, družbeno napredna ali ne.

»Nemogočno je osloboditi se utiska da ljudi najčešče mere lažnim merilima. Priželjkuju moč, uspeh i bogatstvo i tome se dave u drugima. Potcenjuju, međutim, istinske životne vrednosti. Pa ipak, prilikom donošenja tako opštih sudova preti nam opasnost da zaboravimo šarolikost čovekovog sveta i njegovog duševnog života. Postoje pojedinci kojima savremenici ne uskraćuju obožavanje iako njihova veličina počiva na vrlinama i delima sasvim stranima ciljevima i idealima mase.« Freud je pri tem gotovo mislil na tiste posameznike, ki se upajo v imenu svojega najglobljega moralnega prepričanja zoperstaviti celemu svetu. – Glej, S. Freud, NLAGODNOST U KULTURI, v IZ KULTURE IN UMETNOSTI, Matica srpska, Beograd, 1969.

¹⁹ »In general terms we class an action as altruistic when its outcome is primarily beneficial to someone else, and when its performance is dictated by the desire to help another person. Faced with a choice between personal convenience or advantage and furthering someone else's goals, the individual deliberately chooses the latter.

One of the commonest forms of altruism is sympathetic behaviour. Sympathy can be defined as the total process of perceiving another's distress and taking steps to comfort him or remove the cause. It involves responding as if the other's distress were one's own; and though the ensuing behaviour can be very variable, its goal is the removal of the distress in the other. Empathy is one component of sympathy, namely responding to other person's emotional expression (in this case distress) with a similar emotional response. . . . There is every reason to think that this capacity for empathic response to the other people's distress is of fundamental importance in human life and a major factor in much altruistic behaviour.« – Glej D. Wright, THE PSYCHOLOGY OF MORAL BEHAVIOUR, Penguin Books Ltd., 1971, str. 127. in 134–135.

Če so moralne norme napredne v zgodovinsko-družbenem smislu, t.j. če vzpostavljajo stališča, ki imajo za večino ljudi smisel, potem ima dosledno udejanjanje pravnih norm, ki taka stališča artikulirajo, tako rekoč katalitičen učinek na razvoj morale. Seveda je tu treba povedati, da tako stališče vsebuje določeno gledanje na zgodovinski proces: izhaja iz predpostavke, vsaj, da ima zgodovina določeno smer razvoja in da je torej mogoče govoriti o tem, kaj je napredno in kaj ne.²⁰

Vsi vodilni socialni teoretiki so poleg tega izhajali iz stališča, da normativna struktura (pravo) zaostaja za objektivnimi (zgodovinskimi) socialnimi potrebami družbe. To v enostavnem jeziku pomeni, da sta država in pravo po naravi stvari konzervativna, skratka, da v načelu ohranjata nekaj, kar pripada preteklosti in kar je le redkokdaj napredno.

Morda smo imeli primer obrnjene situacije v socializmu, ko je Kardeljeva domišljija, prevedena v pravne norme, artikulirala »utopistično« socialno vizijo, za katero družba s pretežno kmetскими vrednotami, tako je bilo na primer stališče znanega sociologa Županova, še daleč ni bila zrela. Ideje, kot na primer socializem, materialna enakost, samoupravljanje itd., so celo na Zahodu veljale za napredne in zanimive, v našem slovenskem in tudi v širšem jugoslovanskem prostoru pa so se pogosto spreobrnille v lastno funkcionalno nasprotje ravno zato, ker so jih seveda izvajali ljudje z omenjenimi retrogradnimi kmetскими vrednotami (patriarhalnost, avtoritarnost, inertnost, insularnost). V tem primeru je bil očitno obrnjeni razkorak med morebitno objektivno naprednostjo socialne vizije in pravom, ki jo je poskusilo ne samo artikulirati, pač pa celo udejanjati –, prevelik, zaradi česar je seveda v celoti izostal katalitični učinek. Ta bi v najboljšem primeru pospešil t. i. normativno integracijo, skratka integriranje te socialne vizije v pravno in dejansko tkivo družbe.

Iz te situacije smo abruptno preskočili v situacijo, v kateri velja obrnjeno razmerje.

Iz (pre)naprednega pravnega in vrednostnega sistema smo regredirali na situacijo, v kateri prevladujejo »preizkušene«, t.j. stare, kapitalistične vrednote. Te seveda ljudem, razen porabniške, ne morejo nuditi nobene moralne vizije. Zdi se, kakor da se je v zelo kratkem času sesula neka na pol integrirana (vsaj nominalno) altruistična vizija socialnega sveta in se pretvorila v egoizem, to je v vulgarni materializem, ki v kombinaciji s »primarno akumulacijo kapitala« v postsocialističnih razmerah v sociološkem jeziku pomeni enostavno – anomijo.

Anomija²¹ ali stanje brez vrednot je situacija, v kateri sta z individualnega in

²⁰ O naprednosti razvoja in morale ne bi mogli govoriti, če ne bi pristajali na določena merila, po katerih lahko moralo in njene posledice (norme, dejanja...) ocenjujemo. Če pa pristajamo na taka merila, moramo izhajati iz predpostavke, da so moralna merila objektivna; da torej ne more vsak posameznik (le v skladu z lastnimi interesi) ocenjevati, kaj je moralno in kaj ni.

Na tem mestu moramo omeniti Frommovo delitev na subjektivistično in objektivistično etiko. Sam pravi: »... is it possible to establish norms of conduct and value judgements which are objectively valid for all men and yet postulated by man himself and not by an authority transcending him? I believe, indeed, that this is possible...«

Norme, ki jih Fromm omenja, so izpeljane iz človeka samega, iz njegove narave iz »človeka kot merila stvari«. Niso vsiljene od nikakršne avtoritete in niso odvisne od interesa posameznikov ali skupin, pač pa ustrezajo človekovi naravi. In v tem smislu so po Frommu moralne norme lahko napredne, če ustrezajo človeku kot merilu stvari. – Glej E. Fromm, MAN FOR HIMSELF (An Enquiry into the Psychology of Ethics), Routledge & Kegan, London, 1975 (str. 19).

²¹ Platon je v svoji Državi (Polis) postuliral tako skupnost, v kateri bi se delile vse dobrine, pa tudi otroci, ženske in vse posesti. Njegova država predstavlja totalno skupnost, v kateri ni razlike v lastninskih prerogativih, v kateri ni ovir za popolno pripadnost vseh in vsakogar vsakomur ob vsakem času. V vseh podobnih postularanih komunah od Platona pa do Skinnerjeve ideje v Walden II (B.F. Skinner, WALDEN II, The Macmillan Company, New York 1972) je pravzaprav vsem vidcem pred očmi komunizem tiste vrste, ki dojema človekovo bivanje kot izpostavljeno predvsem v načinih njegovega družjenja. Tu je treba omeniti tudi dejstvo, da Durkheim, ki postulira razliko med organsko in mehanično solidarnostjo, kot

socialnega prizorišča pometeni morala aspiracije in celotna morala dolžnosti. Če je za aspiracijo zdaj značilno, da se je zvedla na vulgarni materializem, pa se je nekaj veliko bolj usodnega zgodilo z moralo dolžnosti.

Morala dolžnosti predstavlja moralne zavore (inhibicije), ki večini ljudi preprečujejo, da bi se obnašala (pravzaprav) racionalno v tem smislu, da bi na primer kradla, če bi prav to lahko nekaznovano počela.

Moralne zavore (inhibicije) so nekaj, kar je s psihološkim procesom v primarni družini pridobljeno kot odziv na socialne situacije. Skratka gre za *strah*, ki ga je v procesu edipalizacije posameznik pridobil kot svojo osnovno psihološko resonanco – kot najbolj prvinski strah pred avtoriteto.²² Kot smo že v uvodu omenili, je premoč države, vsa njena avtoriteta, utemeljena prav na tem *resonančnem prastrahu*, ki v posamezniku reverberira vsakokrat, ko je soočen s policijo, sodišči ali celo z drugimi manj represivnimi organi državne oblasti. Državna oblast namreč v resnici sploh nima možnosti enostavne in mehanične fizične prevlade nad svojo populacijo, čeprav kljub organiziranosti v skrajnih situacijah vendarle lahko prevlada nad neorganiziranimi posamezniki in množicami. Faktična nemoč države se na primer kaže v njenem odnosu do organiziranega kriminala (mafija), ki v mnogih

pravnik dobro razume lastnino kot obliko razdvajanja, kar serijo ekskluzivnosti, katere namen ali pa vsaj učinek je navsezadnje ločevanje enega posameznika od drugega, kar po Durkheimu vodi v anomijo, ker vrednote obstajajo lahko samo v človeških razmerjih. Durkheimova anomija je opredeljena kot razpad družbe, se pravi skupnosti, se pravi druženja v prah posameznikov.

Kljub fizični soprotnosti z drugimi nima nič več skupnega, kar pomeni, da ne vrednoti, saj je vrednotenjska razsodnost (čustvovalnost) vezana na medosebno pripadnost. Tako imamo dve pojmovni skrajnosti. Na eni strani Platonovo pripadnost (organska solidarnost) in na drugi strani anomijo (brezzakonje, brezvrednotenje, stanje brez vrednot), ki ga v sobesedilu delitve dela po Durkheimu drži skupaj samo še mehanična solidarnost, se pravi pritisk in prisila oblastnih institucij.

Iz tega pojmovnega razpona uvidimo, da je intenzivnost druženja odločilna družbena spremenljivka, ki odloča o sestoji ali razpadu globalne in manjših družb kot fenomenov *sui generis*, se pravi tudi o zgodovini in človekovi prihodnosti. To, česar Durkheim ne pove, je, zakaj sploh prihaja do prevlade mehanske solidarnosti, če je očitno naravno stanje človeka tudi po antropoloških raziskavah (npr. Margaret Mead, GROWING UP ON SAMOA, New York, 1953) skupinsko bivanje brez lastninskih pregrad in umetno vzdrževanega egoizma. – B.M. Zupančič et al., SVOBODA ZDRUŽEVANJA, Pravni memorandum, Magellan, Ljubljana 1989, str. 44–45.

²² Superego je struktura, ki se razvije iz Ega in ima dve temeljni funkciji:

- funkcijo zavesti, katere naloga je, da potiska in nevtralizira tiste instinkte v posamezniku, ki se poskušajo upreti moralnim zapovedim družine in družbe;
- funkcijo ego ideala, katere naloga je, da Egu ves čas vzdržuje v družbi priznane pozitivne ideale vedenja. Ego ideal je torej tisto, kar si Ego želi postati.

Bistveno je, da obe temeljni funkciji Superega predstavljata glas družbe in glas družine (staršev) v posameznikovi lastni osebnosti.

Delovanje Superega postane bolj razumljivo, če poznamo mehanizem njegovega nastanka. Glavni mehanizem nastajanja Superega je (po Freudu) proces identifikacije. Identifikacija je psihološki proces, s katerim se subjekt poistoveti z neko lastnostjo ali vidikom druge osebe in se delno ali popolno spremeni po njenem vzoru. V Ojdipovi fazi je ta proces še posebej izrazit; otrok prevzame lastnosti staršev in se začne obnašati, kot da bi bile te lastnosti njegove. Mehanizem identifikacije nastopi predvsem zaradi t.i. identifikacije z agresorjem. V situaciji, ko otrok doživlja starše (predvsem očeta) kot frustrirajoče (npr. ko ga kaznujejo ali mu ukazujejo), začuti proti njim močan agresivni impulz. Tega impulza pa ne more izraziti, ker bi ta spodbudil le še večje kaznovanje in predvsem izgubo ljubezni. Tako je otrok nemočen in ujet. Čuti agresivnost, ki pa je ne more izraziti. V taki situaciji otrok agresivnost obrne proti sebi tako, da se identificira z agresorjem in zavzame proti sebi enako pozicijo avtoritete (strogosti, kaznovanja), kot so jo imeli do njega starši. In od tedaj ta mehanizem ostaja stalen kanal, po katerem se agresija, ki ne more biti usmerjena navzven, obrača proti Egu.

Anna Freud meni, da je mehanizem identifikacije z agresorjem odločilen pri vzpostavljanju Superega; kasneje se preobrazí v samokritiko. Po Freudu je ta mehanizem dokončno vzpostavljen ob koncu edipalne faze (okrog petega leta).

Freud pravi: »A portion of the external world has, at least partially, been abandoned as an object and has instead, by identification, been taken into the ego and thus become an integral part of the internal world. This new psychic agency continues to carry on the functions which have hitherto been performed by the people (the abandoned objects) in the external world: it observes the ego, gives it orders, judges it and threatens it with punishments, exactly like the parents whose place it has taken.« – Cit. po D. Wright, THE PSYCHOLOGY OF MORAL BEHAVIOUR, Penguin books Ltd., 1971, str. 35–36.

modernih državah, in to vsak dan bolj, predstavlja državo v državi. Kolikor bolj namreč slabi organska kohezivnost državne organizacije, toliko bolj prihaja do izraza kancerозна premoč primitivne mafijske mentalitete, ki temelji na *vaški rodovni solidarnosti* in ki (na primer s preprodajo mamil) pravzaprav mrhovinarsko živi od anomičnih procesov v družbi. Kolikor bolj propada naravno organsko tkivo vrednot, ki bi kot malta moralo držati skupaj zidake nadgrajene družbene stavbe, toliko bolj je možno in verjetno, da bo kancerозна tkivo take »države v državi« oslabilo moč, ki jo pravni imunski sistem nominalno še poseduje, ki pa je v resnici vsak dan manjša. O tem pričajo naslednji simptomi.

Najprej je tu *rastoča stopnja kriminalitete*, ki statistično dokazuje, kako morala dolžnosti (moralne inhibicije) ne deluje več, po drugi strani pa država s svojim represivnim aparatom v resnici in dejansko ne more preprečevati družbeno škodljivega ravnanja. Potem je tu visoka stopnja *socialne patologije*, ki zajema določene individualne psihopatološke procese, ki pa se v zadnji konsekvenci statistično izražajo v *rastoči porabi mamil*. Psihopatologija govori o rastoči stopnji *shizoidnosti*, *psihopatskosti*, *patološkega narcizma* in drugih »obolenj«, ki se v zadnji konsekvenci tudi prognostično zvedejo na vprašanje, ali ima oseba močne antisocialne težnje. Znani psihoanalitik Kernberg²³ izrecno poudarja, da na primer pri patološkem narcizmu prognoza postaja vse slabša in slabša, če ima posameznik v svoji anamnezi antisocialna ravnanja. Tretji simptom rastoče anomalije je vsekakor *razpad intimnih odnosov med ljudmi*, ki se statistično kaže v rastočem številu *razvez*, vse bolj pa tudi v nepojmljivem razpadu biološko najpomembnejšega odnosa v družbi sploh, namreč odnosa med starši in otroki. Če je še Freud izrecno poudarjal, da je na primer od vseh medčloveških odnosov najbolj idealen odnos med materjo in sinom, zato ker je psihološko najmanj obremenjen, potem je seveda alarmantno, da v današnjem času odnosi med starši in otroki degenerirajo v t. i. *zlorabo otrok (child abuse)*, kar je bilo še pred desetletji nepojmljivo. Če je tkivo odnosov v družbi načeto do te mere, da število *razvez* statistično narašča iz leta v leto, in če so pričeli radikalno statistično naraščati primeri *zlorabe otrok*, potem se je treba vprašati, kje so globlji vzroki za tako progresivno popuščanje najosnovnejših človeških vezi.

Gotovo je na prvi pogled, da to nima nikakršne zveze z represivno funkcijo države. Očitno policija, tudi če bi imela vsa možna (protiustavna) pooblastila, *faktično* ni zmožna reagirati v vseh podobnih situacijah. Sintagme, kot so »specialna prevencija«²⁴, »generalna prevencija«²⁵ itd., so postale brezpredmetne, ker je postalo *dejansko* nemogoče kontrolirati širjenje mamil in podobnih nasledkov anomalije, kje šele sanirati razpadle odnose v tistem organizmu, ki bi moral morálo vzpostavljati – govorimo o družini – ne pa da postaja predmet njenega razpada.

Kljub temu pa se je treba zavedati, da je celo število samomorov v določeni družbi »politično vprašanje«. Kaj to pomeni? Vemo na primer, da je *število samomorov* že od Durkheima²⁶ dalje kazalnik stopnje razpada družbe. To pojmovanje je naravno, če pomislimo, da je »iracionalnost« samomora še bolj »nenaravna« kot na primer razpad odnosa med starši in otroki. Vemo tudi, to so pokazale empirične raziskave, da je statistika samomorov, ki je na Madžarskem in v Sloveniji

²³ Otto Kernberg, *BORDERLINE PERSONALITY DISORDER AND PATHOLOGICAL NARCISSISM*, 1986.

²⁴ Specialna prevencija v kazenskopравни teoriji pomeni, da država s svojo kazensko represijo skuša povzročiti pri posameznem storilcu kaznivega dejanja, da v prihodnje ne bo več storil kaznivih dejanj.

²⁵ Generalno prevecijo država uporablja zato, da z javno obsodbo kaznivega dejanja ter njegovega storilca skuša doseči pri drugih ljudeh, da ne bi storili kazniva dejanja.

²⁶ Glej Emile Durkheim, *SAMOMOR*, Studia Humanitatis, Ljubljana 1992.

najvišja na svetu, nadpovprečno visoka na vsem geografskem območju, ki ga zarisuje imaginarna meja nekdanjega avstro-ogrškega imperija. Avstro-ogrski imperij je bil genetsko dovolj raznorodni državni fenomen, tako da ni mogoče sklepati na genetsko podstat kot odločilno vzročnost visoke stopnje samomorov. »Politično« pri tem je vprašanje, kakšne so bile tiste državne in pravne značilnosti avtoritarnega avstro-ogrškega imperija, ki so očitno pogojevale generacijsko kontaminacijo celih rodov prebivalstva na tem geografskem območju. Na to vprašanje nam niti ni treba izrecno odgovoriti, ker gre samo za to, da v ospredje pripeljemo spoznanje, da celo samomor ni vprašanje individualne (dedne?) psihopatologije, marveč je človek v tolikšni meri *družbeno bitje*, da je celo njegov najintimnejši (samouničevalni) odnos do samega sebe pogojen z narobenostjo v določeno socialno jezikovno, etično, kulturno itd. okolje.

Iz tega bi zelo verjetno lahko napravili sklep, da ima socialno okolje določene psihološke določilnice, ki opredeljujejo posameznikovo psihologijo do te mere, da pogojujejo celo njegov odnos do samega sebe –, kje šele njegov odnos do drugih in do sveta nasploh.

Pri tem se tudi vzpostavlja spoznanje, da lahko govorimo o kompleksnem sindromu družbenih določilnic (determinant), ki pogojujejo posameznikov odnos tudi do vsega tistega, kar pravni red artikulira kot *minimalne moralne standarde* (moralo dolžnosti), in seveda do vsega, kar široko imenujemo morala aspiracije.

IV.

Prej smo dejali, da ima ta kompleksna institucionalna struktura (država s svojimi institucijami, pravo itd.) lahko katalitičen učinek na posameznikov odnos do sveta, do drugih in do sebe. Zdaj pa se lahko vprašamo, kakšno je *nasprotje* tega (normativno integrativnega) katalitičnega odnosa. Če je socialno-institucionalna struktura taka, da daje, poenostavljeno rečeno, posamezniku in družbenim grupacijam *možnost vizije*, potem je naravni nasledek tega, da socialno okolje posamezniku konstruktivno *osmišlja* njegovo socialno eksistenco. Če tega eshatološkega momenta v socialni strukturi ni, če gre torej za brezpredmetnost in zgodovinsko zaviralnost socialne strukture v najširšem smislu te besede, potem bo ne le izostal katalitični učinek (pozitivna energija), ki jo posameznik sprejema od okolja – zgodilo se bo nekaj nasprotnega.

Ko se postavi vprašanje, kaj je to »nasprotno«, potem je vsako filozofiranje odveč, ker vse bolj živimo točno v sredi tega destruktivnega procesa. Vendar anomalija ni zgolj odsotnost pozitivnih in inhibitornih vrednot v družbi, kajti pomanjkanje vrednot bi pomenilo zgolj odsotnost določenih pozitivnih psiholoških procesov. Freud v svojem delu *Nelagodje v civilizaciji*^{27,28} izrecno poudarja, da je

²⁷ Sigmund Freud, *CIVILIZATION AND ITS DISCONTENTS*, W.W. Norton & Company, New York 1989, str. 106–108.

»Analogijo med procesom civilizacije in razvojem posameznika lahko razširimo in zatrdimo, da tudi skupnost razvija svoj super-ego, ki mu kulturni razvoj sledi. Super-ego nekega civilizacijskega obdobja ima podoben izvor kot super-ego posameznika. . . . V tem hipu sta tako proces kulturnega razvoja skupine kot proces kulturnega razvoja posameznika, kot sta bila to že poprej, med seboj spojena. Zaradi tega je nekatere pojavnosti in pravila super-ega lažje zaslediti v njegovem vedenju v določeni skupnosti kot pri ločenem posamezniku.

Kulturni super-ego je razvil svoje ideale in postavil svoje zahteve. Med slednjimi so tisti, ki zadevajo odnose med človeškimi bitji in so zajeti pod okriljem etike. . . . Etika je tako terapevtski poskus – kot trud za dosego, s poveljem super-ega, nečesa, kar doslej še ni uspelo s kakšnim drugim kulturnim delovanjem.«

²⁸ . . . kakvim sredstvi se služi kultura da bi spotala, učinila bezopasnim ili možda otklonila agresiju koja joj se isprečila. Nekoliko metoda smo već upoznali, ali još nismo onu, koja kao da je najvažnija. Nju možemo izučavati kroz istoriju razvitka pojedinca. Šta se s njim dešava da bi njegova želja za agresijom postala neškodljiva? Nešto vrlo značajno,

bila morala njegove družbe utemeljena v strahu in da je ta strah v resnici pogojni refleks, ki izhaja iz procesa edipalizacije v primarni družini. Za Freuda je torej država in bistvu simbolni garant tiste destruktivnosti, ki je kot paranoidna grožnja utelešena v paradigmatičnem odnosu med sinom in očetom in ki se kasneje spet uteleša v odnosu med državo in državljanom.

Na začetku tega spisa smo že omenili, da je bila državna avtoriteta v tem procesu detronizirana in da torej reverberacija avtoritarnosti, na katerih temelji morala, kakor jo opisuje Freud, ne deluje več. Freudu prav gotovo ni bilo pojmljivo, da bi razpadla ta morala, ki izvira iz edipalizacijskega procesa v primarni družini. Tudi Freud je bil otrok svojega časa in v začetku 20. stoletja seveda ni bilo pojmljivo, da se bo razpad avtoritete nasploh kot proces tako progresivno hitro odvijal. Če bi situacijo obravnavali z njegovega stališča, bi bil sklep brezprizivno obupen, ker za Freuda ni bilo možno, da bi morala sploh lahko temeljila na čem drugem kot na strahu.

Pri tem je vendarle treba pripomniti, da že samo Freudovo stališče, s katerega to vprašanje obravnava, Freud sam pa se tega ni zavedal, daje bolj optimistični odgovor na to dilemo. Kako bi bilo namreč mogoče, da bi sam Freud *sploh razumel* to vprašanje, če ga ne bi bil sam psihoanalitično presešel, z drugo besedo, če ne bi njegova lastna morala (v najširšem smislu te besede) temeljila na nečem, kar *ni bilo* strah. Odgovor na to vprašanje najdemo v razvoju Piagetove evolutivne psihologije, točneje pri Kohlbergu in Keganu²⁹, ki sta postavila teorijo, da morala, o kateri govori Freud, pravzaprav sploh ni morala, ampak zgolj ponotranjen strah. V primerjavi s tako »moralo« postavlja na primer Kegan teorijo, po kateri obstajajo določene stopnje moralnega razvoja, ki *niso* utemeljene v različnih stopnjah prestrašenosti v odnosu od avtoritete, prava in države, marveč so utemeljene v različnih stopnjah osebnostne samoaktualizacije – skratka stopnje *osebnostnega razvoja*.

što ne bismo pogodili, a što je ipak tako blizu pameti. Agresijo introjiciramo, internalizujemo, u stvari je vračamo onamo odakle je potekla, okrečemo je, dakle, protiv sopstvenoga Ja. Tu nju preuzima jedan deo toga Ja koji se u vidu Nad-ja suprotstavlja preostalom delu i kao »savest« na njega ustremkuje istu onu strogu agresivnost koju bi Ja rado zadovoljilo na stranju osobi. Napon između strogog Nad-ja in pokorenog Ja nazivamo osećanje krivice; ono se ispoljava kao potreba za kaznom. Kultura, dakle, savladuje opasnu želju za agresijom pojedinaca time što oslabi, razoruža i posredstvom jedne njegove unutrašnje instancije nadzire, kao što to čini posada u osvojenom gradu.

Poznajemo, dakle, dva korena osećanja krivice: strah od avtoriteta i kasnije nastali strah od Nad-ja. Prvi prisiljava, da se odustane od zadovoljenja nagona, a drugi, osim toga, traži i kažnjavanje, jer se zabranjene želje pred Nad-ja ne mogu sakriti. Čuli smo takođe kako se može shvatiti strogost našeg Nad-ja, odnosno zahtevi savesti. Ona je jednostavno produženje strogosti spoljnog autoriteta koji je smenila i delom zamenila. Sada uvidamo u kakvom su odnosu odustajanje od zadovoljenja instinkata i osećanje krivice. Prvobitno je odricanje od nagona posledica straha od spoljnog avtoriteta. Odrice se zadovoljenja da ne bismo izgubili njegovu ljubav. Čim smo se odrekli, mi smo, tako reči sa spolnim autoritetom „kvit“ i ne bi trebalo da preostane osećanje krivice. Kada strah potiče od Nad-ja, događa se drugačije. Ovdje odricanje od zadovoljenja nagona nije dovoljno jer želja postoji i dalje, a ne može se sakriti od Nad-ja. Dakle, uprkos izvršenog odricanja pojava se osećanje krivice, a to je sa gledišta ekonomičnosti veliki nedostatak uspostavljanja Nad-ja, ili, kako bi se moglo reći, obrazovanje savesti. . . .

Vremenski redosled bi bio: prvo, odricanje od nagona zbog straha od agresije spoljnog autoriteta. Iz toga proističe strah od gubitka ljubavi; a ljubav je zaštita od te kaznene agresije. Zatim se izgrađuje unutrašnji autoritet pa se čovek odrice od nagona zbog straha od njega, straha od savesti.

Kultura se pokorava unutrašnjem erotičnom nagonu, koji zahteva da ona ujedini ljude u čvrsto povezanu masu, a ona može postići taj cilj samo neprekidnim pojačavanjem osećanja krivice. Što je započelo sa ocem, završava na masi. Ako kultura predstavlja nužni put razvoja od porodice ka čovečanstvu, onda je s njom neraskidljivo povezano stalno jačanje osećanja krivice, možda do razmera koje će pojedinac teško moći da podnosi. To je posledica urođenog konflikta ambivalencije koji potiče iz večnog sukoba ljubavi i težnje za smrću. – Sigmund Freud, *NELAGODNOST U KULTURI, v IZ KULTURE I UMETNOSTI, Matica srpska, Beograd, 1969, str. 332, 336–337, 342.*

²⁹ Kegan, *THE EVOLVING SELF, PROBLEM AND PROCESS IN HUMAN DEVELOPMENT*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1982.

Zdaj že obstajajo empirične raziskave, ki dokazujejo pozitivno korelacijo med splošno stopnjo osebnostnega razvoja na eni strani in stopnjo moralnega razvoja na drugi strani. Splošna stopnja osebnostnega razvoja je v bistvu stopnja dosežene samoaktualizacije, kar enostavno pomeni, da je posamezniku dana razvojna možnost, da do določene mere aktualizira, udejani, svoje ustvarjalne osebnostne potenciale. Najvišja stopnja tega razvoja, ki jo je postuliral znani psihološki teoretik Maslow³⁰, je stopnja ustvarjalne samoaktualizacije, v kateri posameznik v svoji kreativni dejavnosti realizira svoje človeške zmožnosti in sposobnosti tako na kognitivnem (mišljenje) kot na emotivnem (*feeling*³¹) kakor tudi na področju čutnosti in intuicije.³²

³⁰ Znani humanistični psiholog Maslow je procesu samoaktualizacije posvetil veliko pozornost. Za humanistične psihologe je namreč samoaktualiziran posameznik merilo osebnostnega zdravja, ki sicer presega povprečnega posameznika, vendar je cilj (in možnost), ki naj bi ga dosegel vsak posameznik. Ugotovil je naslednje lastnosti samoaktualiziranih oseb:

1. zadovoljitev potreb in motivov na nižji stopnji motivacijske hierarhije (gre za znano Maslowo delitev potreb na potrebe pomanjkanja in potrebe rasti – samoaktualizirane osebe imajo zadovoljene potrebe pomanjkanja (fiziološke potrebe, potreba po varnosti, pripadnosti ipd.) in lahko zadovoljujejo hierarhično višje potrebe rasti (potreba po znanju, dobroti, lepoti in samoaktualizaciji));

2. superiorno dojemanje realnosti (učinkovito in nadpovprečno uspešno zaznavajo resnico in pridejo do bistva stvari, odkrivajo sprenevedanja, nepoštenost, ločijo vredno od nepristnega, so manj pod vplivom subjektivnih ocen, imajo pristna in adekvatna čustva, ki jim omogočajo, da niso žrtve osebnostnih bojazni in kompleksov);

3. sprejemanje sebe, drugih in narave (pomanjkljivosti in razlike jemljejo naravno in jih sprejemajo, nimajo nevrotičnih teženj, da bi svet spreminjali po svoji podobi);

4. spontanost, enostavnost in prirodnost (take osebe niso izumetničene, vodilo jim je njihovo notranje življenje in ne zunanji status, niso konvencionalne, vendar tudi niso čudaške, njihova etična načela se razlikujejo od konvencionalnih in zajemajo širšo in popolnejšo sliko);

5. osredotočenost na probleme (ne zanimajo jih nebstvene stvari in malenkosti, zanimajo jih širše razsežnosti);

6. potreba po zasebnosti, samoti (radi imajo čas sami zase, niso odvisni od združevanja in stikov);

7. neodvisnost od kulture in okolja, v katerem žive (transcendirajo okolje, v katerem žive, želijo samostojnost, svobodo v odločanju, ni jim do popularnosti, ugleda, težijo k izpopolnjevanju samega sebe in delujejo predvsem zaradi notranjih interesov in intrinzične motivacije);

8. stalna svežina dojemanja in emocionalno bogastvo (nerutinsko dojemanje okolja in dogodkov, ohranijo smisel za privlačnost in vrednost stvari, dogodkov ipd).

9. vrhunska doživetja (gre za t. i. »*peak experience*«, posebna, zamaknjena stanja, občutki zlitja, pogosto povezani z ustvarjalnimi navdihom in mističnim izkustvom);

10. stopnjevano istovetenje s človeškim rodom (čutijo potrebo, da pomagajo drugim, visoko razvit občutek za empatijo, čeprav so distancirani od vsakdanje družabnosti);

11. globoke vezi z manjšim številom posameznikov (poglobljene vezi s sebi podobnimi in izjemna pristnost teh odnosov);

12. demokratičnost (brez predsodkov, učijo se od drugih, ne menijo se za spol, vero, raso ipd., edino pomembne so človeške vrline);

13. natančno razlikovanje ciljev in sredstev;

14. ustvarjalnost (nadpovprečna ustvarjalnost, vendar ne kot ustvarjalnost izjemnih talentov, vendar ustvarjalnost kot lastnost človeške vrste, posplošena in univerzalna). – Povzeto po J. Muek, TEORIJE OSEBNOSTI, Ljubljana, FF, 1988, str. 372–376; glej A. Maslow, TOWARD A PSYCHOLOGY OF BEING (1968), MOTIVATION AND PERSONALITY (1954) IN THE FARTHER REACHES OF HUMAN NATURE, The Viking Press Inc., 1971.

³¹ Glej James Hillman, THE FEELING FUNCTION, Spring Publications, Inc., Dallas Texas, peta popravljen izdaja 1984; prva izdaja 1971, str. 119.

³² Zgoraj omenjena delitev človekovih osebnostnih funkcij izhaja iz tipologije C.G. Junga. Človek ima štiri temeljne osebnostne funkcije: mišljenje, čustvovanje, intuicijo in čutnost. Vsaka od njih je lahko ekstrovertna ali introvertna. Povprečen človek ima navadno dobro razviti dve funkciji (npr. ekstrovertno mišljenjsko in introvertno intuitivno funkcijo). Osebnostno zelo razviti (Maslow bi dejal – samoaktualizirani ljudje) ljudje pa imajo lahko dobro izražene vse štiri funkcije, kar je tudi ideal »zdrave in polno razvite« osebnosti. – Glej C.G. Jung, PSIHOLOŠKI TIPOVI, Matica srpska, Beograd 1984.

Alternativa »moralni strahu,« ki očitno ne deluje več, je obenem edina možna alternativa tistim osebnostno ponotranjenim inhibitornim »vrednotam,« ki izhajajo iz strahu. Ta alternativa je očitno utemeljena na določeni možnosti, ki je Freud ni bil zmožen predvideti, ker je pač njegov čas kot vizije ni niti dopuščal. Gre za to, da posameznik, ki *ustvarjalno živi*,³³ tak ideal pa je pravzaprav postuliral tudi Marx, ko je govoril o delavcu, ki bo popoldne igral violino, lahko v svojem delu in v svojih drugih dejavnostih materializira svoje zmožnosti in sposobnosti.³⁴ Sosledno s posameznikovim razvojem v tej smeri je potemtakem naraven nasledek tudi moralni razvoj osebnosti, ki iz najbolj primitivne stopnje prestrašenosti (pod pritiski okolja)³⁵ prehaja v višjo stopnjo avtonomnosti presoje o tem, kaj je prav in kaj ne.³⁶

Te vrste morala je osebnostno pristna – za nasprotje od tiste morale, ki temelji zgolj na uresničevanju stalne vojne napovedi, kakršno pač predstavlja država v odnosu do sebi podrejenih državljanov.³⁷

V tem sobesedilu se torej postavlja bistveno vprašanje, *kakšna naj bo vizija*

³³ Fromm pravi: »Generally the word „productiveness“ is associated with creativeness, particular artistic creativeness. The real artist, indeed, is the most convincing representative of productiveness. . . . But a person can experience, see, feel, and think productively without having the gift to create something visible or communicable. Productiveness is an attitude which every human being is capable of, unless he is mentally and emotionally crippled.

We have described productiveness as particular mode of relatedness to the world. The question arises whether there is anything which the productive person produces and if so, what? While it is true that man's productiveness can create material things, works of art, and systems of thought, by far the most important object of productiveness is man himself.« – Glej E. Fromm, op. cit. supra, str. 85 in 91.

³⁴ »But not only medicine, engineering, and painting are arts; living itself is an art – in fact, the most important and at the same time the most difficult and complex art to be practised by man. Its object is not this or that specialized performance, but the performance of living, the process of developing into which one is potentially. In the art of living, man is both the artist and the object of his art; he is the sculptor and the marble; the physician and the patient.« – E. Fromm, op. cit. supra, str. 18.

³⁵ »Man can adapt himself to slavery, but he reacts to it by lowering his intellectual and moral qualities; he can adapt himself to a culture permeated by mutual distrust and hostility, but he reacts to this adaptation by becoming weak and sterile.« – E. Fromm, op. cit. supra, str. 22.

³⁶ Na kratko bomo prikazali Kohlbergove stopnje moralnega razvoja.

Predkonvencionalna faza se deli na dve stopnji:

1. poslušnost in kazni (gre za vedenje, ki je motivirano predvsem z izogibanjem težavam; moralna pravila so konkretne prepovedi in zapovedi, ki se jih posameznik drži zato, ker se boji kazni (avtoritete); pri presojanju o tem kaj je »pravilno«, upošteva predvsem fizične značilnosti npr. posledic (npr. večja škoda, »slabše« dejanje);

2. instrumentalnost, hedonizem (kriterij pravilnosti je tisto, kar zadovoljuje posameznikove lastne potrebe, le redko potrebe drugih; v tej fazi pa posameznik že ločuje potrebe od same fizične forme npr. posledic dejanj).

Konvencionalna faza moralnega razsojanja se deli na dve stopnji:

3. socialno odobravanje (kriterij pravilnosti je socialno odobravanje ali graja, zato se hoče posameznik prilagoditi mnenju okolja; pravilno je tisto, kar ustreza vrednotam okolja; vrednotenje poteka tudi v skladu z motivom, namenom);

4. red in zakonitost (kriterij pravilnosti je skladnosti s pravili, ne glede na motive in okoliščine, saj pravilo vedno najboljše zaščiti interese vseh; izražena je usmeritev k socialnemu redu, disciplini in upoštevanju predpisov; moralna dolžnost je spoštovati pravila).

Tudi postkonvencionalna faza se deli na dve stopnji:

5. legalni dogovor (kriterij je tisto, kar je najboljše za večino ljudi; temelj za vzpostavljanje moralnih pravil je (družbeni) dogovor, posameznik že dovoljuje odstopanje od določenih pravil, če je motiv primeren, v korist ljudi; torej že prepoznavna, da pravila niso večna in nezmotljiva);

6. univerzalni etični principi (posameznik izbere lastne etične principe, ki se jih drži; dejanje je pravilno, če je v skladu s temi principi, ki temeljijo na globalnih in univerzalnih pravilih; najvišja moralna zapoved je držati se teh pravil).

Pri tem je bistveno razumeti, da so stopnje hierarhično razporejene, da torej npr. šesta stopnja predpostavlja integracijo vseh prejšnjih stopenj razsojanja. – Glej supra, op. 4.

³⁷ V jeziku Kohlbergovih stopenj moralnega razvoja bi torej lahko dejali, da osebnostno pristna morala nastopi na peti in šesti stopnji razsojanja. Šele na postkonvencionalni ravni razsojanja se je posameznik namreč sposoben (notranje) upreti avtoriteti (ki je lahko izražena v obliki prisile ali vseobsegajočih pravil) in postaviti lastne kriterije vrednotenja. Ti seveda niso arbitrarni (ker je najvišjo stopnjo razsojanja mogoče doseči le s presenjanjem vseh prejšnjih stopenj), pač pa so utemeljeni na univerzalnem vrednotenju vseh zakonov in pravil. Takšna morala torej ne temelji na strahu in izogibanju

drugačne, to je pravne države in njene oblasti, da bo nudila možnosti za omenjeni razvoj osebnosti.

V liberalni teoriji države, to je od Hobbesa³⁸ dalje, je umevno in skoraj samoumevno, da država s svojim pravom predstavlja represivni (svobodo omejujoči) aparat, ki skrbi, da se medosebni in medgrupni spori ne bi razreševali s silo. Država s svojim pravnim aparatom naj bi po tej teoriji, ki ima izrazito represivno noto, samo (negativno) preprečevala regresijo na fizično obračunavanje (državljanska vojna), obenem pa nudila temu fizičnemu obračunavanju alternativnen, praven in logičen način razreševanja interesnih konfliktov na vseh stopnjah integracije družbenih vezi. Marksistična teorija je pri tem poudarjala monopolnost državne prisile, iz česar se je pogosto izvajal sklep, da sta država in pravo v bistvu artikulacija represivnosti v rokah vladajočega razreda, ki ta aparat izkorišča ne le za preprečevanje omenjene regresije, ampak predvsem za obrambo svojih razrednih interesov.

V dvajsetem stoletju pa se je na nekaterih pravnih področjih začelo dogajati nekaj, kar v temelju zanika omenjeno izkoriščevalsko-represivno dojetje države in prava. Zlasti anglosaški pravni sistemi so preko tistega, kar bi pri nas imenovali »ustavna pritožba«,³⁹ vzpostavili tak konkreten in učinkovit način sklicevanja na *pravo človekovih pravic*, ki je državo in pravo začel prenejati iz represivnega sistema v pozitiven sistem za obrambo posameznikovih pravic tako nasproti drugim posameznikom (kar je veljalo že poprej) kakor tudi (če ne predvsem) nasproti velikim in močnim grupacijam (korporacije) in celo sami državi.

Ustavna kazuistika s področja kazenskega procesnega prava na primer dokazuje, da je v odnosu posameznika do države približno v šestdesetih letih prišlo do preobrata, v katerem je pravo pričelo igrati izrazito omejevalno vlogo nasproti državni represiji, kar zadeva pravice in dejanske možnosti izvršilne veje oblasti, da posega v ustavno varovano zasebnost posameznika. Razvila se je neverjetno razdrugačena in obilna pravna kazuistika (pravni primeri). Ta se ukvarja z detajli možnih zlorab, ki jih na primer policija v svoji premočni poziciji nasproti posamezniku lahko zagreši. Ta veja prava, ki predstavlja približno eno tretjino kazuistike človekovih pravic, je postala izdiferenciran sistem obrambnih pravnih barier. Te posameznika varujejo pred zlorabami državne oblasti.

kazni, temveč na lastnem prepričanju, izoblikovanem v tehtanju in preizkušanju različnih vrednostnih in moralnih kriterijev. In šele takšna morala ni (zunanje) prisiljujoča, temveč (notranje) zavezujoča.

³⁸ Hobbes, Thomas, LEVIJATAN ILI MATERIJA, OBLIKE I VLAST DRŽAVE CRKVENE I GRADANSKE, Kultura, Beograd 1961.

³⁹ Glej 6. alineo 1. odstavka 160. člena slovenske ustave: »Ustavno sodišče odloča: ... o ustavnih pritožbah zaradi kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin s posamičnimi akti; ...«

Ustavna pritožba zajema takó golo protiustavnost končnega rezultata kakor tudi vsa neskladja v piramidni koncepciji pravnega sistema, zaradi česar je tu odprt kanal za povratni učinek – *feedback loop* – s samega dna piramidalne normativno-logične strukture do njenega vrha. Ustavno sodišče je tu končni ombudsman presoje človekovih pravic z neposrednim učinkom na končni izid in rezultat tega in vsakega prihodnjega analognega pravnega procesa.

Funkcija Ustavnega sodišča je v takih situacijah, če gre za kršenje človekovih pravic, praviloma dvojna. Poleg omenjene vloge, v kateri sodi v sporu med prizadeto osebo in zakonodajalcem, ima ustavno sodišče v nekaterih pravnih sistemih, na primer tudi v kontinentalnem portugalskem, neposredno možnost (*habeas corpus*) popraviti krivico, ki so jo bila storila redna sodišča. Njegove odločbe so neposredno izvršljive, kar je logično, če pomislimo, (a) da je ustavno sodišče najvišji sodni organ v državi in, (b) da gre za najvišje oblike pravic, ki so bile kršene v rednem sodnem postopku. Če je v prvi vlogi ustavno sodišče tisto, ki popravlja napake, izvirajoče iz Montesquieujeve formule, da bodi sodišče zgolj triboilo zakona – *la bouche de la loi* –, pa je v drugi vlogi, ko izdaja neposredno izvršljive odredbe, pravzaprav redno sodišče, ustavna pritožba pa v tem smislu izredno pravno sredstvo, ki običajni apelacijski kaskadi dodaja še vzporedno preverjanje odločbene skladnosti s samo ustavo.

Če se je torej v marksistični doktrini pojavljalo vprašanje, ali država *zlorablja* (s pomočjo prava) svojo oblast nasproti posamezniku, je od tega časa dalje vse bolj jasno, da je razviti pravni sistem lahko glavna obrambna linija prav zoper samo državo in da torej svobodo pozitivno vzpostavlja. Od tu dalje se simbiotična naveza med pravom in državo pravzaprav neha in pravo prične živeti nasproti državi svojo avtonomno eksistenco.

Ta avtonomna eksistenca prava je že od razsvetljenstva dalje utemeljena v ustavni doktrini o delitvi oblasti. Ta doktrina, ki jo je Montesquieu privzel in v svojem »Duhu zakonov«⁴⁰ postuliral kot osnovo pravne države (čeprav ta pojem tedaj še ni obstajal), deli oblast na izvršno, zakonodajno in sodno. V modernih državah se praktično dogaja, da je izvršna oblast, ki ima večino v parlamentu, skupaj z zakonodajno oblastjo posebljanje državne nadoblasti. Tej nadoblasti pa kontrira sodna veja oblasti, ki sicer nima v rokah represivnega aparata, ki pa ji je z modernimi ustavami dana vloga arbitriranja tudi v odnosu med posameznim državljanom in zakonodajalcem, med zakonodajno oblastjo in izvršno oblastjo itd. Sodna veja oblasti potemtakem postaja posebljenje prava kot nečesa, kar se zoperstavlja monopolu izvršilne in zakonodajne državne oblasti. Sodna veja oblasti daje pravo vsebino, ki še zdaleč ni več emanacija monopola nasilja, ta je značilen za državo v starem dojemaju, ampak *nasprotno*, vzpostavlja pravo kot dejansko avtonomen fenomen. Ta se državni nadoblasti protivi, jo omejuje v njeni samovolji in arbitrarnosti, in oblasti preprečuje –, da bi bila oblast.

To, kar je pri vseh stvari zanimivo, niti ni vprašanje avtonomnosti prava ali sodne oblasti. Zanimiva je simptomatičnost tega pojava v modernih družbah, ker nakazuje *drugačne dimenzije svobode*, kakor smo jih bili vajeni pri starem, avtoritarno sprizajznenem dojemaju monopola prisile v državi. Od vsega začetka smo v tem spisu izhajali iz predpostavke o detroniziranju avtoritarnosti. Ta predpostavka je lahko socialno-psihološke narave in je enostavno izraz dojemanja zorenja človeka kot družbenega bitja v moderni zgodovini.

Zgodovina, tudi če je ne doživljamo hegeljansko ali marksistično, je v svojem temelju brez dvoma zgodovina *osvobajanja* posameznika. Če je v suženjskem kontekstu posameznik postavljen v pozicijo objekta in če je v fevdalnem kontekstu ta posameznik samo napol osvobojen, potem je s francosko revolucijo ta posameznik kot mezdni delavec postal politično sicer osvobojen, ekonomsko pa preko denarja, ki ga mora zaslužiti, v velikem delu svoje socialne eksistence še vedno podrejen, da dela za drugega. Toliko, kolikor dela tisto, kar ga kot psihološki fenomen potvarja (diskonfirmira), ga odtujaše samemu sebi, je seveda ta svoboda (politična in pravna) iluzija, ki nasprotuje njegovemu objektivnemu statusu meznega delavca. Tehnologija razvoja to pogojno zaslužjenost meznega delavca vse bolj zmanjšuje, zaradi česar je naravno, da se to faktično osvobajanje posameznika kaže v zvečanem doživljanju lastne avtonomnosti ne le nasproti delodajalcu, ampak tudi nasproti avtoritarnemu režimu, kateremu se je prej bolj ali manj samoumevno podrejal. Statistični psihološki nasledki tega faktičnega osvobajanja posameznika imajo za učinek radikalno spreminjanje odnosa, ki ga ima posameznik konkretno do svojih ustavnih pravic, ki jih je v modernem pravnem režimu sposoben zagovarjati na primer pred ustavnimi sodišči.

Iz tega izhaja, da ni naključje, da se je represivna vloga prava spreobrnila v lastno nasprotje. Vzpostavlja se *raven produktivne konfliktnosti* med državo in posameznikom. Kadar koli je govor o človekovih temeljnih svoboščinah, o člove-

⁴⁰ Montesquieu, DE L'ÉSPRIT DES LOIS, Amsterdam 1788.

kovih pravicah, o ustavnem varstvu njegovih svoboščin in pravic –, je vedno govor o vzpostavljanju upora tega vse bolj osvobojenega posameznika zoper poprej samoumevno avtoritarnost državne oblasti. Ta premoč pa se danes kaže predvsem v izvršilni veji oblasti. Dimenzije svobode se ustrezno širijo.

Če s prostim očesom gledamo na gozd, ki raste pred našimi očmi, če torej spregledamo posamična drevesa, ki bi nam zameglila ta globalni razgled, uvidimo, da se vzpostavlja bistveno višja raven svobode posameznika. Ta raven se v pravnem sistemu in v političnem procesu kaže kot *vzpostavljanje konfliktnosti tam, kjer o njej niti sanjati nismo mogli*. Ta konfliktnost je ta čas verjetno edini produktivni odgovor na anomijo, o kateri je bil prej govor. Ker zastarele vrednote devetnajstega stoletja še niso našle svoje politične in pravne artikulacije, prihaja do *kvantitativnih* sprememb na področju konfliktnosti med državo in posameznikom. Akumulacija teh kvantitativnih sprememb je verjetno še daleč od *kvalitativnega* preskoka, pri tem pa ne gre pozabiti, da so te spremembe vendarle izrazito simptomatične za proces osvobajanja človeka.

V sobesedilu pričujočega spisa nas predvsem zanima, ali torej pravo v omenjenem smislu ne le širi osvobojeno avtonomnost posameznika, ampak se postavlja vprašanje, ali to širjenje avtonomnosti ne poteka v natančnem sosledju z redukcijo »morale«, ki temelji na strahu. Bilo bi namreč logično predpostavljati, da erozija avtoritarnosti in avtoritete v modernih družbah poteka *obratno sorazmerno* s širjenjem omenjene osvobojene avtonomnosti posameznika. To je osnovna hipoteza tega pisanja.

Iz tega bi sledilo, da se kljub navidezni anomični degradaciji družbenega tkiva sosledno vzpostavljajo pogoji za izgradnjo morale, ki ne bo temeljila na strahu.

Morala, ki ne temelji na strahu, lahko temelji samo na osvobojenem psihološkem razvoju, točneje samoaktualizaciji posameznika. V sredi tega socialnega procesa je pravica posameznika biti drugačen,⁴¹ pripadati poprej zatiranim manjšinam in uveljavljati svojo tako odkrito svobodo vis-à-vis državni nadoblasti, političnim grupacijam, korporativnemu nasilju in tudi drugim netolerantnim posameznikom. Ideologija strpnosti, ki se pojavlja v tem kontekstu, je značilen izraz tega razvoja. Pri tem ne gre zgolj za golo prenašanje drugačnosti drugih, ampak gre za širjenje tistega kroga posameznikove psihološke osvobojenosti, ki mu omogoča, da svojo poprejšnjo podrejenost in odtujenost prerašča v *pripadnost samemu sebi*.⁴² Elementarna psihološka postavka je prav to: osnovna psihološka naloga vsakega posameznika je postati to, kar v resnici jê, pri čemer so ga v zgodovini vedno omejevale tako objektivne kakor razredne omejitve, ki jih je najbolj izrazito artikuliral prav represivnost izražajoči pravni sistem. Če se je ta isti pravni sistem zdaj v bistvu spreobrnil v lastno nasprotje, potem se širijo posameznikove možnosti omenjene samoaktualizacije.

Natanko toliko, kolikor je ta samoaktualizacija temeljni pogoj za vzpostavitev morale, ki ne bo temeljila na strahu, lahko govorimo o resničnem razvoju, to je

⁴¹ O pravici biti drugačen govori ameriški pravnik Nicholas Kittrie v svojem delu *THE RIGHT TO BE DIFFERENT, Deviance and Enforced Therapy*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1971.

⁴² »Productiveness is man's ability to use his powers and to realize the potentials inherent in him. If we say he must use his powers we imply that he must be free and not dependent on someone who controls the powers. . . . Productiveness means that he experiences himself as the embodiment of his powers and as the „actor“; that he feels himself one with his powers and at the same time they are not masked and alienated from him.

Productiveness is man's realization of the potential characteristic of him, the use of his powers.« – E. Fromm, op. cit. supra, str. 84 in 87.

o dvigu pravne in vsake druge *kulture*, kar bi moralo predstavljati politično vizijo v vsaki napredni in ekonomsko solidni moderni družbi.

Sklep

Ne vem, če lahko govorimo o dialektičnem obratu. Vsekakor je jasno, da se vloga prava v temelju spreminja. Ta obrat iz avtoritarnosti v antiavtoritarnost, to je v njeno omejevanje –, ni spekulacija, ampak izkustveno, empirično izkazano dejstvo.

Sodbe ustavnih sodišč po vsem svetu empirično kažejo, da je značilnost ozaveščene pravne profesije danes določen obrat v odnosu do oblastvene prevlade predvsem s strani izvršilne, pa tudi zakonodajne, veje oblasti. Res je, da so bili zametki za to dani že v relativno enostavni razsvetljenski doktrini (o delitvi oblasti). Toda danes se to učenje pretvarja v dominantno temo razvitih ustavnih sistemov. Ta revolucionarni obrat se je pričel v šestdesetih letih s sodbami ameriškega vrhovnega sodišča. Te odločbe so se zvečine nanašale na odnos med policijo in (osumljenim) posameznikom, točneje na pravico slednjega, da kljubuje samovolji zadnjega agenta izvršilne veje oblasti. Spet v ospredju tega dogajanja nahajamo prastaro pravico posameznika, da ne postane dokazno sredstvo zoper samega sebe: »*Nemo contra se prodere tenetur . . .*« (the privilege against self-incrimination⁴³). Iz tega se

⁴³ Peti amandma k ameriški ustavi:

»No person shall be held to answer for a capital, or otherwise infamous crime, unless on a presentment or indictment of a grand Jury, except in cases arising in the land or naval forces, or in the Militia, when in actual service in time of War or public danger; nor shall any person be subject for the same offence to be twice put in jeopardy of life and limb, nor shall be compelled in any criminal case to be a witness against himself, nor be deprived of life, liberty, or property, without due process of law; nor shall private property be taken for public use without just compensation.«

(Prevod: Nihče ne bo odgovarjal za dejanja, ki se kaznujejo s smrtno kaznijo, ali za drugače sramotna hudeodelstva, razen če obtožbo ali obtožnico potrdi velika porota; izjema so primeri, ki nastanejo v pehotnih ali mornariških vojaških oddelkih ali pri milici, kadar so slednji v akciji v času vojne ali javnega nereda; prav tako ne bodo za isti prestopok dvakrat ogrožali življenja ali telesa nikogar; in v nobeni kazenski zadevi ne bodo silili nikogar, da bi pričal zoper sebe; prav tako brez dolžnega postopanja zasebne lastnine ne bodo odvzemali za javno rabo, razen proti pravični odškodnini.)

The constitutional right of a person to refuse to answer questions or otherwise give testimony against himself or herself which will subject him or her to an incrimination. This right under the Fifth Amendment (often called simply pleading the Fifth Amendment) is applicable to the states through the due process clause of the Fourteenth Amendment, and is applicable in any situation, civil or criminal, where the state attempts to compel incriminating testimony. The right may be waived where the defendant testifies and the privilege does not preclude the use of voluntary confessions, provided that the requirements of the Miranda rule have been complied with. – *Supra* op. 5, id.

(Prevod: [To je] ustavna pravica posameznika, da odkloni odgovor na vprašanja ali drugače priča zoper sebe, kar bi povzročilo kazenski pregon zoper njega. To pravico iz petega amandmaja (pogosto ji pravijo kar »zagovor iz petega amandmaja«) lahko na podlagi klavzule o dolžnem pravnem postopanju iz štirinajstega amandmaja uporabijo tudi državljani posameznih [ameriških] držav, in se jo lahko polastijo v vsaki situaciji, kazenski ali civilni, ko država poskuša izsiliti izjavo, ki bi posameznika spravila v kazenski pregon. Pravici se je mogoče odreči takrat, ko obdolženi priča, in tedaj privilegij ne preprečuje uporabe prostovoljnih priznanj ob zagotovitvi, da so bile zahteve iz pravila Miranda [– pravica aretiranege posameznika, da ga obvestijo o določenih pravicah iz privilegija zoper samoobtožbo (pravica do molka) in pravica do navzočnosti in nasveta zagovornika pred vsakršnim zaslišanjem s strani policije] spoštovane.)

Mednarodni pakt o državljskih in političnih pravicah na primer glede privilegija zoper samoobtožbo v 14. čl. določa:

»...
3. Vsakomur, kdor je obtožen kaznivega dejanja, morajo biti ob popolni enakopravnosti zajamčene vsaj te pravice:
g) ne biti prisiljen, da bi pričal zoper samega sebe ali priznal krivdo.«

Ustava Republike Slovenije pa v okviru privilegija zoper samoobtožbo v 29. členu določa:

»Vsakomur, ki je obdolžen kaznivega dejanja, morajo biti ob popolni enakopravnosti zagotovljene tudi naslednje pravice:

- da ima primeren čas in možnosti za pripravo svoje obrambe;
- da se mu sodi v njegovi navzočnosti in da se brani sam ali z zagovornikom;

je razvila doktrina o doslednem izločanju iz sodnega postopka s tako kršitvijo pridobljenih dokazov. Vse to je bilo na začetku zelo sramežljiv in šibak odziv sodne veje oblasti na arogantno avtoritarnost policije. Morda se je vse skupaj zares začelo s primerom, v katerem je policija nekemu uživalcu mamil sprala želodec in ga pripravila do bruhanja zato, da se je dokopala do dveh (še ne prebavljenih) kapsul LSD-ja, ki sta bili kasneje uporabljene kot dokaz. V tem primeru (*Rochin v. California*, Vrhovno sodišče ZDA, 1952, 342 U.S. 165, Zupančič in dr., USTAVNO KAZENSKO PROCESNO PRAVO, str. 139–140) je sijajni sodnik Frankfurter, sledeč svojemu najglobljemu pravnemu instinktu dejal:

»V primerih, pri katerih se ukvarjamo s človekovimi pravicami in ne s tehničnimi problemi, nenatančnost in prožnost ustavnih določb nista lastnosti, ki bi ju obžalovali ali si ju ne bi želeli. Beseda kot niz znakov ne more govoriti brez razlagalca. . . . Ker so določene besede stvar presoje in razlage, je nujno, da v posameznih primerih pridemo v različnih časih in pri različnih sodnikih do različnih odločitev. Celo bolj določni predpisi, kot sta pravica do svobode govora in natančno določeno varstvo pred samovoljnimi (policijskimi) preiskavami, so neizbežno povzročili ostra nasprotovanja v mnenjih tega sodišča –, kaj šele najmanj določna in najširša varovalka človekovih pravic – pravica do dolžnega pravnega postopanja, pravica do osnovne logike pravnega procesa (*due process clause*). . . . Če te splošne ugotovitve prenesemo na primer, ki je pred nami, moramo ugotoviti, da postopek, ki je pripeljal do obsodbe, zadeva več kot samo dlakocepsko občutljivost in osebno prizadetost glede preveč goreče kriminalne politike. Gre za dejanje policije, ki pretrese človekovo vest! (*It shocks the conscience!*)« (str. 140)

V teh stavkih, napisanih daljnega leta 1952, se je torej najverjetneje pričel preobrat, v katerem je del same države – njena sodna oblast – pričela avtoritarnost doživljati kot *insult*, kot žalitev, kot nekaj zaprepaščujočega – kot nekaj, kar človeka pretrese. V tistem času so nekateri pozitivistično razpoloženi pravniki imeli ta Frankfurterjev stavek za samovoljno in zasebno zgražanje, kakršnega bi se moral nepristranski sodnik a priori odrekati. V resnici se je seveda izkazalo, da je bil to morda najbolj preroški pravni stavek moderne dobe: v njem je prvič izrazito nakazan dialektični obrat avtoritarnega dojemanja oblasti v lastno nasprotje.

Od tega časa dalje se je dobesedno vsul plaz sodnih odločb, ki so omejevale pooblastila policije v ZDA, imele pa so vpliv na vse druge zahodne demokracije. Vendar nas tu seveda ne zanima sam kazenski postopek, ki zgolj »pooseblja« osrednji odnos do državne avtoritete in avtoritarnosti. V Frankfurterjevem stavku, ki se na nič ne sklicuje (značilno in bistveno!), je nakazana drža, na katero je opozarjal že Aristotel v *Nikomahovi etiki*⁴⁴, ko je opisoval »pravičnega« (*spoudaios*), drža, *nota bene*, ki jo moderna evolutivna psihologija, ki izvira iz Piageta, empirično potrjuje.

Bistvo te pokončne drže je v avtonomni vrednostni presoji. Izkaže se celo, prav v tem sodnem primeru, da je moralna in pravna presoja lahko izraz čisto določene oblike *ustvarjalnosti*, ki jo je javnost marsikdaj bolje razumela kot pravna stroka in pravna (tudi ameriška) pravna profesija obsedena s pravnim formalizmom, ki se ga je naučila v pravnih šolah devetnajstega stoletja. (Če si naprimer želimo pojasniti, zakaj danes vsak drug gledani film obravnava sodni proces, v katerem sta protagonist oblast in posameznik, in če si želimo pojasniti, zakaj

– da mu je zagotovljeno izvajanje dokazov v njegovo korist;

– da ni dolžan izpovedati zoper sebe ali svoje bližnje, ali priznati krivdo.«

⁴⁴ Aristotle, *THE NICOMACHEAN ETHICS*, Oxford University Press, New York 1991, translated by David Ross.

gledanost televizije poskoči za desetine odstotkov, kadar je na sporedu kazenski proces proti O.J.Simpsonu, potem razlago morda lahko iščemo v spreminjajočem se odnosu do avtoritarnosti, ki je ključ do tega razumevanja.)

Vse, kar smo tu rekli, želimo postaviti v luč enega samega spoznanja. Ker je čas, v katerem živimo, na videz eshatološko izpraznjen in izčrpan, torej brez razvidnega smisla in vizije ter zato podvržen razdiralnim anomičnim procesom, je prav, če se ovédemo, da gre za zatišje pred vrednostno nevihto. Smo pred časom, ko se bodo obzorja posameznikove svobode razširila. Nastopa čas, ko človeško sožitje ne bo izhajalo iz nezavednega strahu, ampak iz globoko ozaveščenega spoznanja. To spoznanje pa bo le priokus sladkega okusa svobode.

Multinacionalna podjetja in razvojna strategija Slovenije¹

Izhodišča

Cilj prispevka je dati elemente za odgovor na nekatera temeljna vprašanja o sodelovanju z multinacionalnimi podjetji ter dati nekaj idej za strateško in ne kratkoročno usmerjanje teh odnosov.

Pri opredeljevanju odnosa Slovenije do multinacionalnih podjetij (MNP) je nujno treba izhajati tako iz notranjih kot zunanjih dejavnikov. Med objektivnimi notranjimi so: dejstvo, da je Slovenija majhno, srednje razvito gospodarstvo, da so podjetniška struktura in sposobnosti v veliki meri še nekonkurenčne najuspešnejšim svetovnim proizvajalcem in da se sistemski okviri še dograjujejo, da so torej nestabilni in netransparentni.

Ne smejo pa se zanemariti niti subjektivni dejavniki, ki se izražajo v javnem mnenju. To kaže precejšnja pragmatičnost, saj podpira tuja vlaganja kot sredstvo preobrazbe nacionalnega gospodarstva in celo, čeprav mnogo bolj plašno, tudi vlaganja naših podjetij v tujini. Obenem pa je večinoma proti tujemu lastništvu nad zemljo in uporablja pri presojanju delovanja tujih podjetij drugačna merila kot pri presojanju domačih. Pri domačih se zavzemajo za uveljavljanje meril učinkovitosti, tuje pa presojajo po njihovih socialnih učinkih.² Te razlike so lahko dolgoročen izvor vrste konfliktov z vsemi posledicami za gospodarsko sodelovanje z MNP, saj krepi sicer močno prisotno bojazen pred razprodajo slovenskega gospodarstva tujcem.³

Med zunanjimi pogoji pa je treba upoštevati dejstvo, da so MNP dominantni subjekti mednarodnih ekonomskih odnosov. Prispevajo okoli 30% DBP tržnih ekonomij (ob upoštevanju nekapitalskih povezav pa že 35%) in 3/4 svetovne trgovine. Tristo največjih je odgovornih za 70% vseh neposrednih vlaganj v tujini (TNI) in kar za 80% prenosa sodobne tehnologije in menedžerskih sposobnosti (Dunning 1993,16). Obenem nadzorujejo velik del svetovnega trga.⁴ Ne le da se je obseg TNI v obdobju 1967–1990 povečal za več kot 15-krat, tudi delež odliva TNI v BDP držav izvora se je skoraj podvojil; s 4,8% na 8% leta 1990. Delež pritoka TNI v GDP držav gostiteljic pa se je še bolj povečal: v povprečju s 3 na 8% (Dunning 1993,17). Kljub silnemu razmahu svoje dejavnosti pa MNP vseeno nimajo prevelikega vpliva v nacionalnih gospodarstvih. V večini držav TNI ne presegajo 5% GDP. Le redke so tiste, kjer presegajo 20%. Pri majhnih državah ali pa v posameznih vejah pa so seveda ti deleži relativno višji.⁵

Morda še pomembnejši pa so dinamični kazalci, ki kažejo, da je mednarodna

* Dr. Marjan Svetličič, izr. profesor na FDV.

¹ Prispevek je bil pripravljen kot sestavni del strategije gospodarskega razvoja Slovenije oktobra 1994.

² Kar 74% anketiranih v raziskavi SJM 93 meni, da Slovenija potrebuje tuji kapital, če se hoče izviti iz gospodarske krize. Še več, le 5% anketiranih meni, da se slovensko gospodarstvo lahko razvija brez tujega kapitala (Svetličič 1994a).

³ Kot kaže, občila ne izražajo avtentičnega javnega mnenja o tem, saj so veliko bolj kritična do tujcev.

⁴ Tri največja MNP na primer nadzorujejo l.1990 od 29 do 67% prodaj na svetovnem trgu (glej prilogo 1).

⁵ Glej prilogo 2 in 3.

proizvodnja že 2-krat večja kot svetovni izvoz in obsega že tretjino vseh svetovnih prodaj.⁶ Svetovne izkušnje kažejo, da ni mogoče dokazati vzročne posledične zveze med prilivi TNI in razvojem. Imamo uspešne države, ki so se v pospeševanju svojega razvoja opirale na tuje TNI, in tiste, ki so to dosegle le s skromnimi TNI, vendar pa s pomočjo alternativnih oblik sodelovanja s tujimi (MNP) podjetji. Jasno pa se je pokazala pozitivna zveza med prilivom TNI in stopnjo gospodarske rasti. Vse to in dejstvo, da je konkurenčnost danes tehnološko (znanjsko) pogojena, da temelji na ekonomijah obsega in skupne proizvodnje in razdelitve (scope), daje posebno vlogo MNP, ki na vseh teh področjih igrajo vodilno vlogo.

Vprašanja, ki se zastavljajo, so:

– ali sploh sodelovati z MNP in če da, koliko, kje in kako,

– ali si prizadevati ustanavljati lastna MNP in če da, zakaj in na katerih področjih.

Zadnje pomembno izhodišče pa je, da je dosedanje sodelovanje z največjimi MNP v Sloveniji, vsaj v obliki TNI, skromno in zaostaja za drugimi državami na prehodu. Druge srednjeevropske države so do zdaj mnogo intenzivneje sodelovale z največjimi MNP kot Slovenija (Svetličič 1994b).

Težnje v svetu

Težnje v svetu v zadnjih dveh desetletjih skoraj v celoti podpirajo sklep, da so MNP postala in bodo ostala najpomembnejši mikroekonomski (bolje mezoekonomski) subjekti. Še več, na mnogih področjih so pravzaprav ona tista, ki določajo svetovne standarde, ki jih države šele kasneje »državniško«⁷ sankcionirajo (telekomunikacije na primer).

Kljub vsem težnjam krčenja velikih podjetij (downsizing) je moč z gotovostjo ugotoviti, da so se (pre)velika MNP sicer res preoblikovala v več medsebojno še vedno strateško povezanih podjetij, da pa mnoga ugotavljajo, da so šla pri tem predaleč. Tako opažamo danes celo poplavo tujih prevzemov in združevanj, ki so tako tehnološko (ogromna sredstva, potrebna za R&R, in velika s tem povezana tveganja) kot tržno pogojena (boj za nove tržne deleže, oligopolna struktura svetovnega trga).⁷

Konkurenčni položaj na svetovnem trgu je danes v največji meri tehnološko pogojen. Brez izkoriščanja ekonomij obsega in skupne proizvodnje in razdelitve ni mogoče uspešno prodirati na nove trge niti ohraniti starih. Tega pa majhno gospodarstvo ne more dosegati le s pomočjo izvoza, pač pa se mora nujno povezovati v ustrezne reprodukcijske povezave z drugimi podjetji. Le tako lahko dosega ne le proizvodne, pač pa tudi R&R, trženjske in organizacijske ekonomije obsega.

Prav internacionalizacija dejavnosti podjetij je tista, ki prispeva k zmanjševanju nekaterih razlik med majhnimi in velikimi državami (vsaj v nekaterih sektorjih). Omogoča namreč izkoriščanje ekonomij obsega ne glede na majhnost posameznih ekonomij. To omogoča sicer tudi mednarodna menjava, vendar pa je njen učinek skromnejši na tistih področjih, kjer igrajo pomembno vlogo ekonomije obsega, ki se nanašajo na specifične prednosti podjetij, ki jih le podjetja lahko

⁶ Prodaje afilijacij so znašale 1.1989 4.400 mrd \$, izvoz pa 2.500 mrd \$ (World Investment Report 1993). Glej prilogo 4.

⁷ Delež tujih prevzemov se je v primerjavi s TNI v razvitih državah (ob velikih letnih nihanjih) povzpел z 39% 1.1986 na 75% 1.1992 (WIR 1994:20).

neposredno prenašajo. Gre za tako imenovane neoprijemljive lastniške prednosti, ki jih ni mogoče prenašati s pomočjo izvoza (organizacijske in trženjske sposobnosti, interne ekonomije obsega, specifično znanje, ki ga ni mogoče kodificirati itd.).

Glede na neposredno vpletenost v proizvodnjo in globalni horizont poslovanja so MNP pri tem celo uspešnejša kot pa mednarodna menjava.

Izjemen porast strateških povezav in ustanavljanja svetovnih mrež podjetij kot fleksibilnih oblik medpodjetniškega povezovanja je najspodobnejša oblika internacionalizacije ali globalizacije poslovanja. Vzroki so v vse večji nepredvidljivosti in tveganosti ter ogromnih sredstvih, potrebnih za nove tehnološke prodore, ki jih niti največji ne zmorejo.

Druga težnja, na videz temu nasprotna, pa je oblikovanje t. i. mini multinacionalnih podjetij.⁸ Preprosto so izraz nujnosti internacionalizacije proizvodnje tudi manjših proizvajalcev, ki ga je omogočila komunikacijska revolucija. Na mnogih področjih je to tudi temeljni pogoj, da podjetje postane zanimiv partner za največja MNP. Ob globalizaciji poslovanja namreč podjetje ne more vzdrževati svojih konkurenčnih prednosti, če jih ne oplaja s tistimi, ki jih imajo drugi proizvajalci in ki so komplementarne ali sinergične njegovim.

Tretji element, ki narekuje internacionalizacijo dejavnosti, je tudi porast storitev in sprememba usmeritve od prodaje izdelkov na zadovoljevanje potreb oziroma reševanje problemov. Takšno težnjo narekujejo potrošniki, ki ob vse zahtevnejših izdelkih zahtevajo tudi čim prijaznejše izdelke. To pa je mogoče le, če se skupno z izdelkom ponudi tudi storitev ali razrešuje problem, ki ga želi potrošnik rešiti. Na razdaljo tega ni mogoče početi, pač pa le z neposredno prisotnostjo na danem trgu. Skratka, obstajajo izdelki, za katere velja, da jih je mogoče uspešno uveljaviti na svetovnih trgih le, če si neposredno na tem trgu prisoten.⁹ Internacionalizacija podjetij je vse bolj pogosto tudi temeljni pogoj, da se zadržijo že osvojeni izvozni trgi. Podjetja iz majhnih držav tako tudi presegajo omejeno ponudbo proizvodnih dejavnikov doma in skušajo izkoristiti njihovo razpoložljivost v tujini (obrnjen Porterjev model).

Kljub vsej protislovnosti med težnjami k univerzalizaciji potrošnih obrazcev (globalizacija) po eni ter individualizaciji na drugi strani se je jasno pokazalo, da je rast mednarodne proizvodnje nezadržan, čeprav nelinearen trend. Ta doživlja spremembe, ki pa v bistvu le utrjujejo njegov končni razmah. Te se kažejo v prilagajanju izdelkov ter storitev lokalnim potrebam po črpanju lokalnega znanja (komplementarnostni učinki) kot nujnem sredstvu krepitve lastnega konkurenčnega položaja.

Iz navedenega izhaja, da je očitno nujno sodelovati s tujimi podjetji, če se hoče krepiti konkurenčnost nacionalnega gospodarstva in obenem internacionalizirati dejavnost lastnih podjetij. Učinki tega sodelovanja pa so zelo odvisni od usposobljenosti tako podjetij kot njihovih mikropartnerjev ter države z njenimi sistemskimi ukrepi, njihovo stabilnostjo in transparentnostjo ali pa kot neposrednega pogajalca.

TNI kot najpomembnejša oblika delovanja MNP so lahko lokomotiva razvoja, vendar njihov prevelik razmah lahko povzroči odpore in s tem zavre njihovo

⁸ Mala in srednja MNP, ki zaposlujejo po definiciji do 500 ljudi (UNCTAD 1993, str. 1).

⁹ Aharoni in Hirsch tako ločita dve vrsti izdelkov in storitev: univerzalne (U) in firmso specifične (S). Mednarodna proizvodna dejavnost je nujna pri tistih izdelkih, katerih plasma je povezan s specifičnimi storitvami, ki jih lahko opravlja le proizvajalec takšnih izdelkov. Podobno velja tudi za S-storitve v kombinaciji z univerzalnimi (standardiziranimi) izdelki.

možno pozitivno razvojno vlogo. Zato je treba od vsega začetka pri sodelovanju z njimi upoštevati kulturno in politično realnost vsake države. Seveda pa je domet teh nacionalno specifičnih elementov odvisen od že uveljavljenih svetovnih standardov na tem področju, če se država noče izolirati od svetovnih teženj in ustvariti »čudaškega« sistema na tem področju. Variacije so možne, vendar so omejene tako po obsegu kot po trajanju.

Kako, kje in kdo naj sodeluje z MNP?

Iluzorno je pričakovati, da lahko Slovenija pritegne zelo velika ali celo vodilna MNP, da bi pri nas locirala svoje pomembnejše proizvodne ali storitvene dejavnosti. To sicer ni izključeno, vendar ne kot plod pasivnega čakanja, da nas poiščejo, pač pa iskanja ustreznih niš v njihovih načrtih dolgoročnega razvoja, pod predpostavko seveda, da naš možni partner lahko ponudi učinkovitejšo in boljše proizvodnjo določenega dela ali celega izdelka. Glede na lepo in relativno čisto okolje ter možnosti visoke kakovosti življenja (ob predpostavki izboljšanja splošne infrastrukture, zlasti komunikacij vseh vrst) pa bi bilo mogoče pritegniti njihove regionalne ter raziskovalno-razvojne laboratorije za Južno in Srednjo Evropo. V prid temu govorijo nekatere zemljepisne, pa tudi naravne prednosti in visoka kakovost življenja v Sloveniji. To je ambicija tudi avstrijske razvojne strategije. Z njimi bo boj težak. Kljub temu so možnosti, vendar verjetno boljše, če ne poskušamo drug drugega izrivati, pač pa iskati elemente komplementarnosti in izrabiti prednosti »vetra, ki bi ga v tej smeri dobivali v svoja jadra« tekmeči Avstrijci. Slovenska prednost v primerjavi z Avstrijo je zemljepisna lega ter cenejši strokovnjaki/instituti; v primerjavi z drugimi državami pa tudi lepo okolje. Slovenija bi si s tem odprla vrata boljšemu pristopu k znanju z vsemi posrednimi pozitivnimi razvojnimi učinki. Vse močnejše potrebe po lokalizaciji izdelkov ter storitev in oplajanju znanja central MNP z znanji po celem svetu so dolgoročna težnja, ki daje takšni usmeritvi realne možnosti.

Vse večji pomen izobraževanja v strategiji razvoja podjetij in naravne lepote Slovenije dajo realne možnosti tudi prizadevanju pritegniti lokacijo izobraževalnih centrov velikih MNP pri nas. Vsa večja podjetja namreč imajo take centre. Seveda so mnogo privlačnejše države, kot sta Švica, Avstrija, vendar v prizadevanjih večine velikih korporacij po zmanjševanju stroškov to niso tako nerealne ambicije, saj smo na tem področju (še) vedno cenovno zelo privlačni. Razvojne koristi tega so večplastne. Po eni strani bi se posredno tudi sami izobraževali, po drugi pa bi tuji podjetniki postopoma bolje spoznavali Slovenijo in posledično verjetno krepili tudi druge oblike sodelovanja. V obeh primerih bi kazalo privabiti ugledna podjetja tudi tako, da jim sami zgradimo del infrastrukture in jim ponudimo ustrezne davčne in druge olajšave. Usmeritev k pritegnitvi regionalnih in R&R central ter izobraževalnih centrov je privlačna tudi zato, ker je ekološko čista in obenem lahko zadovolji tudi tiste, ki se bojijo prevelike »kolonizacije« s strani MNP.

Slovenija ni cenena lokacija v primerjavi z drugo Srednjo in Vzhodno Evropo niti ni dovolj privlačna pri proizvodnji novih izdelkov, ki pa niso tako cenovno občutljivi.¹⁰ Tudi po drugih privlačnostnih dejavnikih, kot so inovacije, visoka

¹⁰ To zase trdijo celo Avstrijci (Social partners 1994).

tehnologija¹¹ ali surovine, Slovenija ni bogata. Obstoječa in potencialna prednost pa je lahko kakovosten dizajn. Mogoče bi to lahko postala ena od privlačnostnih točk, če se naše sposobnosti oplodijo s tržno močjo velikih tujih korporacij. Kakovosten dizajn namreč potrebuje tudi ustrezna zagonska sredstva in dobre izdelke, da ga svetovno ovrednotijo in da postane svetovno merilo.

Temeljni pogoj uspešnega sodelovanja z MNP so sodobne, torej učinkovite, hitre, cenene in predvidljive storitve. To področje je tudi tisto, na katerem se nikakor ni mogoče izogniti sodelovanju z MNP, če se noče ostati izoliran od svetovnih komunikacijskih mrež. Tukaj namreč kar podjetja oblikujejo svetovne standarde. Glede na majhen trg pa je nujno treba vnaprej preprečiti oblikovanje tujih ali domačih monopolov na tem področju, pač pa gojiti konkurenco, vendar ne na račun uvajanja različnih standardov. Merilo izbire partnerjev bi moralo biti uvajanje najsodobnejše tehnologije in zagotavljanje njenega stalnega obnavljanja.

Dileme, ali se opreti bolj na sodelovanje z MNP ali pa na manjša tuja podjetja, ni tako lahko razrešiti. Mnogi argumenti govorijo bolj v prid MNP. Takšna velika podjetja so mnogo bolj dolgoročno naravnana in si ne morejo privoščiti krnjenja svojega ugleda (blagovne znamke) s kakšnimi špekulantskimi ali nečednimi posli, pa čeprav gre za majhne trge. To bi jim lahko ogrozilo položaj na pomembnejših trgih. Sodelovanje s kakšnimi majhnimi (avanturističnimi) podjetniki je mnogo bolj »spolzko«, saj so ti mnogo bolj nagnjeni k hitrim zaslužkom za vsako ceno. Čeprav je temeljno merilo izbora tehnološko voditeljstvo (sicer naša proizvodnja dolgoročno ne more biti konkurenčna), bi vseeno kazalo določeno prednost dati MNP iz manjših držav, če so te tehnološko enakovredne. Na ta način se izognemo nekaterim bojznim pred »strašno« močjo MNP in pritiski njihovih vlad.

Na mnogih področjih pa MNP sploh nimajo alternative. Ona so danes edina, ki razpolagajo z ekološko varno tehnologijo. Postala so celo zagovornice mednarodnih predpisov o okolju, ker bi jim razviden mednarodni sistem na tem področju lahko samo koristil, s tem pa tudi državam, kjer delujejo. Glede na poudarek, ki bi ga moralo imeti čisto okolje v naši razvojni viziji, ta argument postaja vse pomembnejši. Obenem pa je tu iskati tudi pomembno proizvodno nišo sodelovanja z MNP. Na tem področju ekonomije obsega ne igrajo tako odločilne vloge, ker gre velikokrat za unikatne rešitve. Pri tem pa pridobivajo prednosti podjetja iz manjših, ekološko ozavešenih držav. Ekološko čista tehnologija, izdelki in storitve so nedvomno eno od propulzivnih področij prihodnosti in obetavna smer prihodnje proizvodne usmeritve, primerne za Slovenijo.

Na temelju ugotovitve, da je sodelovanje z MNP nujno, se zastavlja tudi dilema, ali bolj vabiti ta podjetja, da delujejo v Sloveniji, ali pa naj naša podjetja sodelujejo z njimi na tujih tleh. Obe vrsti sodelovanja sta nujni in se ne izključujeta. Relativni pomen enega in drugega niha glede na stopnjo razvoja in velikost države, se dinamično spreminja. Na nižji stopnji razvoja prevladuje predvsem priliv tujih neposrednih vlaganj, vendar se mora, kadar gre za majhno ekonomijo, temu kaj hitro pridružiti tudi internacionalizacija dejavnosti lastnih podjetij v tujini.¹² Brez tega (ekonomije obsega in skupne proizvodnje in razdelitve) podjetja enostavno ne morejo vzdržati konkurenčnega boja na svetovnem trgu. To je tudi dopolnilni način izpostavljanja domačih podjetij tuji konkurenci. Poleg tega pa proizvodna dejavnost na tujem omogoča boljši vpogled v sodobne tehnološke,

¹¹ Kljub temu pa se zdi, da podcenjujemo svoj domet na tem področju, saj ocene kažejo, da po izvozu tehnološko najzahtevnejših izdelkov ne zaostajamo tako močno za Evropo (glej prilogo 5).

¹² Glej Dunningovo teorijo investicijsko razvojnega ciklusa.

trženjske in organizacijske težnje in njihovo prenašanje v celotno dejavnost podjetja doma in na tujem. Takšna usmeritev je lahko uspešen sestavni del ustvarjalne posnemovalne tehnološke strategije, ki je primernejša za majhna gospodarstva kot pa prevladujoče inovacijsko utemeljen razvoj, katerega domet ovirajo omejene finančne in druge možnosti majhne države (Svetličič 1994c). Prevelika ambicioznost se lahko na tem področju izkaže kot usodna. Tudi zgodovnja nas uči, da so vse države zasledovalke sprva sledile bolj imitativnemu tipu razvoja.

Sestavni del usmeritve na intenzivno internacionalizacijo dejavnosti lastnih podjetij je tudi ustanavljanje lastnih MNP. Problem pa je, kakšna MNP so primerne za majhno gospodarstvo, kot je slovensko. Realno je Slovenija gotovo premajhno gospodarstvo za oblikovanje velikih MNP. Priložnost za to smo verjetno zamudili.¹³ Možno pa je oblikovati t. i. mini multinacionalke. Te so manjša, vendar visoko internacionalizirana podjetja, ki merijo na specializirane proizvodno-storitvene niše. Praviloma se takšne mini multinacionalke potem povezujejo v strateške povezave z velikimi MNP, ki v njih vidijo sebi komplementarne lastnosti, lastnosti, ki jih lažje razvije manjše podjetje. Ena od pomembnih prednosti pri tem je lahko prednost manjše kulturne razdalje. Dejstvo namreč je, da bodo v svetu v prihodnje bistveno pridobivali kulturni, etnični in verski dejavniki. Podjetja, ki izhajajo iz držav, ki se (ali so se) doma srečujejo s takimi problemi, imajo zato prednost pred drugimi iz držav, kjer se s takimi problemi ne srečujejo. Preneseno na Slovenijo to pomeni, da bi naša podjetja ponudila velikim MNP prednosti poznavanja poslovanja z nekdanjimi socialističnimi državami (vključno z nekdanjimi jugoslovanskimi republikami), kar zaradi velikanskega potencialnega trga gotovo ni zanemarljiva dinamična prednost.

Naložbe v tujini so dejansko le druga stran iste medalje mednarodne dejavnosti podjetij. To je pomembno upoštevati pri naših, pogosto paranoičnih razpravah¹⁴ o izvozu kapitala, ki ponazarjajo napačno gledanje na TNI kot finančni pojav. Pozablja pa se, da so naložbe v tujini predvsem sredstvo krepitve konkurenčnih prednosti podjetij, uspešno sredstvo zbiranja informacij o tujih trgih, približevanja potrošniku, kar je tako zelo pomembno za današnjo kustomizacijo kot eno od sodobnih trženjskih »zapovedi«. Sedanja raven mednarodnega ekonomskega ter političnega sodelovanja nasploh pospešuje internacionalizacijo dejavnosti podjetij. Velja tudi, da čim manjša je država, bolj in hitreje se morajo internacionalizirati njena podjetja. To pa je pomembno tudi z vidika konkurenčne politike, saj se na ta način domača podjetja prisilijo soočiti se s konkurenco na tujem, če so doma, odpiranju gospodarstva navkljub, še vedno preveč zaščiteni. Tako se dosega tudi končni cilj, to je enotna politike do vseh tujih vlaganj ne glede na smer njihovega gibanja (v državo ali iz nje).

Politika pospeševanja razvoja velikih lastnih MNP (vzganjanje nacionalnih šampionov¹⁵ v majhni državi in s tem doseganje ekonomij obsega trčita na problem izgube možnosti voditi neodvisno ekonomsko politiko. Enostavno si ne more privoščiti propada tako velikega podjetja ne glede na njegovo konkurenčnost. Aharoni predlaga kot alternativo »naj cveti 100 cvetov«. Vendar pa je problema-

¹³ Mnogi teoretiki menijo, da tudi drugim majhnim državam, ki imajo veliko MNP, danes ne bi bilo lahko oblikovati takšnega velikega podjetja. Njihov nastanek je bil namreč splet takratnih ekonomskopolitičnih razmer.

¹⁴ V primerjavi z vročimi političnimi razpravami na to temo pa je Slovensko javno mnenje izkazalo mnogo bolj umirjen, ekonomsko racionalen pogled na vlaganja v tujini (Svetličič 1994a).

¹⁵ Podjetje je po Aharoniju veliko, če ima 10% delež v GDP.

Druga merila, na primer delež v izvozu ali uvozu, so manj pomembna, čeprav ravno tako omejujejo domet zunanjetrgovinske in devizne politike.

tična tudi ta alternativna usmeritev na več majhnih podjetij. Ta namreč lahko postanejo odvisna od tujih, velikih podjetij. Tako država ravno tako lahko izgubi možnost voditi popolnoma samostojno ekonomsko politiko, saj so tuja podjetja veliko bolj imuna na njene ukrepe kot pa le domača podjetja.

Majhna država se lahko odloči za oblikovanje visoko specializiranih mini multinacionalk namesto velikih (politika Finske). Eden od načinov je tudi NIKE tip internacionalizacije, ki nima v lasti niti enega proizvodnega obrata, pač pa le dizajn in trženje in na tej podlagi potem vstopa v podpogodbene odnose. Niša za takšna podjetja iz majhnih držav je tudi sprememba namembnosti danega izdelka. Švicarji so uro Swatch naredili za modni izdelek in tako pospešili prodajo. Druga prednost pa je lahko hitrost prilagajanja¹⁶ in predvidevanja sprememb na svetovnem trgu. Oboje predpostavlja izjemno dober notranji in zunanji informacijski sistem, ki bo tudi manjšim podjetjem omogočal tekoči vpogled v svetovne trende.

Med dejavniki lokacijskega konkurenčnega položaja (zemljepisni položaj, razpoložljivi proizvodni dejavniki, naravni viri, okolje in infrastruktura, ekonomska politika in javne storitve) so za Slovenijo posebej pomembni: zemljepisni položaj, okolje, infrastruktura, ekonomska politika, javne storitve in nekateri proizvodni dejavniki. Pri zadnjih gre predvsem za kvalificirano delo, medtem ko kapitala gotovo ni v izobilju niti ni sodoben (kot opredmeten). Slabosti na teh področjih je treba poskusiti kompenzirati z močnejšimi prednostmi na drugih. Zato postaja za Slovenijo strateškega pomena skrbeti zlasti za čisto okolje, sodobno infrastrukturo in javne storitve ter delovno silo.

Glede na revnost v drugih lokacijskih dejavnikih je čisto in zdravo okolje temeljnega pomena za privlačnost Slovenije ne le z vidika turizma, pač pa tudi z vidika mednarodnega poslovanja. Na tej podlagi lahko pritegnemo majhne vlagatelje, za katere je zdravo okolje (kakovost življenja za družino) relativno pomembnejše kot pa za velike vlagatelje, za katere so dobiček oziroma globalni strateški cilji na prvem mestu.

Drugi strateški dejavnik, ki je dejansko tesno povezan s prvim, je infrastruktura. Brez dobre in učinkovite infrastrukture ne moremo pričakovati uspešne internacionalizacije slovenskih podjetij niti privabiti tujih vlagateljev in drugih poslovnih partnerjev. V tem okviru je zlasti treba posodobiti prevoz (posebno letalski; po kakovosti in frekvenci) in komunikacije vseh vrst, da postane Slovenija lažje dostopna. Povezava letalskega prevoznika z enim od velikanov se zdi nujna. Ta vidik je pomemben tudi, če želimo privabiti tuje partnerje, da locirajo na primer svoje izobraževalne centre za vodilne delavce v naših turističnih krajih.

Za javne storitve pa velja, da morajo biti učinkovitejše, enostavne in transparentne. Pri sistemskih pogojih ni dosti maneverskega prostora, saj je pač treba uskladiti pogoje s pravili EU (z redkimi začasnimi izjemami). Kar pa je moč storiti, je doseči stabilnost gospodarskega in političnega sistema in stabilnost ukrepov ekonomske politike. Vse države na prehodu hitro spreminjajo pogoje gospodarjenja. V tekmi z njimi bi lahko bili boljši v tem, da bi čim manj spreminjali. To pomeni domisliti zakone, zlasti tiste, ki se neposredno ali posredno nanašajo na mednarodno gospodarsko sodelovanje, pred sprejemanjem in jih potem čim manj

¹⁶ Beneton je dvignil hitrost svoje odzivnosti na modne trende tako, da je ločil fazo proizvodnje od faze barvanja tkanin. Zadnje opravi šele, ko je moda podana, prej pa naredi vse drugo vnaprej. Na ta način prehitava svoje tekmece in s tem nadomešča višje stroške takšnega pristopa.

spreminjati. Najslabše pa je sprejemanje zakonov, ki veljajo za nazaj.¹⁷ Stabilnost je bistveni pogoj uspešnega poslovanja tako za domače kot tuje podjetje.

Poleg ožje opredeljenih lokacijskih dejavnikov pa so za majhno državo pomembni še dejavniki, kot so: splošna odprtost družbe, tehnične in organizacijske ter inovacijske sposobnosti, institucionalna prožnost, pripravljenost na tveganja in interes za mednarodna dogajanja. Z odprtostjo družbe ni večjih problemov, če se primerjamo z drugimi nekdanjimi socialističnimi državami, saj smo mnogo bolj odprta družba. Vendar nas hitro dohitevajo in ne kaže počivati na lovorikah. Dinamično gledano pa ne bi smeli prezreti, da so se po osamosvojitvi začele kazati tudi težnje k (provincialnemu) zapiranju. Nekateri se počutijo vse bolj ogroženi zaradi tujcev. Zapiranje kot posledica takih strahov je lahko zelo nevarno, saj lahko ogrozi sicer omejene strateške prednosti majhnega gospodarstva, ki večinoma temeljijo prav na visoki stopnji odprtosti. Neučinkovito gospodarstvo kot posledica takšnega zapiranja je namreč mnogo bolj nevarna alternativa, saj končno privede do veliko višje stopnje (politične) odvisnosti.

Druga slabost v tem sklopu tudi je, da smo sicer zelo odprti za razne sistemске spremembe, manj pa za tehnične in organizacijske. Goji se iluzija, da bo nova zakonodaja na primer kar sama od sebe prinesla tudi vzporedne organizacijske in tehnične spremembe. To je deloma posledica prenizke izobrazbe zaposlenih, ki jih nepoznavanje sodobnejše tehnologije plaši, ker pogosto razgalja njihovo nekonkurenčnost, neznanje. Odprtost do organizacijskih sprememb pa kaže povezati s pripravljenostjo na tveganja. Zdi se, da je ta v Sloveniji dokaj nizka. Tudi v tem je razlog, da se bojimo organizacijskih sprememb, pohodov v neznanu in se raje oklepamo starih uhojenih poti. S tem pa lahko avtomatično zaostanemo za konkurenco, saj se je že pokazalo, da posebno majhne države morajo tekmovati z velikimi zlasti na področju organizacijskih in njim podobnih sprememb, saj za temeljne tehnološke nimajo možnosti.

Prej ko slej je temeljni pogoj uspešnega sodelovanja slovenskega podjetja z MNP razpolaganje s firmo specifičnimi prednostmi. Na nekaterih področjih so to lahko tudi nove tehnološke rešitve, vendar je tu zelo težko konkurirati z velikimi svetovnimi proizvajalci. Lažje pa je dosegati prednosti na drugih, mehkejših področjih, kot so višja fleksibilnost, prilagodljivost, hitrost prilagajanja, sposobnost prilagajanja in asimilacije, organizacijsko prilagajanje in trženjske novosti. Izkušnje kažejo, da podjetje lahko svoje omejene možnosti pri inoviranju na tehnološkem področju v veliki meri nadomesti z inovacijami v organizaciji in trženju. Te lahko dajo vsaj tako pomembne rezultate kot prve. Na tehnološkem področju pa lahko zasledovalec inovira tako, da temeljni inovaciji poišče drugačno aplikacijo. To je lahko celo ključnega pomena, saj velja pravilo, da glavni izkoristek velikih invencij sploh ni bil v tistem, kar je bilo prvotno zamišljeno, pač pa nekaj tretjega.¹⁸ Spodbujati sodelovanje z MNP in internacionalizacijo lastnih podjetij skratka pomeni spodbujati domače podjetništvo. To je temelj za oblikovanje lastniško specifičnih prednosti,

¹⁷ Kot točna se kaže domneva, da so razne revizije sicer dvignile veliko prahu, da pa pravega učinka ne bo. Škoda, ki smo si jo s tem povzročili, pa je ogromna, saj ustvarja ozračje negotovosti in nepredvidljivosti. Modreje bi bilo merilo pravičnosti skušati uveljavljati s sredstvi davčne politike. Neupravičeno pridobljeno premoženje z divjim lastninjenjem se pač dobro obdavi.

¹⁸ Parni stroj je sprva služil le za črpanje vode. Mnogo kasneje je postal izvor energije za industrijo. Belovi laboratoriji sprva sploh niso hoteli patentirati svojega izuma laserske tehnologije, ki je skupaj z optičnimi kablji revolucionirala telefonsko industrijo, ker so menili, da ni pomembna za telefonijo itd. (Economist, 18. junij 1994:85).

ki so magnet za tuja podjetja in podlaga za konkurenčne prednosti domačih podjetij pri internacionalizaciji njihove dejavnosti.

Internationalizacija dejavnosti podjetij je nujen, ne pa zadosten pogoj uspešnega razvoja. Tako kot lahko prispeva k uspešnemu razvoju, lahko pospešuje tudi neenakomeren razvoj, ogroža lokalno proizvodnjo. Da do tega ne bi prišlo, je treba vzpostaviti ustrezen okvir sodelovanja, ki pospešuje uveljavljanje pozitivnih prispevkov sodelovanja z MNP. Ti temeljni pogoji so: lastno uspešno R&R delo, konkurenca na trgu, usklajeno delovanje podjetij in države, učinkovit izobraževalni sistem. Tako kot sicer v življenju ni tega, čemur se reče »zastonj kosilo«. Za vse dobre stvari je treba plačati, ker imajo svojo ceno. To velja tudi za TNI (oziroma sodelovanje z MNP). Edino vprašanje je, ali gre za pravično¹⁹ oziroma razumno ceno (Dunning in Rojec 1994,52). Zlorabe s strani MNP kot vsakih podjetij so seveda možne. Zato jih, zlasti majhne države, ne smejo podcenjevati. Najboljša obramba je jasen in stabilen politični in ekonomski sistem in usposobljeni podjetniki.

Usmeritev sodelovanja z MNP ali pospeševanje TNI kot najpomembnejše oblike njihovega mednarodnega delovanja ne sme pomeniti nadomeščanja domačih vlaganj zaradi nezadostnega domačega varčevanja in pomanjkanja deviz. Dejansko do TNI pride, če domači vlagatelji ne morejo izvesti nekega projekta ne toliko zaradi pomanjkanja finančnih sredstev, pač pa zaradi pomanjkanja ustrezne tehnologije, znanja, ustrezne blagovne znamke. Tuje nesporedne naložbe torej dopolnjujejo, ne pa nadomeščajo domačih. Do njih pride, kadar domači vlagatelj nekaj ne zna ali ni sposoben opraviti (tudi zaradi oligopolne narave svetovnega trga) na svetovno konkurenčni ravni. Skratka krepitev sodelovanja z MNP in pospeševanje TNI dejansko pomenita prispevek k bogatitvi domače ponudbe tako statično kot dinamično gledano (multiplikativni in izzvani učinki na povezane dejavnosti, vključno s storitvami).

Nekaj predlogov

Nujno je vzpostaviti mehanizem stalnega in hitrega obveščanja o dogajanjih v svetu, pomembnih za slovensko gospodarstvo. V veleposlaništvih bi morala gospodarska funkcija pridobiti pomen. Njihovo delovno področje bi moralo biti pod večjim vplivom gospodarstva. Zato naj bi MZZ poleg letnih posvetovanj veleposlanikov o čisto političnih zadevah imelo vedno tudi posvete o pospeševanju gospodarskih stikov s posameznimi državami ali regijami. Po zgledu Finske, ki ima 60 trgovinskih atašejev in 40 tehnoloških, bi morali tudi v Sloveniji dvigniti relativni pomen ekonomske diplomacije. Temeljnega pomena je zgraditi takšne informacijske sisteme, ki bodo omogočili hitro pridobivanje, prenašanje in procesiranje informacij.

Za majhne države je pomemben pravzaprav obrnjeni Porter. V odsotnosti obilja naravnih factorskih pogojev in povezanih dejavnosti se morajo podjetja iz majhnih držav opirati bolj na tiste, ki so na razpolago v tujini (Loustarinen), in na ta način nadomeščati majhnost lokalnega trga. To je mogoče doseči s pomočjo internacionalizacije dejavnosti njihovih podjetij.

Za Slovenijo je odločilnega pomena proučiti tudi konkurenčne strategije

¹⁹ Sam bi raje rekel inputom ustrezno ceno.

držav, ki so ali bi nam lahko bile konkurenčne. Med njimi velja izločiti Srednjo Evropo, pa tudi države, ki so pred nami, vendar so nam lahko konkurenčne glede na sorodne strateške ambicije. V zadnji kategoriji je nedvomno Avstrija, ki ima mnoge podobne ambicije kot Slovenija:

1. želi biti most med Zahodom in Vzhodom, center za TNI na Vzhodu,
2. želi biti finančno središče za Srednjo in Vzhodno Evropo,
3. želi pritegniti glavne uprave velikih podjetij za njihov R&R,
4. želi pritegniti velika podjetja k izvajanju izobraževalnih programov v Avstriji (s pomočjo davčnih olajšav).

Vse štiri strateške smeri bi lahko veljale tudi za Slovenijo, ki je naravni most vsaj za nekatere srednjeevropske države. Zaradi morske obale in pristanišča imamo celo precej prednosti. Vendar bi lahko, vsaj srednjeročno, maksimirali učinke takšne usmeritve bolj tako, da bi se v tem smislu povezovali z Avstrijo in poiskali sinergične učinke takšne vzajemne usmeritve. To ima poleg jasnih gospodarskih tudi mnogo pozitivnih političnih učinkov. Vzajemna usmeritev je koristna tako z vidika včlanjenja Avstrije v EU kot tudi zato, ker lahko olajša oblikovanje od nekdanje Jugoslavije ločene predstave o Sloveniji v svetu. Avtomatično jo povezuje z razvito državo in s tem pridobiva kredibilnost.

Tri strateške usmeritve Slovenije v odnosih z MNP, ki so naravnane na spodbujanje MNP, da v Sloveniji ustanavljajo regionalne centre za Srednjo in Južno Evropo, R&R in izobraževalne centre, so konkurenčne podobnim usmeritvam sosednje Avstrije. Avstrija želi postati center za vlagatelje v Srednji in Vzhodni Evropi. Slovenija je temu lahko komplementarna. Predpostavka je razviti, okrepiti učinkovitost in zmanjšati stroške z mednarodnim poslovanjem povezanih storitev in izboljšati infrastrukturo. Zato kaže razviti tiste dejavnosti, ki bi bile takšni usmeritvi komplementarne.

Drugo področje možnih sinergičnih učinkov dolgoročne vizije razvoja Avstrije in Slovenije je lahko politika na področju okolja. Avstrija namenja nadpovprečno skrb okolju, ker meni, da je to njena dolgoročna konkurenčna prednost. To velja za sektorje, ki so odvisni od čistega okolja, kot so: turizem, pridobivanje hrane, vodni viri, mikroelektronika. To bi lahko bila tudi usmeritev Slovenije, saj je temeljni pogoj za razvoj njenih drugih (omejenih) konkurenčnih prednosti. Usmeritev na ekološko čisto proizvodnjo oziroma pomen ohranjanja naravnega okolja bi lahko dvignili na raven razvojne vrednote. Tudi tu smo si potencialno konkurenca, mogoče pa je izrabiti sinergijske učinke takšne usmeritve obeh držav. Tako ustvarjena podoba pa je tudi dobra podlaga za proizvodno usmeritev na izdelovanje istih tehnologij.

Razvojna vloga TNI je v sedANJI fazi precej sistemsko pogojena. To velja posebej v fazi preobrazbe. Pa tudi sicer študije kažejo, da je vladna politika bistvena za doseganje takih ali drugačnih razvojnih učinkov sodelovanja z MNP. Vendar pa se ta politika ne omejuje, kot se včasih prerado meni, le na neposredno zakonodajo o TNI, pač pa morda še bolj na ves sistemski okvir. Najuspešnejša politika do TNI je končno tista, ki sama sebe zanika, torej tista, ki sploh več ne loči med domačimi ter tujimi vlagatelji. To je torej politika pospeševanja podjetništva ne glede na njegovo nacionalnost. Učinkovitost se tako poudarja kot pomembnejša kot (tuje) lastništvo. Brez učinkovite proizvodnje, in predpostavlja se, da sodelovanje z MNP temu prispeva, sicer se pa ne razvija, lahko država razvojno zaostane in pride v položaj, ko postane makropolitичno odvisna zaradi gospodarske krize, v katero zapade. To pa je bistveno hujše kot pa ekonomska (so)odvisnost, ki je

danes bolj pojavna oblika mednarodnega ekonomskega povezovanja. Vzporedno s stopnjo povezovanja se namreč danes zmanjšuje tudi relativni pomen velikosti države.

Če uporabimo prisposodbo iz športnega sveta, bi se lahko ukvarjali z dilemo, ali je pomembnejše, da nacionalno reprezentanco sestavljajo le reprezentanti, ki igrajo na primer le v domačih nogometnih moštvih in le-ta ne dosega vidnejših rezultatov, ali pa se pritegnejo tudi tisti, ki so »internacionalizirali« svojo dejavnost, ki igrajo v tujih moštvih in zato reprezentanca dosega boljše rezultate. Primerjava z bolgarskim in nekaterimi drugimi moštvi z nedavnega svetovnega nogometnega prvenstva najbolje ponazarja to, saj je večina članov njihovega nacionalnega moštva igrala v tujih moštvih. Še novejši pa je primer kar iz domačih logov, saj velik del reprezentantov slovenske nogometne reprezentance, ki je v kvalifikacijski tekmi za evropsko prvenstvo z Italijo dosegla neodločen izid, igra v tujih klubih. Tam je konkurenca močnejša in so si zato nabrali bogatejše mednarodne izkušnje, kot bi bilo to mogoče doma. To je po pisanju italijanskega tiska pred tekmo kar znanstvenofantastičen rezultat. Pa tudi doma igra končno kar nekaj tujcev, ki omogočajo tudi preostalim reprezentantom ostrejšo tekmovanje, kot če bi se ti srečevali le z omejeno domačo (avtarkično) konkurenco. Očitno jim je mednarodna konkurenca izostrila njihove »konkurenčne« prednosti, ki so jih s pridom uporabili pod nacionalno zastavo. Podobno bi lahko trdili tudi za podružnice domačih podjetij v tujini ali za delovanje tujih podjetij doma. Res pa je, da je udeležba tujcev omejena, da ni dopustno, da bi popolnoma nadomestili domače igralce, saj ti potem ne bi imeli kje oplajati svojega znanja. Podobno bi lahko rekli tudi za tuje naložbe, za dejavnost tujih podjetij. Tudi ona izostrijo konkurenco, vnašajo večji dinamizem v domače gospodarstvo in silijo tudi domača podjetja v krepitev njihovih konkurenčnih prednosti. Seveda pa tudi tu tuja podjetja ne smejo nadomestiti domačih ustvarjalnih prizadevanj, pač pa jih dopolnjevati, bogatiti.

Zelo pomembna je v tem sklopu tudi politika konkurence. V nekdanjih socialističnih državah se namreč vse prerado nadomeščajo poprejšnji domači monopoli »državnih« podjetij s tujimi monopoli z vsemi negativnimi posledicami (Svetličič 1994b). TNI je treba uvajati tudi kot sredstvo politike konkurence. Na ta način se uvozu izdelkov doda še neposredna konkurenca tujcev v domačem gospodarskem prostoru, kar gotovo izostruje konkurenco in s tem pospešuje razvoj.

Prava dilema v zvezi z MNP in TNI ni izbor med tujimi ali domačimi vlagatelji, med tujimi ali domačimi podjetji, pač pa v tem, čemu dati večji poudarek, sodelovanju s tujimi MNP ali pa krepiti lastna multinacionalna podjetja. Mnogi primeri kažejo, da je majhna država, ki je tako usodno odvisna od svetovne ekonomije, lahko bistveno uspešnejša, če je nekaj njenih podjetij že doseglo visoko stopnjo internacionalizacije. Mnoge majhne države so manj, njihova uspešna podjetja ali izdelki pa bolj razpoznavni v svetu. Zato bi tudi v Sloveniji kazalo podpreti in ne ovirati internacionalizacije podjetij. Finska na primer ne pospešuje več izvoza, pač pa internacionalizacijo svojih minimultinacionalnih podjetij. Menijo, da le tako lahko uspešno krepijo svoje konkurenčne prednosti. Vendar to ne pomeni pospeševanja razvoja slovenskih nacionalnih »šampionov«, kar smo v nekem drugem smislu že imeli in kot vidimo ni dalo dobrih rezultatov. Teorija mednarodne proizvodnje nas uči, da je neposredno poslovanje v tujini pogosto edini način krepitve lastnih konkurenčnih prednosti, izvor idej za nove izdelke ter tehnologije, dvig kakovosti in stila poslovanja itd. Le tako je mogoče izkoriščati ekonomije obsega in proizvodnih kombinacij. Majhen slovenski trg narekuje v prihodnje ne le doseči

delež izvoza v BDP blizu 80%, pač pa tudi oblikovati svojo razpoznavnost na svetovnem trgu. Če bi nekoga iz Azije ali pa tudi iz Amerike vprašali, kje je Švica, bi morda imel težave, vedel pa bi za švicarske banke ali ure. Vedel bo tudi za luksemburške banke. Skratka, lastne multinacionalke lahko s pomočjo globalne razvejanosti svoje dejavnosti izkoristijo vse prednosti, ki jih ponudi svetovni trg, in prispevajo k večji razpoznavnosti majhne Slovenije na svetovnem trgu in s tem tudi k lažjemu prodoru njenih izdelkov. Ambiciozno, vendar ne neuresničljivo, saj kar pozabljamo, da že imamo podjetja, ki imajo kar znatne tržne deleže ne le na evropskem, pač pa tudi na svetovnem trgu.

Prvenstvo tehnoloških in tržnih meril pri selekciji partnerjev narekuje tudi ustrezno regionalno razporejenost sodelovanja s tistimi tujimi podjetji, ki izvirajo iz držav z najvišjimi dejanskimi in možnimi potenciali rasti ne glede na njihov regionalni izvor. To pomeni, da je treba skušati uravnavati regionalno usmeritev mednarodnih ekonomskih odnosov skladno z dolgoročno dinamiko v svetovni ekonomiji. Prevelika naslonitev samo na evropska podjetja ni optimalna, saj se dolgoročno predvidevajo višje stopnje rasti zlasti v Aziji,²⁰ pa tudi ZDA. Izbor napačnega partnerja lahko ustvarja iluzijo o pridobivanju vrhunskih tehnologij ali izdelkov, ki pa se kasneje izkažejo (v svetovnih primerjavah) za nevrhunske. Pomembnejše bi morale postati države visokih pričakovanih stopenj rasti. Revolucionarno visoke stopnje rasti jugovzhodnih azijskih držav povzročajo podobne učinke kot odpiranje Srednje in Vzhodne Evrope. Zato je nujno poiskati priključek k temu najdinamičnejšemu delu sveta. Te države intenzivno iščejo poti za prodor tako na trg EU kot v nekdanje socialistične države. Slovenija s Kopro m daje ugodne zemljepisne in druge možnosti za krepitev vloge mostu pri tem.

Z vidika ustvarjanja zaupanja (ekonomskega in političnega) in s tem povezane- ga izboljšanja splošnega naložbenega ozračja bi bilo strateškega pomena pritegniti kakšno večjo ameriško in japonsko multinacionalko v Slovenijo. Kako bi zdaj samo rasle prodaje japonskega proizvajalca avtomobilov v Srednji Evropi, če bi se pred leti zanj odločili. Čisto poslovne kalkulacije kažejo torej, zlasti v fazi uveljavljanja nove države, vedno dopolnjevati (ne pa nadomeščati) z dolgoročnimi tudi strateško političnimi razmisleki.

Vzporedno s procesom vključevanja v EU je treba sprejeti tudi standarde EU oziroma OECD za delovanje MNP in TNI. Začasne in omejene izjeme so možne. Vendar pa je treba temeljito premisliti, na katerih področjih izposlovati za Slovenijo poseben režim delovanja MNP oziroma TNI. Te (maloštevilne) izjeme bi morale biti usklajene z dolgoročno vizijo nacionalnega razvoja, torej na področjih, kjer bi začasna zaščita domačih proizvajalcev le nadomestila njihov začasni razvojni zaostanek in nič več. Na strateških področjih (lastništvo zemlje) ali za posle nad določenim velikim obsegom je mogoče zahtevati posebna dovoljenja ali omogočiti ukrepanje vlade za zaščito nacionalnih interesov, kot jih ima pravico na primer sprejeti predsednik ZDA. Prevelikega »čudaštva« pa si ne moremo privoščiti.

Če velja opredelitev za čisto okolje za eno od strateških prednosti Slovenije, je to lahko tisto strateško področje, na katero je treba posebej paziti (ne dovoliti neomejenega tranzita tovornjakov čez Slovenijo na primer). MNP tudi ne bi smela uživati monopolnega položaja na domačem trgu. Načelno pa velja, da so lahko uspešnejši ukrepi pospeševanja razvoja lastnih podjetij in ne omejevanja dejavnosti tujih, ker se s tem lahko dosega podobni, če ne enaki učinki.

²⁰ Po napovedih Svetovne banke naj bi leta 2020 kosmati domači proizvod Kitajske po pariteti kupne moči presegel letga ZDA za 40%. Indija bi dosegla 4. mesto po GDP, Indonezija peto, Tajska pa osmo (Economist, 1. okt. 1994:4).

Prednostna področja sodelovanja z MNP so tista, ki jih majhna podjetja iz majhnega gospodarstva sama ne morejo uresničiti. To pa so dejavnosti, za katere so pomembne ekonomije obsega²¹ oziroma pri katerih je minimalni prag učinkovitosti dokaj visok. Druga skupina so diferencirani²² in tretja na znanosti utemeljeni izdelki.²³ Podatki za Slovenijo kažejo, da v strukturi našega izvoza te dejavnosti obsegajo skupaj kar 51% celotnega izvoza leta 1992 in 54% v prvih štirih mesecih leta 1994. Podobno velja tudi za uvoz: 55% leta 1992 in 58% v prvih štirih mesecih leta 1994. Razen pri izdelkih, ki potrebujejo ekonomije obsega, imamo tako pri diferenciranih kot na znanosti utemeljenih izdelkih pozitivno trgovinsko bilanco (pokritost uvoza z izvozom znaša 127% leta 1992 in 114% v prvih 4 mesecih leta 1994).²⁴ To nakazuje konkurenčnost na teh dveh področjih in nekonkurenčnost pri industrijah, ki so odvisne od ekonomij obsega. Še bolj pa so razveseljivi podatki o izvozu izdelkov visoke tehnologije, saj njihov delež dosega leta 1993 19,8% (prve štiri mesece 1994 pa 21,5%). Po teh deležih se Slovenija kar lahko primerja z evropskimi povprečji (glej prilogo 5). Poleg tega pa je še njihova trgovinska bilanca pozitivna.²⁵ Realna hipoteza je, da je na vseh teh področjih zelo razvito sodelovanje s tujimi partnerji. To velja zlasti za izdelke visokih tehnologij, kot so zdravila, pisarniška oprema in računalniki, električni stroji, elektronski deli, znanstveni instrumenti in aeronavtika. Glede na pomembne multiplikativne in razvojne učinke teh dejavnosti na celo gospodarstvo je treba krepiti takšno sodelovanje še vnaprej in ga dvigniti na višjo raven in s tem okrepiti njegov razvojni naboj. Tega pa skoraj ni mogoče doseči brez sodelovanja z MNP. Le-to pa bi moralo biti podrejeno enemu cilju: pridobiti manjkajoče znanje (tehnologije) in tako oplajati lastno ustvarjalnost, ki je srž napredka.

Glede na to da se bodo morala glede na zapoved globalizacije proizvodnje vse intenzivneje soočati z MNP ali tujimi partnerji nasploh tudi relativno majhna podjetja, je treba vzpostaviti paradržavno organizacijo, ki bo pomagala majhnim podjetjem pri pogajanjih s tujimi partnerji, pri iskanju stikov itd. Paradržavna zato, da bi izkoristila prednosti večje učinkovitosti zasebnih organizacij in vpliv, moč in zanesljivost države.

Področje bančništva in zavarovalništva je gotovo med najobčutljivejšimi. Tudi tu ne bo moč uteči liberalizaciji kot sestavnemu delu približevanja EU. Čas začasnih izjem in preferenc domačih bank je treba temeljito izkoristiti v prid dviga učinkovitosti domačih bank, da se bodo lahko uspešno kosale s tujimi. Težko si je namreč zamišljati večji razmah delovanja tujih proizvodnih podjetij brez spremljave njihovih bank.

Pospeševanje proizvodne internacionalizacije dejavnosti slovenskih podjetij na tujih trgih ni posledica le zakonitosti sodobnega konkurenčnega boja, pač pa ima svojo pomembno monetarno razsežnost. Nujna visoka izvozna naravnost in veliki prilivi deviz ali pa tujega kapitala na primer lahko povzročajo monetarne preglavice, presežke, ki bi jih morala monetarna oblast sterilizirati, če ne želi

²¹ To so: proizvodnja papirja, tiskarstvo, industrijska kemija, gumarski izdelki, plastika, lončarski in stekleni izdelki, železo in jeklo ter transportna oprema.

²² Stroji in turbine, kmetijski stroji in oprema, stroji za kovinsko in lesno industrijo, posebni industrijski stroji in oprema, električni stroji, aparati ter priprave in končno fotografski ter optični izdelki in ure.

²³ Izdelava drugih kemičnih izdelkov, pisarniška oprema, računalniki, profesionalna, meritvena, merska ter znanstvena oprema in letala.

²⁴ Izjema je majhen primanjkljaj leta 1993 pri znanstveno utemeljenih izdelkih.

²⁵ Vse po rezultatih analize o izvozu izdelkov visokih tehnologij iz Slovenije (v pripravi), ki temelji na podatkih Zavoda za statistiko (ocene, ker ne razpolagajo s točnim ključem za uvrščanje izdelkov v posamezne skupine po OECD-ju.

ogroziti monetarne stabilnosti. To pa je mogoče dosegati tudi z izvozom kapitala, če ta krepi konkurenčni položaj slovenskih podjetij in s tem nacionalno gospodarstvo nasploh. Možne pretekle ali prihodnje zlorabe na tem področju ne bi smele zavreti takšne usmeritve, ne smejo »z umazano vodo« zavreči tudi »dojenčka«, ki se lahko še kako lepo razvija.

LITERATURA:

- AHARONI, Y., Hirsch S., 1993, Developing their Competitive potential of Technology – Intensive Industries – A Theoretical Framework and Policy Implications, Development & International Cooperation, CICD, Ljubljana Vol. IX. Num. 16
- AUSTRIA'S Competitive Position as an Industrial Location, Austrian Social Partners, Advisory Council for Economic and Social Affairs, June 1994
- DUNNING, J., 1993, Multinational Enterprises and the Global Economy, Addison Wesley, Workingham, VB
- DUNNING, J., Rojec, M., 1993, Foreign Privatization in Central and Eastern Europe, CEEP Technical Series No.2
- SVETLIČIČ, M., 1994a Pragmatizem močnejši od strahov, Delo 27. november 1993, str 27
- SVETLIČIČ, M., 1994b, Neposredna tuja vlaganja in prenova srednjeevropskih gospodarstev, Bančni vestnik št. 6 in 7
- SVETLIČIČ, M., 1994c, Izzivi tehnološke strategije Slovenije, Teorija in praksa 5-6
- TYSON, L 1992, Who's Bashing Whom, Trade Conflict in High-Technology Industries, YYE, Washington, ZDA
- WORLD Investment Report (WIR) 1993 in 1994, UNCTAD, Geneva
- SMALL and Medium-Sized Transnational Corporations, 1993 UNCTAD, ST/CTC/160.

PRILOGA 1

Stopnja koncentracije največjih podjetij¹ po panogah (1962–90)

Industrijski sektorji	1962	1977	1982	1990
Hrana	38.8	34.9	35.1	31.5
Pijače ²	50.0	52.8	53.2	54.4
Tobak ²	58.2	59.8	68.9	61.4
Tekstil, oblačila in usnjeni predmeti	29.0	26.7	24.8	ni pod.
Papirnati in lesni izdelki ³	29.5	28.6	26.3	29.9
Industrijske in poljedelske kemikalije	32.7	26.4	27.7	33.8
Farmacevtske in potrošniške kemikalije	48.6	32.8	31.8	30.9
Nafta	47.7	38.8	35.9	38.1
Guma ⁴	52.3	56.0	56.1	54.3
Gradbeni materiali ⁵	44.6	52.6	50.1	51.1
Kovinska industrija in izdelki ⁶	31.7	27.3	31.4	28.7
Elektronika in električne naprave	41.8	35.4	28.8	30.1
Ladjedelniška, železniška in prevozna oprema ⁷	74.0	58.8	67.2	ni pod.
Motorna vozila	66.7	50.5	41.3	38.6
Aeronavtika ⁸	42.7	39.4	37.3	42.1
Pisarniška oprema (vključno z računalniki) ⁴	65.4	68.3	67.7	67.0
Industrijska in kmetijska oprema	34.7	29.6	24.0	34.0

¹ Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah 20 svetovno največjih podjetij, razen kjer je drugače navedeno.

² Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah devetih največjih podjetij na svetu.

³ Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah 19 svetovno največjih podjetij.

⁴ Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah devetih svetovno največjih podjetij.

⁵ Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah desetih svetovno največjih podjetij.

⁶ Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah 18 svetovno največjih podjetij.

⁷ Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah sedmih svetovno največjih podjetij.

⁸ Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah 15 svetovno največjih podjetij.

Storitve	1962	1977	1982	1990
Bančništvo ⁹	ni pod.	ni pod.	ni pod.	36.3
Denar in vrednostni papirji	ni pod.	51.6	20.6	29.4
Zavarovalništvo	ni pod.	24.1	25.7	29.3
Pozavarovalništvo	ni pod.	65.4	64.1	63.0
Trgovina na debelo	ni pod.	ni pod.	49.4	35.9
Trgovina na drobno	ni pod.	38.4	40.6	31.2
Knjigovodstvo/računovodstvo	ni pod.	ni pod.	33.0	47.6
Oglaševanje	ni pod.	30.1	26.3	22.5
Raziskovanje trga	ni pod.	ni pod.	ni pod.	50.4
Gradbeništvo	ni pod.	ni pod.	42.2	24.4
Založništvo	ni pod.	38.2	29.9	20.4
Hotelirstvo	ni pod.	50.4	49.3	37.1

¹ Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah 15 svetovno največjih podjetij.

² Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah 12 svetovno največjih podjetij.

³ Delež prodaje treh svetovno največjih podjetij v prodajah 15 svetovno največjih podjetij.

⁴ 1975

⁵ 1977

- 6 1980
- 7 1985
- 8 1987
- 9 1986
- 10 1990
- 11 1989

Vir: Fortune: Annual Surveys of Largest 500 US and 500 Non-US Industrial Companies, UNCTC (1991a) in UNCTC baza podatkov o milijardnih podjetjih.

Podjetje	1980						1985						1986						1987						1989						1990						1989					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
Alcoa	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amgen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Amstar	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

PRILOGA 2

Delež kosmate proizvodnje v izbranih državah gostiteljicah, ki odpade na tuje afilije

	Av- stra- lija	Bel- gija	Ka- nada	Fran- cija	Nem- čija	Italija	Ja- pon- ska	Nizo- zem- ska	Por- tu- gal- ska	Špa- nija	VB	ZDA	Brazi- lija	Hon- gkong	Me- hika	Ma- roko	Sin- gapur	Taj- van	Taj- ska	
Primarni																				74,8
Kmetijstvo	n/p	3,1	n/pp	n/p	0,5	n/pp	n/pp	n/p	1,2	17,0	n/p	1,0	22,8	n/p	3,8	n/p	neg	n/p	6,5	
Rudar. in kamnolomi	33,6	n/pp	40,5	n/p	10,1	2,2	n/pp	30,0	}31,0	48,0	n/p	8,4	2,7	n/p	0,1	n/p	neg	n/p	93,6	
Nafta	n/p	77,7	n/pp	51,4	25,0	1,7	n/pp	n/p		14,0	n/p	n/p	34,0	n/p	6,5	n/p	neg	n/p	21,5	
Sekundarni	21,6	44,0	49,0	25,3	15,8	n/p	2,2	14,0	19,6	46,6	20,7	7,3	34,2	17,3	20,2	14,0	62,9	16,7	43,2	
Hrana in pijača	25,6	22,5	29,4	n/pp	17,7	12,8	0,5	18,0	15,8	52,0	14,6	8,8	17,7	28,9	6,5	9,9	67,3	6,8	22,0	
Kem. in sorod. izd.	65,7	55,6	75,8	40,0	21,8	62,4	3,4	n/pp	31,0	77,0	33,0	23,5	38,9	50,8	44,7	10,1	97,2	28,8	72,0	
Kovine	30,7	16,1	17,5	15,0	30,4	5,6	0,2	8,0	22,6	28,0	8,5	6,7	34,1	12,9	10,6	3,5	96,7	4,4	60-8	
Strojništvo	32,9	57,7	50,2	n/pp	16,3	12,6	22	n/pp	14,1	45,0	22,7	5,8	46,4	8,2	32,1	20,8	}88,7	24,5	80,3	
Elek. in elektronsko blago	43,3	87,3	60,6	34,0	18,8	44,4	3,0	23,0	67,3	82,0	21,2	9,3	50,9	48,2	45,6	27,7			48,6	89,4
Motorna vozila	61,9	54,7	87,2	14,9	18,9	9,2	0,4	n/pp	51,3	99,0	69,2	6,5	80,6	n/pp	96,4	25,5]	n/pp	59,8	
Tekstil, oblačila in usnjeno blago	22,3	11,3	50,0	7,2	4,8	1,9	0,1	9,0	9,3	n/p	4,2	3,2	11,7	6,3	n/pp	14,1	98,0	n/pp	n/pp	
Papirnati izd.	15,6	30,4	25,9	24,1	7,6	4,0	0,3	19,0	25,4	n/p	32,2	5,5	19,4	12,4	n/pp	22,4	45,4	6,5	n/pp	
Gumarski izd.	41,1	59,8	88,2	24,8	24,4	16,6	n/pp	n/pp	46,2	63,0	22,2	6,5	44,7	8,8	n/pp	12,1	70,5	7,9	30,5	
Premog in naftni izd.	59,0	n/pp	66,7	n/pp	61,0	n/pp	29,0	n/pp	26,0	12,0	n/pp	39,5	n/pp	n/pp	n/pp	22,0	100,0	n/pp	77,7	
Terciarni	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	n/p	4,0	n/p	n/p	n/p	n/p	8,3	n/p	n/p	n/p	18,1	n/p	30,3	
Gradbeništvo	n/p	n/p	5,7	n/p	1,8	n/p	n/pp	2,0	9,8	22,0	n/p	0,8	5,1	n/p	n/pp	n/p	n/p	30,4		
Transport in kom.	n/p	n/p	n/p	n/p	6,3	n/p	n/pp	1,0	4,4	39,0	n/p	2,6	2,0	n/p	n/pp	n/p	10,1	n/p	52,4	
Obrt in prodaja	n/p	n/p	24,6	n/p	3,5	n/p	0,6	3,0	12,5	33,0	n/p	3,6	11,2	n/p	2,3	n/p	15,5	n/p	37,6	
Nepremičnine	n/p	n/p	n/p	n/p	n/pp	n/pp	n/pp	n/pp	n/pp	n/pp	n/p	2,3	9,2	n/p	n/pp	n/p	17,9	n/p	4,8	
Denar. in zavarov.	n/p	n/p	n/p	n/p	6,3	n/p	n/pp	8,0	8,1	93,0	n/p	4,4	8,5	n/p	n/pp	n/p	14,5	n/p	37,5	
Druge storitve	n/p	n/p	n/p	n/p	2,6	n/p	0,3	13,0	2,1	n/pp	n/p	1,2	9,6	n/p	3,2	n/p	n/p	n/p	37,5	
Skupaj	n/p	n/p	33,0	n/p	n/p	11,8	n/p	n/p	n/p	46,6	n/p	n/p	17,1	n/p	10,9	n/p	n/p	n/p	39,3	

Vir: Dunning 1993: 38,39

n/pp – ni potrebnega podatka

n/p – ni podatka

PRILOGA 3

Delež priliva tujih neposrednih vlaganj v bruto domačem proizvodu (GDP) leta 1992

	GNP per capita	GDP mio \$	FDI mio \$	delež TNI/GDP v %
1992				
Belgija in Luksemburg	20.880*	220.215	11.073	5,02
Danska	26.000	123.246	1.017	0,81
Grčija	7.290	67.278	1.144	1,69
Irska	12.210	43.294	102	0,23
Portugalska	7.450	79.547	1.873	2,35
Španija	13.970	574.844	8.058	1,40
Velika Britanija	17.790	903.126	18.182	2,01
Avstrija	22.380	185.235	947	0,51
Finska	21.970	93.869	387	0,41
Norveška	25.820	112.906	897	0,79
Izrael	13.220	69.762	235	0,33
Republika Koreja	6.790	296.136	550	0,18
Singapur	15.730	46.025	5.635	12,24

Vir: za GNP World Development Report 1994; za GDP in TNI WIR 1994 TNI v GDP; deleži – lastni izračun.

* brez Luksemburga

PRILOGA 4

Pomen MP v svetovnem gospodarstvu

	L. 1988
1. Število podjetij z afilijacijami v tujini	17.500 do 20.000
Število tujih afilijacij	120 do 125 000
Globalno premoženje MP	9–10.000 milijard \$
Skupno premoženje afilijacij v tujini	3.000 milijard \$
Vrednost neposrednih investicij v tujini	1.100 milijard \$
Vrednost svetovnih prodaj	13.500 milijard \$
Vrednost prodaj afilijacij v tujini	4.000 milijard–4.500 milijard \$*
MP zaposlujejo po vsem svetu	50 do 55 milijonov
Afilijacije MP zaposlujejo	15 do 15 milijonov

Vir: Dunning K. 1993:16

PRILOGA 5

Delež uvoza in izvoza izdelkov visokih tehnologij Slovenije v primerjavi z Evropo in ZDA (v mio US\$ in %)

	1992	1993	1994 (1.1.–30.4)	Evropa** 1986	ZDA 1986
Izvoz	1.235	1.206	443		
Delež v celotnem izvozu	18,5***	19,8%	21,5%	18%	37%
Uvoz	798	932	310		
Delež v celotnem uvozu	14,9%	14,4%	17,5%	n.p.	n.p.

Vir: Ocenjeni podatki Zavoda za statistiko Slovenije; Banka Slovenije za celoten izvoz in uvoz in B. Tyson 1992 za Evropo in ZDA

* Po World Investment Report 1994 so te prodaje znašale l. 1991 4800 mrd \$, svetovni izvoz blaga ter nefaktorskih storitev pa 4.500 mrd \$.

** Vključuje: Francijo, Nemčijo, VB, Avstrijo, Belgijo, Dansko, Grčijo, Islandijo, Italijo, Nizozemsko, Norveško, Portugalsko, Španijo, Turčijo in nekdanjo Jugoslavijo.

*** Deleži niso popolnoma primerljivi s podatki za ZDA in Evropo, ker se slovenski nanašajo na celoten izvoz, tisti za ZDA in Evropo pa le na izvoz industrijskih izdelkov.

Kategorija	1991		1992		1993	
	Delež (%)	Skupaj (mrd \$)	Delež (%)	Skupaj (mrd \$)	Delež (%)	Skupaj (mrd \$)
Izvoz	100	4800	100	4800	100	4800
Uvoz	100	4500	100	4500	100	4500
Neto izvoz	100	3000	100	3000	100	3000
Neto uvoz	100	1800	100	1800	100	1800
Neto trgovina	100	1200	100	1200	100	1200
Neto storitve	100	1200	100	1200	100	1200
Neto faktorske storitve	100	1200	100	1200	100	1200
Neto prenos kapitala	100	1200	100	1200	100	1200
Neto drugi	100	1200	100	1200	100	1200

Omejevanje naravnih monopolov – primer zemeljski plin

Da bi lahko govorili o monopolu in posebej o monopolu v dejavnosti zemeljskega plina, je treba najprej opredeliti:

- kaj monopol v resnici je;
- kakšne so prednosti in morebitne slabosti specifične tržne strukture, ki jo imenujemo monopol;
- kakšne so (če so) specifičnosti t. i. naravnega monopola;
- kako posamezne države v splošnem in posebej v dejavnosti zemeljskega plina preprečujejo monopol in zakaj monopolnega stanja enostavno ne prepovedo;
- ali imamo v Sloveniji monopol na področju zemeljskega plina;
- v čem so »prave« nevarnosti »monopola« v dejavnosti zemeljskega plina v Sloveniji;
- kako naj država v Sloveniji posega na »monopolni trg« zemeljskega plina.

Monopol in naravni monopol

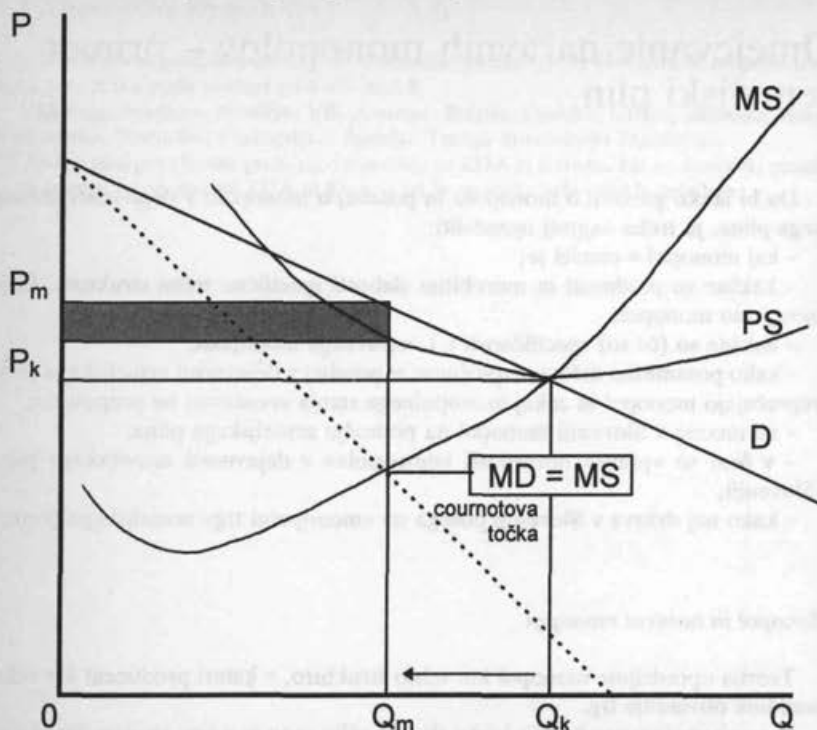
Teorija opredeljuje monopol kot tržno strukturo, v kateri producent kot edini ponudnik obvladuje trg.

Z omejevanjem produkcije lahko doseže višjo ceno in s tem *monopolni ekstra-profit*. Monopolist se srečuje kot edini ponudnik s padajočo tržno krivuljo povpraševanja. Če poveča produkcijo in ponudbo za dodatno enoto, mora prodajati po nekoliko nižji ceni. Zato s prodajo dodatne enote izgubi pri ceni vseh prejšnjih enot in povečanje prihodka zaradi prodaje dodatne enote proizvoda ni enako ceni te enote, temveč je manjše za toliko, kolikor izgubi z znižanjem cene pri prejšnjih enotah. To povečanje dohodka imenujemo *mejni dohodek*, *MD*. Ob monopolu monopolist torej primerja povečanje dohodka zaradi prodaje dodatne enote (mejni dohodek) s stroški te dodatne enote (mejni stroški). Njegov dobiček je največji, kadar sta ti količini enaki:

$$MD = MC$$

Monopolist se odloča po pravilu $MR = MC$ in izbere produkcijo (ponudbo) Q_m , ki mu pri ceni P_m , pri dani krivulji povprečnih stroškov zagotavlja dobiček v obsegu šrafiranega pravokotnika. Če bi bil v popolni konkurenci, bi na dolgoročno v ravnotežju panoge produciral brez dobička, za katero velja $P = MC = AC_{\min}$ (cena = mejnim stroškom = najnižjim povprečnim stroškom). Primerjava obeh ravnotežij nam pove, da bo v monopolnem položaju v družbi obseg produkcije manjši, cena enote proizvoda pa višja kot v konkurenčnih razmerah. Monopolist zaradi omejevanja produkcije ne producira z najnižjimi mogočimi stroški, zato se v družbi neučinkovito uporablja del produkcijskih faktorjev. Z vidika družbe pomeni

* Dr. Alenka Žnidaršič Kranjc, znanstvena sodelavka, Inštitut za kriminologijo, Pravna fakulteta, Ljubljana.

monopol ekonomsko neučinkovitost; potrošniki izgubljajo del potencialnega proizvoda in družba ne doseže največje blaginje.

Navedene posledice monopolnega položaja so razlogi, zaradi katerih se države odločajo za vodenje protimonopolne politike. Namen le-te je preprečiti nastajanje monopola in preprečiti negativne učinke monopola na družbeno blaginjo.

Čeprav o monopolu pogosto govorimo, pa je v praksi izredno težko najti pravega monopola,¹ ki predpostavlja:

1. da kot ponudnik nastopa eno samo podjetje,
2. da za monopolizirani proizvod ni nadomestka (vsaj ne učinkovitega),
3. da na strani povpraševanja nastopa veliko kupcev, ki med seboj tekmujejo za proizvod.

Samo ob vseh teh domnevah ima producent resnično možnost, da določa ceno.

Poleg pojma »monopol« pa je teorija uvedla tudi pojem »naravni monopol«. Monopol je »naraven«, če je proizvodnja določenega proizvoda cenejša, če ga proizvaja eno samo podjetje, kot pa bi bila, če bi se proizvodnja odvijala v večjem številu podjetij.² Zadosten pogoj za to, da opredelimo posamezen monopol kot naraven, je torej dejstvo, da stroški na enoto s povečevanjem obsega proizvodnje padajo. To pomeni, da tudi povprečni stroški na enoto z obsegom proizvodnje padajo. Ti zmanjšujoči povprečni stroški pa:

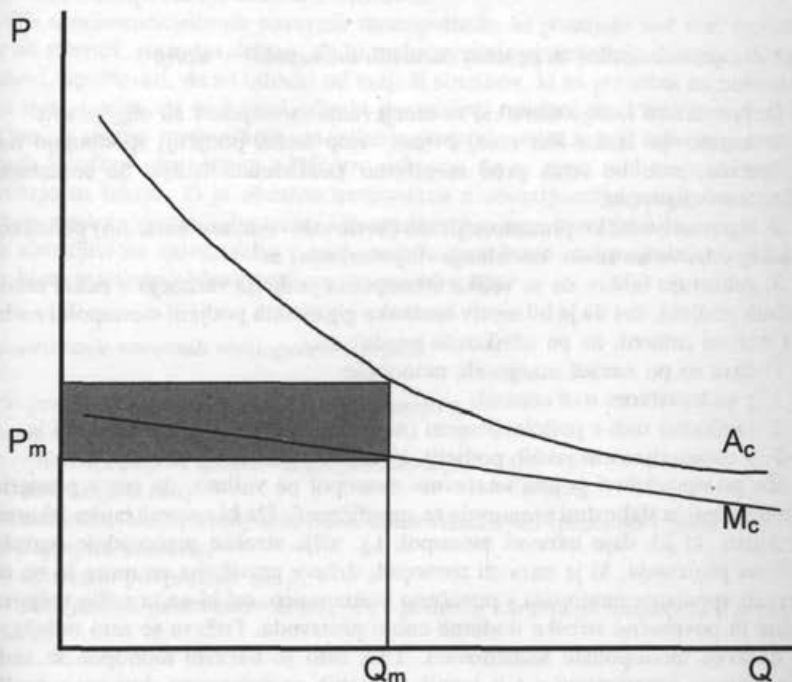
¹ Primerjaj M. Glas, Ekonomija, s. 97.

² Palmer Bellevue Corporation, Natural Gas, s.6.

– so nepremostljiva ovira za vstop novih proizvajalcev v panogo, saj obstoječi dobavitelj dobavlja po nižjih cenah kot kateri koli drugi proizvajalec;

– ker so mejni stroški proizvodnje dodatne enote proizvoda ne glede na obseg proizvodnje vedno nižji, to pomeni, da so mejni stroški tudi vedno nižji kot povprečni stroški. Če bi se torej podjetje, ki je sicer naravni monopolist, obnašalo z vidika družbene blaginje najracionalneje in upoštevalo oblikovanje cen v popolni konkurenci, ko naj bi bila cena enaka mejnim stroškom, bi podjetje proizvajalo z izgubo. Gibanje mejnih in povprečnih stroškov v razmerah naravnega monopola prikazuje skica 2, kjer je kot šifriran pravokotnik prikazana izguba, ki jo povzroči prodaja količine Q_m po ceni $P_m = MC$.

Skica 2: Mejni in povprečni stroški v razmerah naravnega monopola

Prednosti in slabosti monopola ter posebej naravnega monopola

V teoriji se omenjajo slabosti monopola v povezavi s potrošniki in drugimi proizvajalci.

Monopolist praviloma določi prodajno ceno, ki je višja od produkcijskih stroškov (in sploh od najnižjih mogočih stroškov), zato pridobi ekstradobiček, se okorišča s svojim tržnim položajem. Med najpomembnejšimi negativnimi posledicami za potrošnike so:

- zaradi višje cene kupijo porabniki manj, kot bi kupili v popolnokonkurenčnih razmerah, zato je produkcija omejena,
- zaposlitev je zato manjša,
- pomanjkanje konkurence slabi tehnološki pritisk na podjetnika in zato ta ne

skrbi več dovolj za tehnično izpopolnjevanje produkcije (tehnologija in razvoj proizvodov), zato dobijo kupci slabše izdelke, kot bi jih v konkurenčnih razmerah.

Negativno lahko presojava tudi ravnanje monopolistov proti morebitnim konkurentom, saj skušajo tudi na nedovoljene načine preprečiti njihov vstop. Samuelson poudarja kot največji problem monopola prav to, da se *producira ob previsokih stroških*, tako da je cena previsoka, razsipavajo se resursi, potrošniki dosežejo manjšo skupno koristnost. Prav to pa je hkrati prednost monopola.

Samuelson npr. pravi, da monopolno industrijsko podjetje dosega nadzor zaradi tehnološke učinkovitosti, patentov, trgovskih znamk, propagandnih gesel. Monopolne dobičke uporablja za prihodnje raziskave in razvoj, zato je sposobno iti vstric s konkurenti v svetu, česar brez velikih dobičkov ne bi zmoglo. Vendar so to zelo nasprotujoča si vprašanja.

Omejevanje monopolov in posebej naravnih monopolov v teoriji

Države lahko storijo marsikaj za omejevanje monopolov ali oligopolov:

1. zagotovijo lahko čim manj oviran vstop novih podjetij, spodbujajo nove producente, zato bo strah pred morebitno konkurenco vplival na sorazmerno nizke cene oligopola,

2. vzpostavijo lahko protimonopolno (antitrustovsko, antikartelno) politiko, ki se takoj odzove na znake kartelnega dogovarjanja, in

3. zahtevajo lahko, da se velika monopolna podjetja razbijejo v nekaj konkurenčnih podjetij, češ da je bil motiv nastanka gigantskih podjetij monopolni nadzor nad tržnimi cenami, ne pa učinkovita produkcija.

Države so po navadi omejevale monopole:

1. z nadzorstvom nad cenami,

2. radikalno tudi s podržavljenjem (nacionalizacijo) nekaterih podjetij in

3. z ustanavljanjem javnih podjetij, ki naj bi konkurirala monopolistom.

Že po opredelitvi pojma »naravni« monopol pa vidimo, da gre v primerjavi s prednostmi in slabostmi monopola za specifičnosti. Da bi namreč lahko izkoristili prednosti, ki jih daje naravni monopol, t.j. nižje stroške proizvodnje potrebne količine proizvoda, ki je naravni monopol, država praviloma ne more in ne sme reševati vprašanja monopola s povečano konkurenco, saj bi na ta način dvigovala mejne in povprečne stroške dodatne enote proizvoda. Država se zato odloča, da bo naravne monopoliste nadzorovala. Tudi zato so naravni monopoli še vedno najpogosteje organizirani v t. i. javnih podjetjih za dejavnosti, kot so: zemeljski plin, vodovod in kanalizacija, centralno ogrevanje, telekomunikacije, električna, ceste, predori, mostovi.

Država pa v poslovanje podjetij, ki so naravni monopolisti in niso javno podjetje (pa tudi v teh podjetjih), lahko posega z regulativo, ki se tako ali drugače nanaša na predpisovanje cen naravnim monopolistom. Teoretično navedeno pomeni, da poskuša država nadomestiti prednosti tržnega uravnavanja ponudbe in povpraševanja z nadzorom nad cenami, ki bi jih brez tega nadzora zaračunali monopolisti.

Prva možnost, ki se ponuja, je, da država določi ceno na ravni mejnih stroškov proizvodnje, s tem bi država zagotavljala najboljšo izrabo omejenih sredstev, ki so ji na razpolago. Kot smo že prikazali v skici 2, pa navedeno pomeni, da zaradi padajočih mejnih stroškov prihodek podjetja ne more pokrivati celotnih stroškov podjetja. Vztrajanje države pri navedeni ravni cen bi nujno pomenilo propad »naravnega monopolista« in kot posledico tega nemožnost zadovoljevanja tistih

potreb ljudi, ki se zadovoljujejo s proizvodnjo naravnega monopolista, zato mora država v takšnem primeru zagotoviti monopolistu pokrivanje izgube, ki nastaja iz tega naslova, t.j. pokrivanje razlike med povprečnimi in mejnimi stroški ob določenem obsegu proizvodnje.³ Če monopolist proizvaja več proizvodov oz. opravlja več vrst storitev, je nujno na gornji način opredeliti ceno za vsako storitev ali proizvod posebej in zagotavljati subvencijo v višini razlike med povprečnimi stroški in povprečnimi prihodki za vsako storitev oz. proizvod posebej.⁴

Če pa država ne želi neposredno pokrivati razlike med mejnimi stroški in povprečnimi prihodki, lahko dovoli oblikovanje cen na ravni celotni stroški so enaki celotnim prihodkom. Navedeno pa seveda povzroči izgubo dobrin družbe v primerjavi s subvencioniranim monopolistom zaradi dejstva, da obstajajo potrošniki, ki so sicer za proizvod pripravljeni plačati mejne stroške, niso pa pripravljeni kriti »ekstraprispevka« k skupnim stroškom.⁵

Ob nesubvencioniranih naravnih monopolistih, ki ponujajo več vrst proizvodov ali storitev, pa mora država, da bi maksimizirala proizvodnjo dobrin z danimi sredstvi, upoštevati, da so odmiki od mejnih stroškov, ki so potrebni na posameznem trgu, takšni, da se s temi odmiki povzročeni odkloni med trgi izenačijo. Ti odkloni se merijo z odstotkom zmanjšanja povpraševanja zaradi odklona cene od mejnih stroškov. Izenačitev odklonov zahteva, da se cene nad mejnimi stroški povečajo za faktor, ki je obratno sorazmeren z občutljivostjo povpraševanja na vsakem trgu na spremembe cene. Ob upoštevanju tega sistema dobijo trgi, ki so zelo občutljivi na spremembo v ceni, manjše povečanje nad mejnimi stroški kot trgi, ki so relativno občutljivejši na spremembe cen.⁶

Nadzorovanje naravnih monopolov v praksi

V praksi se naravni monopoli nadzorujejo z:⁷

- omejevanjem profitnih stopenj,
- spodbujanjem učinkovitejše proizvodnje,⁸
- določanjem cen,
- mestnimi, občinskimi, državnimi nadzornimi sveti (prisotnost javnosti),⁹
- dajanjem koncesij,
- sistemom povprečnih cen,
- ponujanjem proizvodov in storitev s področij naravnega monopola z javnimi službami.¹⁰

³ Ob tem se seveda pojavi problem zagotavljanja sredstev za financiranje te razlike. Praviloma je vir pokrivanja proračun. Uvedba davkov v takšne namene pa je vedno povezana z vprašanjem ravnotežja med zahtevo po učinkovitosti in enakosti. Primerjaj Palmer Bellevue Corporation, s.8.

⁴ Nujnost takšnega obračuna razlike med stroški in prihodki je poudaril že Dupit v letu 1844, kasneje pa je to teorijo posodobil Hotelling. Glej J. Dupuit, »De la Mesure de l'Utilite des Travaux Publics,« *Annales des Ponts et Chaussées*, 1844, 8; Reprinted in Arrow and Scitovsky (eds.), *Readings in Welfare Economics*, pp. 255–83. Homewood, Il: Irwin, and H. Hotelling, »The General Welfare in Relation to Problems of Taxation and Railway and Utility Rates,« *Econometrica*, 1938, vol. 98, pp. 242–69.

⁵ Primerjaj Palmer Bellevue Corporation, s.9.

⁶ Prvi je matematično opredelil zgornje pravilo F.R. Ramsey, zato se cene, oblikovane na ta način, imenujejo Ramseyjeve cene. Glej F.R. Ramsey, »A Contribution to the Theory of Taxation,« *Economic Journal*, 1927, Vol. 37, pp.47–61.

⁷ Glej več o tem Palmer Bellevue Corporation, s. 5–15

⁸ Glej I. Bussing, *Public Utility Economics and the So-Called Sliding Scale* (New York: Columbia University Press, 1936) in H. M. trebing, »Tosards and Incentive System of Regulation,« *Public Utilities Fortnightly*, 1963, vol. 72, pp. 22–7.

⁹ Glej H. Demsetz, »Why Regulate Utilities?« *Journal of Law and Economics*, 1968, vol. 11, pp 55–65.

¹⁰ Več o prednostih javnega proti zasebnemu zagotavljanju javnih dobrin glej S. E. Atkinson and R. Halvorsen, »The

Seveda pa se država lahko tudi odloči, da posameznega naravnega monopola ne bo regulirala. Vzrok za takšno odločitev je lahko, da za posamezen proizvod ali storitev, čeravno ga je po njegovi naravi mogoče prištevati k naravnim monopolom, ni mogoče opredeliti kot monopol.

Naj navedemo za zgled gornjega prav zemeljski plin, o katerem bo kot o specifičnem naravnem monopolu več govora v nadaljevanju. Čeprav je res, da je po merilu nižanja mejnih stroškov z večanjem obsega proizvodnje zemeljski plin naravni monopol, pa vsaj distribucija zemeljskega plina ne zadošča vsaj enemu pogoju, da bi sploh bila monopol. Eden od temeljnih pogojev monopola je, da nima substituta. Dejstvo je, da so lahko posamezna druga goriva uporabljena kot nadomestki zemeljskemu plinu in torej distribucija zemeljskega plina pravzaprav ne ustreza pogojem popolnega monopola.¹¹

V nadaljevanju bomo poskušali pokazati, kako v posameznih državah regulirajo naravni monopol distribucije zemeljskega plina.

Praktični primeri regulacije naravnega monopola v distribuciji zemeljskega plina v izbranih državah

Ko opazujemo način regulacije naravnega monopola v distribuciji zemeljskega plina, se moramo zavedati, da poleg zakonodaje obstajajo tudi drugačni kontrolni mehanizmi, ki iz same zakonodaje neposredno niso vidni. Načeloma imamo tako možno organizacijo regulative vsaj na treh ravneh:

- javna podjetja in obvladovanje monopola z lastništvom in z drugimi načini,
- zasebna podjetja, katerih dejavnost je regulirana s posebno zakonodajo,
- zasebna podjetja, katerih dejavnost je nadzorovana z neformalnimi prijemi.

Prav zaradi dejstva, da predvsem neformalna regulativa nepoučenemu opazovalcu ni neposredno vidna, je treba v nadaljevanju predstavljeno stopnjo nadzora v posamezni državi opazovati ob upoštevanju tega dejstva.

V nadaljevanju bomo poskušali strniti oblike regulativ v posameznih državah ob upoštevanju možne oblike, navedene v točki 4.¹²

a) Avstrija¹³

Avstrija zagotavlja nadzor nad naravnim monopolom zemeljskega plina z:

- distribucijo, ki je v pretežni lasti države (zagotavljanje storitve preko javne službe) na ravni države ali posameznih dežel, pri čemer je v lasti ali upravljanju podjetja v pretežni državni lasti tudi infrastruktura,
- nadzorom nad uvozom plina in gradnjo (kakovost in stroški) plinovodov,
- nadzorom nad cenami (določajo se najvišje cene).

l b) Belgija¹⁴

- distribucija se odvija v mešanih (ne javnih) podjetjih, kjer pa je država še vedno 50% lastnik,
- z nadzornimi sveti (50% sedežev v upravnem odboru s pravico veta na odločitve),

Relative Efficiency of Public and Private Firms in a Regulated Environment: The Case of U.S. Electric Utilities, « *Journal of Public Economics*, 1986, Vol. 29, no. 3, pp. 281-94.

¹¹ Primerjaj tudi Palmer Bellevue Corporation, s. 22.

¹² Povzeto po Cameron, P., Gas Regulation in Western Europe, s. 15-189.

¹³ Glej podrobneje Cameron, P., Gas Regulation in Western Europe, s. 131-137

¹⁴ Glej podrobneje Cameron, P., Gas Regulation in Western Europe, s. 97-101.

- dajanje koncesij (koncesijo pridobi dejansko le podjetje v 50% lasti države),
- cene so regulirane, pri čemer se upošteva načelo pokritja stroškov in ustvarjanje dobička, ki naj pokrije nadaljnje investiranje.

c) Danska¹⁵

- distribucija, uvoz, prodaja potekajo v celoti preko državnega podjetja oz. regionalnih distribucijskih podjetij v lasti lokalnih oblasti,
- navzven ni vidna posebna drugačna regulativa, kar je posledica dejstva, da je plinsko gospodarstvo v rokah države.

d) Francija¹⁶

- distribucija, uvoz, prevoz v celoti potekajo preko javnega podjetja,
- zanemarljiv del se odvija preko mešanih podjetij, kjer pa je neposreden ali posreden delež države več kot 50%,
- nadzor nad pogodbami o uvozu plina ima država, ki pogosto posega tudi v pogajanja,
- nadzor nad cenami v potrošnji.

e) Italija¹⁷

- plinsko gospodarstvo je organizirano v javnem sektorju, delno v mešanem lastništvu s pretežnim lastništvom države oz. mestnih oblasti,
- koncesije,
- subvencije pri gradnji infrastrukture,
- nadzor nad cenami.

f) Nemčija¹⁸

- javni sektor ne prevladuje, večina gospodarstva je organizirana v mešanih in zasebnih podjetjih, pri čemer imajo v zasebnih podjetjih pomembne deleže naftne multinacionalke,
- dajanje koncesij,
- država ne posega na cenovno področje, čeprav ima pravico poseči, če se cene oblikujejo nenormalno visoko.

g) Nizozemska¹⁹

- javna, zasebna in mešana podjetja,
- koncesije,
- cene odobrava država.

h) Velika Britanija²⁰

- javni sektor se privatizira, naraščata obseg in delež zasebnih podjetij v lasti naftnih multinacionalk,
- koncesije,
- cene delno pod nadzorom.

¹⁵ Glej podrobneje Cameron, P., Gas Regulation in Western Europe, s. 103-106.

¹⁶ Glej podrobneje Cameron, P., Gas Regulation in Western Europe, s. 73-83.

¹⁷ Glej podrobneje Cameron, P., Gas Regulation in Western Europe, s. 61-70.

¹⁸ Glej podrobneje Cameron, P., Gas Regulation in Western Europe, s. 43-61.

¹⁹ Glej podrobneje Cameron, P., Gas Regulation in Western Europe, s. 83-93.

²⁰ Glej podrobneje Cameron, P., Gas Regulation in Western Europe, s. 15-43.

i) Sklep

Na podlagi primerov poskusov obvladovanja naravnega monopola v izbranih državah je mogoče skleniti, da praviloma nadzor poteka preko:

1. organiziranja plinskega gospodarstva v javnih podjetjih ali v podjetjih v pretežnem lastništvu države; če ne (Nemčija), so lastniki podjetij praviloma naftne (multinacionalne) družbe,
2. nadzora cen.

Analiza monopolnega položaja zemeljskega plina na slovenskem trgu

Zakonodaja

Dejavnost zemeljskega plina na Slovenskem urejajo ti zakoni:

1. Zakon o gospodarskih javnih službah, Ur.l.RS 32/93, ki je uredil lastninjenje in delež javnega sektorja v dejavnosti zemeljski plin;
 2. Zakon o varstvu okolja, Ur.l. RS 32/93, ki ureja vprašanja varstva okolja in dajanja koncesij v navedenih dejavnostih;
 3. Zakon o cenah, Ur.l.RS 1/91;
 4. Uredbe, ki se nanašajo na 5. člen Zakona o cenah in 26. člen Zakona o vladi RS o načinu oblikovanja cen komunalnih storitev, je objavljena v Ur.l.RS, 10/94.
- Iz pregleda navedene zakonodaje je mogoče ugotoviti, da se dejavnost zemeljskega plina na slovenskem trgu poskuša usmerjati preko:

1. dajanja koncesij;
2. nadzorovanja cen;
3. deleža države v podjetjih oz. v podjetju, ki se ukvarja z dejavnostjo zemeljskega plina.

V nadaljevanju bomo poskušali podrobneje analizirati možnosti in učinkovitost posamezne od navedenih usmeritev pri omejevanju monopolnega položaja zemeljskega plina v Sloveniji.

Dajanje koncesij

Na podlagi Zakona o varstvu okolja ima republika oz. lokalna skupnost pravico in obveznost, da lahko proti plačilu daje koncesijo na naravni dobrini, ki je v njeni lasti, pravni ali fizični osebi, če je ta usposobljena za njeno upravljanje, uporabo ali izkoriščanje.

V tem kontekstu ima pravzaprav republika stalen nadzor nad izvajanjem dejavnosti, ki so v javno dobro, in tako tudi v dejavnosti zemeljskega plina. Vendar pa je treba pri opredeljevanju nadzora nad določeno dejavnostjo preko koncesije upoštevati, kaj je mogoče s podeljevanjem koncesije obvladovati in katerega dela dejavnosti ni mogoče obvladovati.

S koncesijskim aktom, s katerim je opredeljena podlaga za podelitev koncesije na naravni dobrini, se opredeljujejo predvsem:

- okoljevarstveni pogoji;
- pogoji varstvenega režima;
- način upravljanja, uporabe ali izkoriščanja naravne dobrine;
- pogoje, ki jih mora izpolnjevati koncesionar, in morebitna javna pooblastila koncesionarja;

– dolžnosti koncesionarja glede sanacije, vzpostavitve novega in nadomestitve prejšnjega stanja okolja;

– in drugi, predvsem pravni vidiki podelitve koncesije.

Kot vidimo iz navedenega, naj sva podelitev koncesije ne bi neposredno vplivala na monopolni ali nemonopolni položaj posameznega podjetja, ki je koncesionar.

Določanje cen zemeljskega plina na slovenskem trgu

Kot je bilo že omenjeno, se cene za zemeljski plin ne oblikujejo svobodno, temveč v skladu z Zakonom o cenah in na tej podlagi izdanih uredbah o določitvi cen posameznih cen komunalnih storitev.

Po Zakonu o cenah morajo podjetja in druge pravne osebe ter nosilci samostojnega osebnega dela, ki opravljajo dejavnost tudi v prometu z naftnimi derivati in zemeljskim plinom, pred spremembo cen pridobiti soglasje vlade Republike Slovenije.

V posamezni uredbi pa je določen način oblikovanja cen. Zadnja veljavna uredba se nanaša tudi na cene zemeljskega plina, ki so bile oblikovane v skladu s predpisi in uporabljene na trgu na dan 28.2.1994. Cene komunalnih storitev se lahko po tem datumu oblikujejo na podlagi ugotovljene rasti cen industrijskih izdelkov pri proizvajalcih, in sicer je določen odstotek rasti cen v posameznem mesecu glede na rast cen v preteklem obdobju. Soglasja k spremembam cen daje Ministrstvo za ekonomske odnose in razvoj. Predlog za spremembo cen, ki ga mora posamezno podjetje predložiti ministrstvu, mora med drugim vsebovati podatke o cenah za posamezne vrste storitev, predlagano in obrazloženo povišanje cen za posamezno vrsto storitev, pregled odhodkov in prihodkov ter njihovo strukturo za posamezne vrste storitev v letih 1991, 1992 in 1993, pregled fakturirane realizacije z navedbo količine in cene po posameznih vrstah porabnikov za ista leta, zaključni račun z bilanco stanja in bilanco uspeha za leto 1993, pregled končanih in nedokončanih investicij z navedbo virov financiranja v obdobju zadnjih treh let, povprečno število zaposlenih in pa znesek odprtih terjatev.

Podatki, ki jih zahteva ministrstvo, da bi se predlog za odobritev cen sprejel, kaže na to, da so prizadevanja ministrstva usmerjena predvsem v to, da se poskuša zadržati določena cena posameznega proizvoda ali storitve na ravni, ki podjetju še omogoča normalno poslovanje oz. poslovanje brez izgube in neko po mnenju države še potrebno investiranje. Seveda pa vezano na navedeno nastajajo problemi predvsem v smislu normiranja posameznih stroškov.

Nadzor nad dejavnostjo zemeljskega plina preko deleža države

Dejavnost distribucije Zemeljskega plina v Sloveniji je organizirana v enem podjetju, t.j. Zemeljski plin d.d. Gradnja slovenskega sistema je omogočilo pribl. 80 slovenskih podjetij in RS, ki so združili svoja sredstva. S širitvijo plinovodnega sistema se je večalo tudi število podjetij, ki so vlagala svoja sredstva v njegov razvoj. Podjetje je praktično od začetka svojega obstoja poslovalo po načelu »kapitalske družbe« na podlagi sklenjenega Samoupravnega sporazuma o plinifikaciji Slovenije.

S spremembo zakonodaje se je konec leta 1989 začel postopek preoblikovanja

podjetja v družbo z omejeno odgovornostjo. Podjetje je od aprila 1991 dalje registrirano kot družba z omejeno odgovornostjo v 100% lasti znanih lastnikov. V letu 1994 je v skladu z veljavno zakonodajo pristopila kot enakopraven družbenik tudi država. Na seznamu je trenutno vpisanih 166 družbenikov. Prilaganje organiziranosti v skladu z Zakonom o gospodarskih družbah se je že začelo.

Med lastniki je pribl.:

- 80% družbenikov majhnih, to je takšnih, ki imajo posamezno manj kot 0,5% lastniški delež (skupaj 21,8%),

- 15% družbenikov takšnih, ki imajo delež med 0,5% in 2,0% (skupaj 24,9%),

- 4% družbenikov takšnih, ki imajo delež večji od 2,0% (skupaj 53,3%).

Čeprav je Republika Slovenija pomemben družbenik v kapitalu podjetja Zemeljski plin, saj njen delež znaša 24,5%, pa je po drugi strani ta delež premajhen, da bi Republika Slovenija s tem deležem lahko uveljavljala posamezne interese v smislu razvoja dejavnosti zemeljskega plina in ne le omejevanja potencialnega naravnega monopola. Če upoštevamo Zakon o gospodarskih družbah, ji namreč ta delež ne omogoča vplivanja na katero koli odločitev, ki bi jo morali sprejeti preostali družbeniki podjetja. V tej zvezi je torej delež Republike Slovenije premajhen, da bi omogočal obvladovanje dejavnosti zemeljskega plina v Sloveniji, tako da ji po naši oceni ostaja predvsem možnost nadzora nad dejavnostjo zemeljskega plina s koncesijo in s cenami.

Možni kritični elementi monopolnega obnašanja slovenskega distributerja zemeljskega plina

Kot smo že nekajkrat poudarili, je temeljni problem, zaradi katerega poskušajo države omejevati monopolno obnašanje posameznih proizvajalcev, dejstvo, da je praviloma zaradi dejstva, da je posamezni proizvajalec monopolist, na trgu ponujen manjši obseg storitev oz. proizvodov, kot bi bil glede na povpraševanje želen in na obseg ponudbe možen, da bi na ta način z omejevanjem produkcije monopolist dosegel večjo ceno in s tem monopolni ekstraprofit. Država torej z omejevanjem monopolov želi doseči:

- nižje cene,

- ustrezno veliko ponudbo,

- normalen razvoj dejavnosti, ki bi lahko dobila naravo monopolne dejavnosti.

Ko opazujemo dejavnost zemeljskega plina v Sloveniji oziroma način delovanja podjetja Zemeljski plin kot edinega in na ta način opredeljenega kot monopolnega proizvajalca oz. izvajalca storitve distribucije zemeljskega plina v Sloveniji, pa prihajamo do ugotovitev, ki so na neki način nasprotne teoriji, da se ta slovenski proizvajalec lahko obnaša kot monopolist v zgornjem smislu. Razmišljanja v to smer se porajajo na podlagi analize lastninske strukture tega podjetja. Kot smo že poudarili, sestavljajo lastniško strukturo zemeljskega plina številna podjetja, ki imajo manjše ali večje lastninske deleže, vendar pa se kot najpomembnejši prav gotovo pojavlja Republika Slovenija.

Pri analizi vplivov lastninske strukture na obnašanje tega proizvajalca oz. distributerja pa je pomembno pogledati tudi razloge, zaradi katerih so navedeni lastniki postajali hkrati tudi uporabniki storitev zemeljskega plina. Navedena ugotovitev pa lahko bistveno vpliva na obnašanje tega podjetja na trgu. Dejstvo namreč je, da je lahko interes posameznega družbenika pridobiti storitev zemeljskega plina in s tem zemeljski plin po čim nižji ceni in da ta interes lahko oz. bo

prevladal nad interesom doseganja dobička v podjetju Zemeljski plin. Prihranki, ki jih vsak od navedenih lastnikov lahko doseže z nižjo ceno zemeljskega plina v svoji dejavnosti, se vsaj po naši presoji nikakor ne morejo meriti z možnostjo doseganja nekkih ekstraprofitov v dejavnosti zemeljski plin, posebej še zaradi dejstva, da ima zemeljski plin v Sloveniji substitute, celo več, da si sam zemeljski plin s težavo utira pot na posamezne trge, kar onemogoča oblikovanje cen brez upoštevanja cen substitutov na tem trgu.

Navedeno pa lahko namesto v oblikovanje previsokih cen ob premajhni ponudbi, kar skrbi državo, ki poskuša posegati v dejavnosti monopolistov, vodi v oblikovanje prenizkih cen tega proizvoda, kar pa seveda v končni fazi z vidika države lahko sploh ne bi vzbujalo skrbi. Država se namreč lahko postavi v položaj, ko ugotovi, da je njen dolgoročni cilj nizka cena tega proizvoda in pravzaprav prepusti uveljavljanje oz. regulacijo cen zemeljskega plina samemu proizvajalcu.

Če bi v podjetju Zemeljski plin zaradi takšnega obnašanja prišlo do nižanja cen pod lastno ceno, bi pač takšno podjetje poslovalo z izgubo, ki pa bi jo bili zavezani pokrivati lastniki podjetja, pri čemer bi seveda bila država oz. je država največji družbenik in bi seveda pokrivala največji del te izgube, kar pa bi bilo zanj še vedno ceneje kot pa stalen nadzor nad cenami.

Problem, ki se lahko dolgoročno odpira zaradi pristopa v samem podjetju, je problem dolgoročnega investiranja v razvoj distribucije zemeljskega plina v Sloveniji. Zaradi težnje k nižanju cen zemeljskega plina oz. nižanju cen distribucije letega, lahko pridemo v situacijo, da tržna cena ne bo več pokrivala stroškov potrebnih novih naložb v omrežje za distribucijo zemeljskega plina. Ob opazovanju navedenega problema na ta način se pravzaprav vsiljuje ugotovitev, da problem na področju zemeljskega plina v Sloveniji ni toliko problem monopolnega obnašanja zemeljskega plina zaradi doseganja nekkih ekstraprofitov, ampak problem monopolnega obnašanja zaradi zaviranja potrebnega obsega investicij v to dejavnost v Sloveniji, kar lahko dolgoročno vodi v izgube na tem področju. V zvezi z navedenim bi morala država svoja prizadevanja, ki so v tem trenutku usmerjena predvsem v obvladovanje cen v distribuciji zemeljskega plina, usmeriti v to, kako zagotoviti ustrezen obseg investicij na področju zemeljskega plina v naslednjem petletnem obdobju, ne da bi bilo ogroženo povpraševanje oz. kupec storitev.

Sklepna ugotovitev

Ker je Slovenija verjetno z določitvijo deleža države v podjetju Zemeljski plin po Zakonu o gospodarskih javnih službah zamudila priložnost, da bi radikalno tudi s poddržavljanjem nekaterih podjetij zajezila možnost monopolnega obnašanja v tej dejavnosti; in ker verjetno glede na majhnost Slovenije ni mogoče racionalno razmišljati o ustanavljanju vzporednih javnih podjetij, ki naj bi konkurirala obstoječemu distributerju v Sloveniji, ji praktično za omejevanje oz. reguliranje naravnih monopolov po teoriji ostane samo še nadzorovanje monopolnega obnašanja zemeljskega plina z nadzorom nad cenami.

Glede na navedeno pa je treba ugotoviti, da bi po vsej verjetnosti zaradi lastninske strukture podjetja Zemeljski plin, ki obvladuje navedeno dejavnost v Sloveniji, država morala usmeriti svoje razmišljanje v zagotavljanje dovolj visokih cen tega proizvoda na slovenskem trgu, da bi na ta način zagotovila dolgoročno ustrezno investiranje v distribucijo zemeljskega plina. Kot je bilo namreč že poudarjeno, je lahko interes obstoječih lastnikov Zemeljskega plina zniževanje

cene zemeljskega plina tudi ali predvsem na račun možnih dolgoročnih naložb v omrežje zemeljskega plina, kar pa je na škodo preostalih možnih uporabnikov.

Premajhen obseg proizvodnje, ki se torej pogosto očita dejavnosti, kjer je prisoten monopol, bo v slovenskem primeru lahko postal predvsem posledica nezainteresiranosti obstoječih lastnikov za investiranje v to dejavnost, saj je njihov prvotni interes predvsem pridobivanje storitve distribucije zemeljskega plina po čim nižji ceni, kar omogoča doseganje dobičkov v njihovih temeljnih dejavnostih.

Prizadevanje Republike Slovenije na področju zemeljskega plina, da bi omejevali monopolno obnašanje, bi torej po našem prepričanju moralo biti usmerjeno v zagotavljanje normalne cene, ki bi pokrivala stroške in potrebne naložbe na področju dejavnosti zemeljskega plina, in ne v razmišljanje o omejevanju cen s ciljem preprečevanja ekstraprofita v tej dejavnosti in hkrati v nadzor nad politiko razvoja omrežja za transport zemeljskega plina v Sloveniji.

LITERATURA

DUPUIT J., »De la mesure de l'Utilite des Travaux Publics,« *Annales des ponts et Chaussées*, 1844, 8; Reprinted in Arrow and Scitovsky (eds.), *Readings in Welfare Economics*, pp. 255-83.

HOMEWOOD, II: Irwin, and H.Hotelling, »The General Welfare in Raltion to Problems of Taxation and Railway and Utility Rates,« *Econometrica*, 1983, vol. 98, pp. 242-69.

RAMSEY F. R., »A Contribution to the Theory of Taxation,« *Economic Journal*, 1927, vo. 37, pp. 47-61.

BUSSING I., *Public Utility Economics and the So-Called Sliding Scale* (New York: Columbia University Press, 1936).

TREBING H. M., »Towards an Incentive System of Regulation,« *Public Utilities Fortnightly*, 1963, vol. 72, pp.22-7.

DEMSETZ H., »Why Regulate Utilities?« *Journal of Law and Economics*, 1968, vol. 11, pp.55-65.

ATKINSON S. E. and R. Halvorsen, »The Relative Efficiency of Public and Private Firms in a Regulated Environmental: The Case of U.S. Electric Utilities,« *Journal of Public Economics*, 1986, Vol. 29, no. 3, pp.281-94.

GLAS, Miroslav: *Ekonomija*, Državna založba Slovenije d.d. Ljubljana, 1992, 213 str.

CAMERON, Peter: *Gas Regulation in Western Europe*. A country-by-country guide, A Financial Times Business Information London, 1990, 187 str.

LIPSEY, Richard: *Teorija monopola*, 1990.

GLAS, Miroslav: *Proces monopolizacije, sodobna tržna struktura in nove oblike konkurence*, Univerza v Ljubljani Ekonomska fakulteta, 1991, 34 str.

SEO, K.K.: *Managerial economics: text, problems, and short-cases*, R.R. Donnelley & Sons Company, 1991, 643 str.

ELEKTROINŠTITUT »Milan Vidmar« Inštitut za elektrogospodarstvo in elektroindustrijo Ljubljana, *Oskrba Republike Slovenije s tekočimi gorivi*, Ljubljana 1993, 375 str.

ELEKTROINŠTITUT »Milan Vidmar« Inštitut za elektrogospodarstvo in elektroindustrijo Ljubljana, *Oskrba Republike Slovenije s plinastimi gorivi*, Ljubljana 1993, 220 str.

INTERNATIONAL energy agency: *Utility Pricing and Access: Competition for Monopolies*, OECD/IEA, 1991, 45 str.

STATISTICAL office of the European communities: *Gas Prices*, Office des publications officielles des communautés europeennes, 1993, 176 str.

Žnidaršič Kranjc, Alenka: *Ekonomika podjetja*, DEJ, Postojna 1995, 272 str.

The German Model of Democratic Control over the Armed Forces

Armed forces

Today, it is commonly held that power is a relative concept with social, economic and technological, as well as military dimensions. The key element of power is specifically and unambiguously military power as it is regarded as the very essence of security. However, one of mankind's basic historical experience is the abuse of military power in its different forms.

Germany's painful experience showed how military power, as it was understood in the Clausewitzian concept of war as "the continuation of a nation's policies by violent means" could be misused and turned into militarism as a technique for internal and external statecraft.

Given Germany's recent historical experience, and from a strong desire to avoid a repetition of this, it was therefore clearly necessary with the decision to build-up the German armed forces in 1955, to establish simultaneously, institutions and mechanisms for the democratic control over those armed forces. Democratic control means the control of defence policy and the armed force with their requirements by civilians elected to parliament in order to ensure that armed forces occupy their appropriate place within and for a democratic society.

In addition, and to improve the military's acceptance of being controlled, the concept of "Innere Führung" was developed which promotes the model of the "citizen in uniform".

"Innere Führung" is a difficult term to translate satisfactory. It literally means "inner leadership", but as it is a unique concept, we have preferred to leave the term untranslated. It is the purpose of this paper to address the subjects of just how does democratic control of armed forces work in Germany, and what does the concept of "Innere Führung" encompass. The German experience has been a most successful one, and may be of practical use to new democracies in Central and Eastern Europe seeking to establish democratic control over their armed forces.

Democratic Control

In 1957 two special control institutions were established and anchored in the Basic Law of the Federal Republic of Germany. Firstly, a Committee on Defence (Article 45 a) and secondly, a Parliamentary Commissioner (Article 45 b). Both were to be appointed by the Bundestag, the lower house of the German Parliament.

In addition, the authority of Commander-in-Chief was vested in the Federal Minister of Defence (Article 65 a) who had to have civilian status. Upon the promulgation of a state of defence the command would be transferred to the Federal Chancellor (Article 115 b).

The Federal Minister of Defence, as part of the Federal Government, is under permanent parliamentary supervision (Article 43). This is done, as a rule, by the Defence Committee, which has the powers of a committee of inquiry. By this, it has the right to take on for further investigation all specific matters concerning the armed forces which are deemed to be of immediate interest or importance.

As defence and armed forces are exclusively in the area of Federal legislation (Article 73), the Bundesrat (the upper house of the German Parliament where the 'Lander' participate in the legislative process and administration of the Federation) has only a limited control function over the armed forces. The Defence Committee of the Bundesrat is only concerned with issues where the 'Land' is directly involved, such as the question of armed forces peacetime facilities.

The Defence Commissioner is the second control instrument of the Bundestag. He is equipped with various competences and rights to safeguard the basic rights of members of the armed forces and to assist the Bundestag in exercising parliamentary control. In the Defence Commissioner's annual report violations, shortcomings and deficiencies in the area of military leadership and the soldiers general situation will be brought to the Bundestag's and to the Public's notice.

Another means of democratic control over armed forces is established in the task of the Federal Court of Audit (Article 114). This institution screens the Federal budget expenditures and determines whether public finances have been properly and efficiently administered. The defence budget is included as the armed forces strength and general organizational structure has to be shown in the budget (Article 87 a). The Federal Court of Audit does not have the right of intervention. However, it will submit an annual report to the Federal Government as well as directly to the Bundestag and Bundesrat. By this, the Federal Court of Audit reports its findings, provides advice, and requests Parliament to call upon the Federal Government to draw the appropriate conclusions and measures. The Court's annual report will be published, allowing public opinion to bring some pressure on the Government.

An important player in the democratic control of armed forces is the administration of justice within the armed forces. The Military Administration of Justice is a civil, independent institution, which is not obliged to act under military orders. The Military Administration of Justice ensures that the individual soldier will be protected from state power violating his personal rights. On the other side, it is the institution's responsibility to ensure that the efficiency of the armed forces will be hampered by the unreasonable behavior of individuals. The respective rules are set out in the Military Penal Code and the Military Disciplinary Code.

A special feature in Germany is the armed forces having their own organizational substructure for personnel, and the provision of the equipment and facilities required by them. The Federal Defence Administration (Article 87 b), which is manned by civilians, does not have a direct control function and cannot issue guidance to the armed forces. However, it is the functioning of this structure to prevent the armed forces from setting up their own administrative rules.

Last but not least, a certain bottom-up influence by military personnel is established. Officers, non-commissioned officers and men will annually elect a number of members of their own group to act on their behalf as intermediaries. They do not have the right to participate in the decision-making process of commanding authorities. However, they are intended to help resolving individual and organisational problems linked with the normal day-to-day routine. Soldiers' representatives will also participate in hearings for draft bills, decrees, and other

regulations concerning military service. In fact, the extent of this bottom-up influence is limited.

More pressure, however, can be put on the Government through the informal influence of an independent Federal Armed Forces Association which takes on mainly conditions and terms of service primarily of non-commissioned officers and men.

Democratic control over armed forces executed by civilians is extremely difficult. The complexity of armed forces and their multifaceted problems – resulting from a large number of personnel, money, and secrecy involved, their supposed monopoly in national defence matters, and their interlocking into international structures – does not increase transparency. Therefore, the reliability of democratic control over armed forces is dependent on civilian expertise in both national security and defence matters, and the acceptance by the military of being controlled, as well as unreservedly to acknowledge the primacy of policies determined by the parliament. Both are a matter of education. The military part in this education leads us to the concept of “Innere Führung”.

“Innere Führung”

The fundamental model for the soldier of the German armed forces is the “citizen in uniform”. In this slogan is focussed all that forms the essence of “Innere Führung”. The concept “Innere Führung” is the manifestation of the political will to reconcile the soldier’s civil rights with his military obligations. In its basic dimensions the concept was designed prior to the establishment of the German armed forces. By “Innere Führung” three major objectives should be achieved:

- the legal, political and ethical justification for having armed forces and the citizens’ obligation to do military service;
- the integration of the armed forces and the individual soldier into state and society, as well as into the North Atlantic Treaty Organization and the Western European Union;
- the willingness of the individual soldier to serve with conviction, to fulfill his duties to the best of his ability, and thereby to be prepared to accept the restrictions of some of his basic rights by special legislation concerning military service.

These objectives in turn require the military to be receptive to social, political and technical developments taking place in society. “Innere Führung” is translated into action in following domains:

– Military Leadership

Military leaders at all command levels have to respect their soldiers individuality, dignity and basic rights in order to maintain credibility in executing their leadership. Of course, military leadership can be regarded as an individual’s skill which is based on character, professional knowledge and intellectual power. Consequently, military leadership cannot be taught in stereotypes, systems or fixed regulations. However, the military leader has to be knowledgeable in the principles of leadership. This contains the practice of “Innere Führung” within the listed domains.

- Care and Welfare

Besides the state's general obligation to provide for the welfare of its soldiers, the military leader's foremost executive duty is to take care of his subordinates. This requires having sensitivity and the capacity for understanding the soldiers' concerns and having the knowledge of how to take problems before they arise.

- Political Education

As the soldier has to acknowledge and to stand for the democratic values, he needs to know about the state's constitutional basis, the principles of a democratic system, and the aim and objective of military service for a democratic state and society, democratic political education (but not ideological indoctrination) is therefore an essential element of this concept.

- Military Discipline

Military discipline is an important precondition for armed forces operating efficiently. Military discipline in the German armed forces aims at preserving the legal based duties and responsibilities of all military personnel. The guidelines are set out in the Military Service Act and the Military Penal Code. Education, training, and exemplary behaviour, but also exhortation or disciplinary action provide means and methods to improve the soldiers' approach of keeping military discipline and to avoid that it degenerated to blind or slavish obedience.

Superiors are allowed to issue orders exclusively for official purposes and in accordance with national and international law, as well as ministerial directives. Subordinate soldiers have to obey legal orders. They are obliged to disobey those orders which would clearly result in committing offence or crime.

- Legislation on Military Service

Basically the soldier enjoys the same civil rights as all other citizens. Legislation on military service, however, restricts (during their period of service) the basic rights of members of the armed forces freely to express and disseminate their opinions, the freedom of assembly, and the right of other than individual petition. To safeguard his rights a soldier can seek redress by several options. Among those, the most powerful are to call-on the Defence Commissioner, the Petitions Committee of the Bundestag, or by bringing his matter of concern to court.

It is obvious that the concept of "Innere Führung" is foremost an ongoing educational process within the German armed forces. This educational process includes the whole spectrum of military personnel, from military leaders at all command levels down to conscripts.

German armed forces are based on conscription. Due to the frequent rotation of conscripts, any tendencies and developments appearing within the civil society are immediately reflected in the military community. Seen in this way, conscripts are a necessary link between military and civilians. This fact in itself constitutes another type of "control" if society is open, and activities in the armed forces are subjects to transparency.

Armed Forces within and for Democracy

To promote the ideal of "Innere Führung" in the German armed forces the "Armed Forces Centre for Innere Führung" has been created already in 1956.

This Centre, located at KOBLENZ, is the central research and training institution in the field of "Innere Führung". It conducts courses, seminars and workshops for serving officers, NCOs and men of the armed forces, as well as for civilians. It develops training aids for use in the armed forces at unit level. In addition, the Centre maintains contacts to other political and academic institutions to explore current developments in their respective fields and to utilize their experience in the further development of "Innere Führung".

In summing up, the German system of democratic control over armed forces, together with "Innere Führung" within the armed forces, aims at having armed forces not just safely within but actually reinforcing a democracy. Both processes ensure the primacy of political leadership, the integration of armed forces in the constitutional framework, and the civil status of active serving military. German armed forces need to be prevented from becoming one of two extremes, on the one hand and excessively powerful state in a state, and at the other end of the spectrum an overly liberal organization without the necessary military discipline and efficiency. This underlines the fact that sound civil-military relations are at the heart of German democratic principles.

NOTES

BASIC Law for the Federal Republic of Germany, Press and Information Office of the Federal Government, Foreign Affairs Division, D-53113 Bonn, August 1993.

BLAND, Dr. Douglas, Protecting the Military in Democracies: A Neglected Dimension of Civil-Military Relations, Presentation to NATO Defence College, International Research Seminar, December 1994.

CENTRAL Military Regulations (ZDv).

TRAINING Aids »Innere Führung«, Zentrum Innere Führung, D- 56076 Koblenz.

Ob 30. letnici slovenskega sociološkega društva

Slovensko sociološko društvo je proslavilo svojo tridesetletnico najprej s slavnostno akademijo (v Cankarjevem domu dne 24. marca 1995), na kateri sta govorila akademik Zdravko Mlinar kot prvi predsednik SSD in akademik Veljko Rus. Ob tej priložnosti sta bila imenovana dva nova častna člana SSD: prof. Niko Toš in posmrtno prof. Peter Klinar. Nato je bilo Slovensko sociološko srečanje 95: *Sociologija ob koncu 20. stoletja – njene meje in možnosti* v Portorožu, dne 21. in 22. aprila 1995.

Za to srečanje je bil pripravljen *Zbornik ob 30-letnici slovenskega sociološkega društva*, ki sta ga uredila mag. Anton Kramberger in dr. Zinka Kolarič. Zbornik vključuje avtorske prispevke in tudi bogate informacije o slovenski sociologiji in njenih predstavnikih.

V tej številki objavljamo besedila predavanj s tega srečanja in intervju s prof. Nikom Tošem.

ZDRAVKO MLINAR*

Na pragu ubikvitarne družbe?

V izhodišču tega prispevka¹ upoštevam nekatere značilne spremembe ob koncu 20. stoletja, za katere se zdi, da jih sociološko lahko pojasnujemo kot približevanje ubikviteti. *Ubikviteta* (iz latinskega *ubique* – povsod) pomeni stanje ali zmožnost biti *prisoten vsepovsod*, še zlasti v istem času. Tako se zdi, da je pred nami stanje, ko bomo ljudi, materialne dobrine in ideje *od koder koli* lahko našli *kjer koli* in *kadar koli*. Pri tem gre bodisi za njihovo dejansko *razširjenost* po vsem svetu ali za *dostopnost*, ki se povečuje še zlasti na podlagi nove informacijsko-komunikacijske in prometne tehnologije. Dostopnost v »realnem času« pa se po pomenu praktično izenači z ubikvitarno razširjenostjo.

* Dr. Zdravko Mlinar, akademik in redni profesor na FDV.

¹ O tukaj obravnavanih vprašanih smo razpravljali tudi s kolegi v okviru Centra za prostorsko sociologijo, IDV, FDV in se jim tu zahvaljujem za sodelovanje.

Medtem ko z ubikviteto v ožjem smislu označujem razširjenost v prostoru, pa le-ta v širšem smislu lahko vključuje tudi razširjenost oz. dostopnost v času. Ena in druga sta medsebojno odvisni. Ubikviteta v prostoru hkrati omogoča *kontinuirano dostopnost* v času (npr. brez dnevnih ali sezonskih prekinitev). Ekspanzijo v prostoru spremlja tudi – kot pravi Melbin (1977) – »kolonizacija časa«.

Te spremembe lahko pojasnujemo v kontekstu »časovno-prostorskega zgoščevanja« in prehajanja od »prostora krajev« k »prostoru tokov«. Na bolj splošni ravni pa jih lahko pojasnujemo z vidika dolgoročnih razvojnih procesov ali pa celo splošne razvojne logike družbenih sistemov. V tem zadnjem smislu bi lahko tukajšnje temo pojasnjevali kot prehajanje od »interakcijskih« k »transakcijskim sistemom« (Teune, Mlinar 1978). Vendar se bom na tem mestu osredotočil na konkretnije pojavne oblike teh sprememb, ki hkrati zadevajo vrsto nerazjasnenih vprašanj in konfliktov pri nas in v svetu.

Le nekoliko poenostavljeno naj prikažem elemente koncepcije »transakcijskih sistemov«. Ti sistemi se namreč vsebinsko najbolj približujejo popularnejšim predstavam o informacijski družbi in hkrati vključujejo določeno perspektivo razreševanja razmerja med dostopnostjo in izključnostjo.

Z vidika razširjenosti je pomembno, da gre pri tem predvsem za informacije; zanje pa velja, da jih ni mogoče potrošiti tako kot materialne dobrine, temveč le uporabiti. Uporaba na enem mestu *ne izključuje* hkratne uporabe drugod ali nadaljnje uporabe na isti lokaciji. S tem je že nakazano preseganje logike *zero-sum*, ki je prevladovala v interakcijskih sistemih, ko je potrošnja (materialnih dobrin) pomenila izključitev iz obtoka. Informacija o lokaciji dobrine vse bolj nadomešča njeno dejansko posedovanje. Odpravljanje ovir za dostop zmanjšuje potrebo po posedovanju. Stroški niso odvisni od števila subjektov, ki prejmejo določeno sporočilo. Vse večji delež informacij (raznovrstnosti) je shranjen na ravni sistema, tako da se povečuje delež razpoložljive nasproti dejansko uporabljeni raznovrstnosti. To pa kaže na razpon možnosti izbire oz. avtonomije akterjev. Standardizacija zmanjšuje ceno dostopnosti in povečuje delež raznovrstnosti, ki je v obtoku v komunikacijskih omrežjih.

Tako nakazani konstrukt je seveda le dolgoročna usmeritev, ne pa prikaz dejanskega stanja. Toda poglejmo zdaj konkretnije nekaj izkustvenega gradiva, ki zadeva pojavne oblike ubikvitete ali vsaj težnje v tej smeri v današnjih razmerah.

Ubikviteta in njene omejitve

Razmišljanja o ubikviteti so sprožile zlasti t.i. »brezdomske tehnologije«. Tako je npr. popularni nemški kulturni zgodovinar pisal o tem, kako so železnica, parnik in telefoni močno razširili horizonte za vsakogar in omogočili, da je bil človek v določenem smislu *vsepovsod naenkrat*. Ljudje so bili vse bolj seznanjeni z dejanskimi razmerami po vsem svetu. Pri tem je imenovani ocenil, da je npr. med 1890 in 1914 v Angliji za tisočkrat poraslo zanimanje za zunanje zadeve (v Kern 1983, 230–231). Tehnologija elektronskega komuniciranja je omogočila nastanek svetovnega občinstva. Prostor kot ovira je bil v največji meri izločen prav v razširjanju informacij.

Kot sem že nakazal, informacije niso vezane na prav določeno lokacijo v prostoru, ki bi a priori izključevala njihovo razširjenost kjer koli drugje po vsem svetu. V tem smislu je razumljivo, da je Anthony Smith v svojem delu *The Geopolitics of Information* (1981, 130, 131) zapisal, da pretoka podatkov ni mogoče nadzorovati

tako kot materialne potrebščine ali informacije na papirni podlagi. »Za velik del podatkov ne moremo reči, da so *shranjeni* v katerem koli kraju, saj preletavajo okrog sveta od računalnika do računalnika. . . . Torej ne gre za to, da bi vsi podatki imeli nekakšno končno postajo (počivališče), tako kot akti na polici; v njihovi naravi je, da se *upirajo teritorialnosti*« (podčrtal Z.M.). Gre torej za značilne informacijske *tokove*, ki se upirajo teritorialni zamejitvi.²

V času elektronskih medijev si tudi kulture nasploh zagotavljajo svojo svetovno ubikviteto. V preteklosti so se npr. mediji bolj opirali na jezik in so bili tako bolj usmerjeni na občinstvo določenega naroda. Zdaj pa se bolj opirajo na *glasove* in *slike* in tako dosti lažje preskočijo jezikovne in kulturne meje.³ Nasploh se povečuje tekmovanje med različnimi – verskimi, političnimi, moralnimi, estetskimi – idejami v prizadevanjih, da bi dosegle globalno priznavanje in odzivnost (Tenbruck, v: Featherstone 1990, 203–205). Posamezne kulture so se razširjale zunaj območij svojega nastanka, vendar so bile vezane nanje, ko so nosile s seboj svoje mite in simbole, ki naj bi jih vsi priznavali in posnemali. Danes pa se oblikuje svetovna kultura na podlagi vse večje povezanosti teritorialnih kultur kot tudi z uveljavljanjem kultur, ki nimajo več nikakršne jasne teritorialne zasidranosti.

V literaturi pa najdemo še bolj drastične označitve današnjega stanja, kot npr.: »Danes pojavljajoča se globalna kultura *ni vezana na noben kraj ali obdobje*. Je *brez konteksta*, prava mešanica dispartatnih sestavin, pritegnjenih *od vsepovsod in od nikoder*. . . .« (Smith, v Featherstone, 1990, 177).

S širjenjem posameznih kultur v prostoru prihaja do njihove ubikvitarne soprijetnosti, tekmovanja in prežemanja. Pri tem nastajajo nove hibridne kulture, kar je bilo v antropologiji in sociolingvistiki obravnavano tudi kot proces *kreolizacije*,⁴ še zlasti z jezikovnega vidika. Salman Rushdie, o katerem bom še nekaj več povedal kasneje, pravi, da je že vseskozi nasprotoval geografski diferenciaciji kultur, tako kot se to vidi tudi v vsem, kar je napisal. Pri tem dodaja: »Odrasel sem v Bombaju, metropoli kozmopolitske kulture, hindujske, muslimanske, krščanske, zahodne in vzhodne, torej v okolju povsem hibridne kulture. Z drugimi besedami, tu se prepletajo vse tradicije modernega sveta. . . . to enako velja za vzhodni kot zahodni svet. Vsi smo podaljški mešanih tradicij, vsi smo hibridi, bastardi. Najnevarnejša pa je danes v svetu ideja o čistosti neke kulture ali čistosti rase« (intervju, Danas, 23. julija 1993).

Iz zgornjega prikaza bi torej lahko sklepali, da se dejansko približujemo ubikvitarne razširjenosti informacij in kultur, in sicer tako kot da to razširjanje poteka enakomerno v vseh smereh. To pa bi bila zelo napačna predstavitev dejanskega stanja. Pri nadaljnji obravnavi bom upošteval naslednje *korektive* in *zadržke*:

1. Globalna kultura v svetovnem merilu se – vsaj z zdaj – še ne oblikuje toliko kot mešanica elementov *od vsepovsod*, temveč predvsem na podlagi *prevladovanja »svetovnega jedra«* ter enosmernih radialnih komunikacij do semiperiferije in sve-

² O tem podobno tudi Horsman in Marshall (1994, 51): »The flow of capital cannot be traced to any physical transfer across borders; nor can the flow of transborder information, be it via satellite television or the digitally coded faxes which buzz between the business centres of the world. Like air and water, modern communications recognize no frontier.«

»AT&T« promovira svoj »Global Calling Card Service« s pozivom: »Potujte po svetu brez meja, časovnih con ali jezikovnih barrier«. V tem smislu omogočajo, da pogovor lahko steče tudi z nekom, ki ne pozna našega jezika, ker ga sproti prevajajo. Družabnika lahko kličemo ob treh ponoči, pa bo dobil naše sporočilo v bolj primernem času; ipd.

³ 2. Seveda bi se ob takšni splošni razlagi lahko povprašali, zakaj imamo tudi odstopanja od tega »pravila«, npr. ko gre za velike razlike v vrednotenju v domačem okolju in zunaj države (ne le pesnikov, kot je France Prešeren, temveč tudi slikarjev, kot je Rihard Jakopič).

⁴ Ob kreolizaciji, do katere prihaja v procesu globalizacije družbe, pa Helga Nowotny (1994) zastavlja tudi vprašanje, kakšne implikacije ima to za samo sociologijo; ali je pred nami tudi »kreolizacija sociologije«.

točne periferije. Če prihaja do večje podobnosti med geografsko bližnjimi teritorialnimi kulturami, je to bolj posledica njihove skupne izpostavljenosti (podrejenosti) temu jedru kot pa neposrednim povezavam.

2. Razširjanje informacij, idej in kultur poteka z drugačno dinamiko kot pa mobilnost (tokovi) ljudi, materialnih dobrin, kapitala ali razširjanje škodljivih snovi v biofizičnem okolju. Pravzaprav ima vsaka od teh sestavin svojo lastno, *specifično dinamiko*, kar ustvarja zelo pestro sliko njihove (neenakomerne) razširjenosti v današnjem svetu.⁵

3. Ubikviteta se ne uveljavlja hkrati za vse strukturne kategorije prebivalstva, temveč jo je primerneje spremljati kot nekakšno *pasovno ubikviteto*. Gre za geografsko povsodnost, ne pa tudi za strukturno inkluzivnost.

4. Najpomembnejši postulat za nadaljnje pojasnjevanje ubikvitete pa je, da je ne obravnavamo samo zase, temveč v povezanosti, *odvisnosti od hkratne nasprotne težnje* k izključevanju. Gre za enotnost dveh nasprotujočih si teženj, ki je že bila predmet pozornosti z vidika različnih konceptualizacij, kot npr. univerzalizacije in partikularizacije ali individuacije in globalizacije, kar sem obravnaval že na drugem mestu (Mlinar 1994).

Nadaljnjo obravnavo moram torej razširiti tudi na težnje k izključevanju in nato slediti dinamiki in mehanizmom njunega spopadanja in preseganja letega.

Od izključnosti zaradi nedostopnosti k izključevanju zaradi selektivnosti

S povečevanjem dostopnosti ljudi, dobrin in idej v prostoru – predvsem z razširjanjem uporabe nove informacijsko-komunikacijske in prometne tehnologije – prihaja do *kakovostno drugačne teritorialnodružbene organizacije*. Za teritorialno organizacijo, ki jo prevzemamo iz preteklosti, je (bilo) značilno, da je temeljila na *omejeni dostopnosti* ali *nedostopnosti*. Meje teritorialnih enot so bile na zunanjem robu dostopnosti, t.j. tam, kjer je prišlo do pomembnega razredčenja ali popolne prekinitve komunikacij. Kar je bilo zunaj teh meja, je bilo *apriorno, frontalno izključeno* kot zunanje, tuje, neznano, neobstoječe, sovražno ali preprosto nepomembno. Ta zunanji svet ni bil predmet zavestnega presojanja in zgedovanja ali zavračanja na podlagi primerjanja z notranjim. Njegovo izključevanje je bilo praviloma *nerefleksivno*.⁶

Nasprotno pa se s približevanjem modelu ubikvitarne razširjenosti in dostopnosti v svetovnem merilu hkrati povečujeta možnost in potreba po *selektivnosti*. Pri tem ne gre več za *frontalno izključnost*, temveč za *izključljivost* in *izključevanje*, ki predpostavlja, da se akterji zavestno, avtonomno odločajo in izbirajo med alternativami. Takšna situacija vključuje spremembe v smeri k večji univerzalizaciji, ki razširja dostopnost na podlagi poenotenja standardov (v Evropski uniji gre npr. za uveljavljanje »300 ukrepov za homogenizacijo«). Povečana dostopnost pa hkrati omogoča ustvarjanje vse bolj edinstvenih povezav in kombinacij ljudi,

⁵ Podatki iz anketnih raziskav pri nas nam kažejo, da so prebivalci Slovenije razmeroma malo mobilni in da ne podpirajo priseljevanja drugih v Slovenijo; bolj naklonjeni pa so do pritoka tujega kapitala in informacij (npr. primerjalna mednarodna raziskava o lokalnih voditeljih, Center za prostorsko sociologijo, IDN 1991; SJM, 1993).

⁶ Pri tem pa se izkaže kot presenetljivo, da takšna praksa ni le stvar neke odmaknjene preteklosti, temveč da je še močno prisotna tudi v današnjih razmerah. Vzemimo npr. kadrovsko politiko, ko nihče niti ne pomisli, da bi možne kandidate iskali tudi čez državno mejo. Čeprav gre pri tem za objektivne omejitve (razlike v dohodkih, znanje jezika ipd.), gre preprosto tudi za inercijo stare prakse.

dobrin in idej v svetovnem merilu, ki se kot inovativne rešitve, torej v *afirmativnem* smislu ločujejo od vseh drugih.

Pri tem gre za preobrazbo, ki je z vidika deterritorializacije in reterritorializacije kulturnih identitet dobila oznako: prehod od »identitete kot otoka« k »identiteti kot križišču« (več o tem v Mlinar 1992, 1994,b). Osvetljujejo pa jo tudi razprave o razliki med »starim« in »novim lokalizmom«. Raimondo Strassoldo (1992) je nakazal, da gre med njima za dve bistveni razliki. »Prva je v tem, da je bil stari lokalizem 'prvobiten' (primordialen), nerazmišljajoč, novi pa je rezultat svobodne volje, zavestne izbire; prvi je 'nujen in naraven', drugi pa prostovoljen in nameren (racionalen). Druga razlika pa je v tem, da je stari lokalizem težil k minimiziranju stikov z zunanjim svetom, k ohranjanju močne zaprte meje, medtem ko se novi lokalizem povsem zaveda preostalega sveta in je odprt za interakcije z njim.«

Pri tem naj bi šlo za oživiljanje majhnih enklav familiarnosti in intimnosti v nasprotju s televizijskim zaslonom oz. elektronskimi komunikacijami, ki dušijo človekovo subjektivnost. *Ukoreninjenost* in *pripadnost* naj bi po nekaterih razlagah v informacijskem oz. postmodernem kontekstu ponovno pridobili pomen. Toda hkrati se pozablja, da se je do zdaj pri tem predpostavljalo *nerefleksivno izključevanje* zunanjega sveta, ki temelji na inerciji in navajenosti.⁷ Kolikor *pripadnost* temelji na vnaprejšnji določenosti, s tem sociološko dobiva naravo »*pripisanih značilnosti*« (ascribed characteristics); le-te pa so v nasprotju s težnjami k individualizaciji (avtonomizaciji), ki se uveljavljajo kot dolgoročno prepoznavni proces.⁸

Od prostora kot območja k prostoru kot omrežju

Nov pomen prostora

V kontekstu »časovno-prostorskega zgoščevanja« (Harvey 1989) stopa v ospredje novi pomen prostora. Namesto dosedanjega obravnavanja *prostora kot območja* postaja vse pomembnejše, da upoštevamo *prostor kot omrežje* (Dematteis 1993). Medtem ko so za *območje* pomembne *strnjenost* (kontigviteta) in *bližina* ter povsem določno opredeljene teritorialne *meje*, pa gre pri omrežju bolj za *kanale selektivne dostopnosti*, ki hkrati z zmanjševanjem časovno-stroškovne distance (»časovno-prostorsko konvergence«) dobivajo vse bolj globalno naravo. V tem smislu postajajo vse pomembnejša elektronska omrežja »virtualnih skupnosti« (Rheingold 1994) in nasploh t. i. »Cyberspace« (Gremshaw 1994).

Takšna preusmeritev gledanja na prostor oz. *rekonceptualizacija prostora* ima daljnosežen pomen, saj nam že logično nakazuje določene implikacije, ki sicer izkustveno – če bi vztrajali pri dosedanjem pojmovanju – ne bi bile (lahko) prepoznavne. V tem smislu je značilno, da v javnosti prevladuje miselnost, ki predpostavlja koncepcijo prostora kot območja, kar pogojuje zmeraj bolj *nerealno predstavo* o dejanskem stanju in o možnostih obvladovanja dogajanja v njem.

Značilna je zlasti inercija vztrajanja pri *frontalnem teritorialnem* razmejevanju na ravni nacionalne države. Pri tem pa se ne opaža, da nam s tem – tako v spoznav-

⁷ Nekateri psihologi bi pri tem poudarili, da gre za pogojni refleks. V tem smislu tudi domovina predstavlja predvsem navajenost na določeno okolje (v zvezi s tem gl. Pečjak 1995).

⁸ Podobno smo v naših empiričnih raziskavah že v šestdesetih letih ugotavljali, da se »navezenost na kraj« pojavlja kot značilnost dveh zelo različnih kategorij prebivalcev. Eno sestavljajo tisti, ki so najbolj angažirani v kraju, ne da bi zaradi tega a priori izključevali možnosti drugod; drugo kategorijo navezanih pa, nasprotno, predstavljajo tisti, za katere je značilna relativno najmanjša družbena participacija v kraju (zlasti starejši in nisko izobraženi).

nem procesu kot v vsakdanji praksi – dejanski tokovi in determinacijski okvirji vse bolj uhajajo iz nadzora oz. ostajajo neupoštevani (gl. tudi Brzezinski, 1995).

Dve implicitni predpostavki frontalnih razmejitev teritorialnih sistemov sta

- 1) *podobnost* med njihovimi sestavinami znotraj sistema in različnost navzven;
- 2) *večja povezanost znotraj kot pa povezanost navzven.*

Z ubikvitarnim razširjanjem ljudi, dobrin in idej ter njihovih tokov v globalni družbi pa takšne predpostavke postajajo neuporabne in napačne tako v sociološkem raziskovanju kot v družbeni praksi.

V takšnih okoliščinah prihaja – z vidika prve predpostavke – do tega, da so *razlike* med posameznimi sloji prebivalstva *znotraj* teritorialne enote (npr. glede na družbeni položaj, med posameznimi profesionalnimi kategorijami in še zlasti med generacijami) večje, kot pa so mednarodne teritorialne razlike *znotraj* istega sloja. Z ubikvitarno razširjenostjo ameriške popularne glasbe (plesa, »hitre hrane«, mode ipd.) med mladino po vsem svetu si postajajo mladi v mednarodnem merilu bolj podobni, kot pa so v primerjavi s starejšimi v domačem okolju.⁹

Glede na to tudi v raziskovanju prihaja do vse večje napake in do izgube informacij, če se opiramo na agregatna statistična *povprečja* za teritorialne enote, namesto da bi prikazovali notranjo distribuiranost pojavov. V politični praksi pa se pojavlja zadrega, ko se npr. politiki nedosledno obračajo na svoje občinstvo včasih tako, da ga naslavljajo kot »Slovenci« (»Dragi Slovenci«!), včasih pa kot »državljeni Slovenije«.

S širjenjem transnacionalnih omrežij selektivnega povezovanja pa gre tudi za vse pogostejša odstopanja od druge predpostavke. Tudi z vidika povezanosti gre za zblíževanje navzven in za (medsebojno) odtujevanje *znotraj* teritorialne enote. Pri tem pa npr. *grobo podcenjujemo* vlogo *oddaljenih centrov* družbene moči. Tako pri nas kot v drugih državah je značilno, da šele doživljene krize okrepijo ozaveščenost o dejanskih odvisnostih v globalnem merilu.¹⁰

V tem smislu ne gre za anticipativno, temveč bolj za nekakšno *ex post* dojemanje dogajanja. Takšen »fazni zaostanek« pa ima gotovo svojo podlago (tudi) v inerciji tradicionalističnega razumevanja prostora kot območja in teritorialne izključnosti, ki jo le-ta predpostavlja.

Popačene predstave o »zunani določenosti«

Naj opozorim le na dva razloga, zakaj se oblikujejo *popačene predstave* o *zunani določenosti* našega družbenega življenja:

1) Zaznavanje prisotnosti tujega je omejeno glede na to, da so pomembni vplivi, ki sicer lahko že stoletja prihajajo »od zunaj«, tako »udomačeni«, da je njihov *zunani vir* postal *neopazen*, pa čeprav pomembno določajo način mišljenja in delovanja ljudi v vsakem kraju. Značilen primer je katoliška cerkev s svojim vplivnim sedežem v Rimu (Benedik, ur., 1991). Gre za *posvojitve* katoliške vere in cerkvenega reda, tako da dejanski vplivi, ki sicer prihajajo »od zunaj«, večinoma bodisi sploh niso zaznavni ali pa niso kot *tuji* vplivi ali *tuja* dominacija. Zaznavni postanejo predvsem tedaj, če izstopimo iz danosti in omejenosti tega geografskega

⁹ Namesto razlik med sloji pa lahko pričakujemo, da se bo notranja heterogenost teritorialnih enot v prihodnje povečevala na podlagi vse izrazitejših razlik med posamezniki.

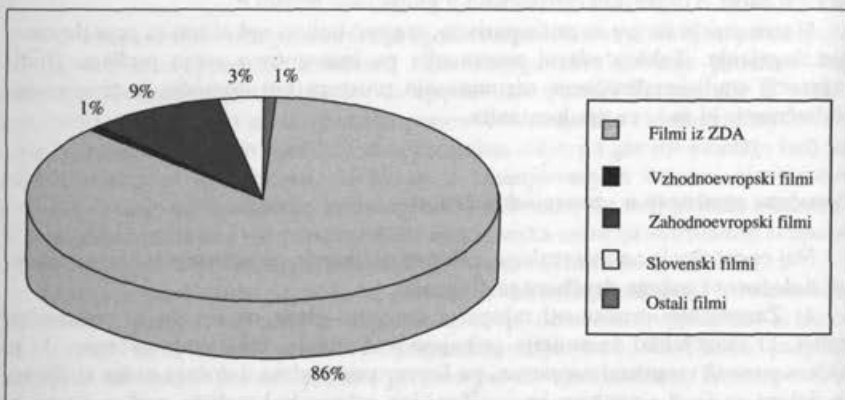
¹⁰ Pri tem mislim na to, da prihaja npr. do »zapiranja tovarn« (factory closures) in do raziskav o tem v ZDA in Veliki Britaniji (Hill 1984), katerih glavno sporočilo je ravno v tem, da so objektivne medsebojne odvisnosti daleč presegle miselnost, ki je zastala v nacionalno-državnih okvirih.

prostora; šele tedaj lahko določneje razpoznavamo (zunanje) vire določenosti svoje življenjske prakse. Za agendo sociološkega delovanja pa to terja poseben poudarek na primerjalnem raziskovanju.

2) Zaznavanje prisotnosti tujega je omejeno tudi glede na predpostavko, da tisto, kar nas ogroža, prihaja iz naše neposredne sosesčine, ne pa iz odmaknjenih geografskih predelov razvitega ali nerazvitega sveta. V tem smislu se da razumeti, da je bila tudi v zadnjih nekaj desetletjih, ko je vpliv svetovnega jedra pri nas nenehno pridobival pomen, pozornost slovenske javnosti bolj usmerjena na vplive iz njene sosesčine. To se npr. kaže v nesorazmerju med ostrim odzivanjem na poizkuse po večjem jezikovnem in kulturnem vplivu s strani geografsko ali etnično bližnjih narodov (npr. t. i. »skupna izobraževalna jedra« v nekdanji Jugoslaviji) na eni strani in nekakšno samoumevnostjo sprejemanja ameriške popularne kulture, ki je dejansko dobila ubikvitarno naravo in jo vsaj mlajše generacije doživljajo kot svojo.

Primeroma vzemimo podatke o razširjenosti ameriških filmov. Razpoložljivi podatki nam kažejo, da se je delež uvoženih in predvajanih filmov v Sloveniji, ki prihajajo iz ZDA, povečeval že več kot tri desetletja. Glede na razporeditev filmov po geografskem poreklu pa ugotavljamo (podatki za 1992), da ameriški filmi obsegajo več kot tričetrtinski delež vseh predvajanih filmov v Sloveniji; zahodnoevropski filmi manj kot eno desetino (9,3%), vzhodnoevropski pa eno stotinko (1,0%); domači, slovenski filmi obsegajo le 3,1% delež.

GRAFIKON 1: Predvajani filmi v Sloveniji v letu 1992

Vir: M. Stefančič jr. (1993): *Filmski almanah 1992*, Mihelač, Lj

Kljub tako izraziti prevladi ameriških filmov pa le-ta pri nas ni sprožila ostrejših odzivov ali – tako kot v Franciji in Kanadi – omejevalnih ukrepov.

Hkrati pa nas gornji podatki opozarjajo, kako napačna je splošna predstava o odpiranju meja v vse smeri in o enakomernem širjenju dostopnosti. Dejansko

stanje laže pojasnujemo na podlagi koncepcije prostora kot omrežja, saj ta že inherentno vključuje predstavo o selektivnem povezovanju z drugimi partnerji v širšem prostoru.

Ubikviteta domačega in tujega

Ubikviteta, povesodnost, se načeloma kaže tako v tem, da se pojavlja vse več tujega v domačem okolju kot tudi več domačega na tujem. V konkretnih okoliščinah pa gre tako za spremenljivost glede na obseg takšnega razširjanja kot tudi glede na razlike med prvim in drugim. To pomeni, da imamo lahko dosti tujega pri nas, ne pa tudi obratno; ali pa dosti našega na tujem, ne pa tudi tujega doma. Če se razširja domače v tujini in tuje v domovini, pa temu konec koncev logično sledi, da se takšno *dihotomno razločevanje* tudi samo vse bolj zabrisuje in na določeni stopnji postane neuporabno.¹¹

Ob vse večji ubikvitarnosti se spreminja tudi pomen pojmov, kot so domovina – tujina, domače-tuje, »dom in svet« ipd. Namesto takšnega dihotomnega (raz)ločevanja bi lahko rekli, da je v kontekstu družbe ali prostora »tokov« razmejitev vse bolj zabrisana. Domače se prostorsko razširja navzven, konec koncev po vsem svetu, tako kot tuje zmeraj bolj vdira v nekdanja značilna domača okolja.¹² V tem smislu bi se zdelo, da gre za prehod od dihotomnega gledanja, k »teoriji kontinuuma«. To bi pomenilo da niso odločilne prekinitve na določeni točki (črti) v prostoru, temveč da gre za stopnjevanje, za postopno prehajanje med enim in drugim. V določeni meri torej prihaja do podomačenja tujega in do odtujevanja domačega. V zvezi s tem predstavljamo tudi izkustvene podatke o stališčih prebivalcev Slovenije do trditve: »Kjer koli človeku dobro gre, tam je njegova domovina!« (glej graf 2).

Še pomembnejša kot *zabrisovanje razlik* med domačim in tujim je ugotovitev, da se spreminja podlaga tega razlikovanja. Le-to je do zdaj temeljilo na *geografski podlagi*, na pomenu *teritorialne bližine* in *oddaljenosti*. Zdaj pa postajajo pomembnejše *neteritorialne osnove domačnosti in tujosti*, pa bodisi da gre za specifične subkulture posameznih slojev ali skupin prebivalstva (npr. posameznih generacij), za posamezne profesionalne kategorije, za različne interesne skupine ipd. V teh primerih pogojno lahko govorimo o ubikvitarnosti v tem smislu, da najdemo elemente takšne identitete sicer po vsem svetu, vendar le znotraj določenih kategorij. V takih primerih gre torej le za nekakšno *pasovno ubikvitarnost*.¹³

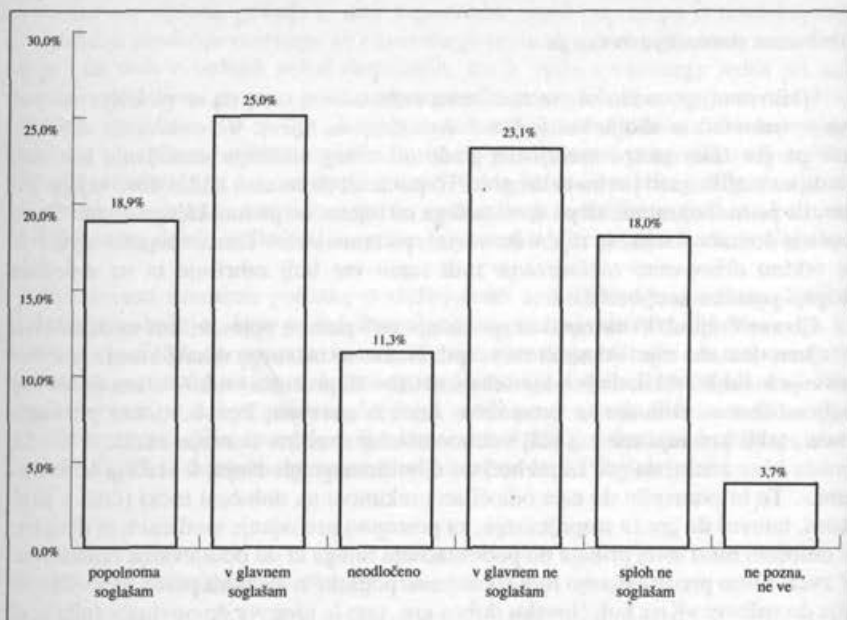
V zadnjih letih se v Sloveniji povečuje občutek ogroženosti zaradi vdiranja tujega predvsem na jezikovnem področju (o tem razprave v revijah: *Sodobnost* (1993, št. 3–4, *Traditiones* 1994, št. 23, *Javnost* 1994, št.3; *Mlinar*, 1994c idr.). Tudi pri tem imamo opravka z značilnim nasprotjem: po eni strani širjenje tujs-

¹¹ Da pri tem ne gre le za logično konstrukcijo, nam potrjujejo spremembe v ožjem merilu, t.j. v odnosih med mestom in podeželjem. Sociologija je mesto in podeželje najprej obravnavala kot značilno *dihotomijo* dveh kakovostno različnih svetov – posebej v okviru ruralne in urbane sociologije. Kasneje pa se je pojavila kritika, da takšna konceptualizacija izgublja svojo realno podlago in je prevladala »teorija kontinuuma«.

¹² Ob takšni dolgoročni težnji pa še vseeno ostaja dejstvo, da dosti zdomecev in izseljencev danes (kar pa vendarle velja predvsem za prvo generacijo) trpi zaradi *domotožja*.

¹³ Npr. kamor koli prideš, na Japonsko, v ZDA, v Avstralijo ipd., povsod se lahko srečuješ s sociologi, s katerimi te veže dosti skupnih informacij, privrženost določenim profesionalnim vrednotam, priznavanje skupnih strokovnih avtoritet, pa tudi skupni znanci in prijatelji. V tem smislu je tudi mobilnost zelo olajšana in čas za adaptacijo – v tej ožji sferi – skorajda ni več potreben. Tvegam lahko celo trditev, da je Slovenski sociolog praviloma dosti bolj seznanjen z avtorji, kot so Weber, Simmel, Tönnies, Luckman ali Habermas in z njihovimi deli, kot pa »povprečni« nemški državljan.

Kjerkoli človeku dobro gre, tam je njegova domovina.

Vir: SJM93

čine, ki se kaže zlasti v poplavi angleščine na skoraj vseh področjih delovanja; po drugi strani pa gre tudi pri jeziku za ukrepe in mehanizme *izključevanja* tujega, da bi tako ohranili lastni jezik v (čim bolj) čisti obliki.¹⁴ To nasprotje včasih zadeva alternativo med domačim in tujim izrazom in toliko gre za zero-sum game v prid tujemu in na račun domačega. Če pa upoštevamo majhnost slovenskega naroda (v stoletju 1880–1980 je bilo 0,05% od vseh člankov, objavljenih v znanstvenih reviji-

¹⁴ Pri tem bi kazalo še podrobneje preučiti vlogo »vratarjev«, »čuvarjev« (gate-keepers) pri ohranjanju čistosti slovenskega jezika; (vse)večji delež posegov naših lektorjev v besedila, ki jih prečiščujejo, predstavlja prav izločanje tujih besed, ki se spontano pojavljajo v teh besedilih.

v svetovnem merilu, objavljenih v slovenskem jeziku (Tsunoda, 1983), potem se nakazuje, da bo šlo v prihodnje bolj za komplementarnost kot pa za izključnost.

Tudi s prostorskega vidika – na katerega se tu osredotočam – je prepoznaven trend preobrazbe od izključnosti k prežemanju. Ne gre le za vdiranje tujih jezikov na ozemlje Slovenije; gre tudi za to – kar razkrivam kot *novost* – da se celo slovenščina (kot jezik majhnega naroda) razširja skoraj po vsem svetu. Kot prese-
nečenje se pojavlja v zadnjem desetletju vse večje zanimanje za učenje slovenščine zunaj ozemlja Slovenije. Čeprav je razširjanje slovenščine težko primerljivo z razširjanjem angleščine, pa je temeljna usmeritev tega spreminjanja vendarle v obeh primerih enaka, t.j. približevanje vzorcu ubikvitarne razpršitve. Še nikoli do zdaj se ni toliko Neslovencev učilo slovenskega jezika, kot se jih danes. To pa je le prvina širše preobrazbe, ki zadeva ločevanje (ali vsaj sproščanje vezi med jezikom in ozemljem v procesu človekove avtonomizacije (v zvezi s tem gl. tudi Laponce, 1987).

Ena od izkustvenih podlag za takšno sklepanje so podatki o udeležencih poletnih in celoletnih šol slovenskega jezika na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. V zadnjih treh letih so jih obiskovali udeleženci iz 52 držav s 6 celin.¹⁵ Takšne spremembe so v skladu s splošno težnjo prehajanja od prostora kot območja k prostoru kot omrežju.

Planetarna ogroženost in nacionalni nadzor

Ubikviteta ni le posledica povečevanja dostopnosti na podlagi vse učinkovitejše informacijsko-komunikacijske in prometne tehnologije, temveč nasploh izraža večjo moč človekovega poseganja v naravno in družbeno okolje, pa bodisi da gre za zelene ali nezelene, nameravane ali nenameravane, predvidene ali nepredvidene posledice. Čim večja je ta moč, tem večji je domet takšnih posledic v prostoru in času.¹⁶ V tem smislu je posebnost današnjega časa prav v tem, da te posledice uhajajo iz okvirov (državne) teritorialnopolitične organizacije in odgovornosti ter postajajo neobvladljive. Čeprav gre v izhodišču za emancipacijsko usmeritev, se dejansko povečuje število ljudi, ki so le kot *nemočni* podvrženi zunanjim vplivom. Hkrati pa sproščanje nadzora, avtonomizacija in demokratizacija znotraj prejšnjih totalitarnih držav povečuje število subjektov, ki se vključujejo v transnacionalne tokove prostorske mobilnosti. S tem pa se tudi povečujeta disperzija in tveganje zaradi (neodgovornega) ravnanja s škodljivimi snovmi. To postaja vse bolj problematično, čim večja rušilna moč prihaja v roke posameznikov, saj je konec koncev posameznik v stanju, da poseže v življenje ljudi vsega sveta.

V javnosti se vrstijo opozorila o »zastrašujoči realnosti«, ko se namreč širi tihotapljenje jedrskih snovi ter povečuje število terorističnih in kriminalnih združb, ki imajo orožje za množično uničevanje. OZN je na primer ob konferenci

¹⁵ Poleg udeležencev iz 27 evropskih držav so bili tudi iz Azije (Azerbajdžan, Gruzija, Indija, Iran, Japonska, Jordanija, Kitajska, Sirija, Tajvan, Turčija), Afrike (Alžirija, Egipt, Gana, Južnoafriška republika, Nigerija, Somalija, Sudan, Tanzanija), Južne Amerike (Argentina, Brazilija, Venezuela), Severne Amerike (Kanada, Mehika, ZDA) in Avstralije.

¹⁶ Pri tem bi se lahko oprli na različne načine kvantificiranega izražanja proizvedene ali sproščene energije. Ob nesreči v Černobilu naj bi se npr. sprostito najmanj 185 milijonov curiejev radioaktivnosti (Delo, 28.2.1994).

o neširjenju jedrskega orožja¹⁷ izdala poročilo, v katerem ugotavlja, da imajo teroristi, kriminalci in verske sekte čedalje *lažji dostop* do jedrske oborožitve.

Po eni strani imamo opravka s težnjami k širjenju jedrskega orožja na ravni držav in z vse večjim številom posameznikov in skupin, ki so vpleteni v razširjanje jedrskih, strupenih in drugih škodljivih snovi. Hkrati pa to sproža protiukrepe in povečuje mednarodni nadzor. Že l. 1970 je bil sprejet sporazum o *neširjenju jedrskega orožja*, ki ga je podpisalo 174 držav, vključno z jedrskimi velesilami Kitajsko, Francijo, Rusijo, Veliko Britanijo in ZDA. Po tem sporazumu države *pristajajo na nadzor* Mednarodne agencije za jedrsko energijo (IAEA) nad vsemi jedrskimi obrati. Podobno gre tudi za nadzor delovanja jedrskih elektrarn, ki potencialno ogrožajo ljudi večjega števila držav, kar krepi zahteve po nadzorno-omejevalnih ukrepih v mednarodnem merilu.

Ob nesreči v Černobilu je prišlo do visoke temperature v reaktorju (do 4500°C, medtem ko ima sonce na površju 5800°C), tako da so se plini z radioaktivnimi delci dvignili visoko v stratosfero, do 15.000 m. Gibanje radioaktivnega oblaka pa je bilo odvisno od smeri višinskih vetrov (prav tedaj so vlekli od vzhoda proti zahodu). Tako je bilo sevanje močnejše celo na 2500 km oddaljenih območjih kot pa v bližnjem Kijevu. Pri tem je šlo za naključje glede na vremenske razmere.

Ni pa bilo naključje, da so ob koncu tedna – kot je zapisal New York Times – »prebivalci Kansas Cityja, ki je za pol sveta oddaljen od Černobila, vedeli o nesreči in njenih možnih posledicah mnogo več kot prebivalci Kijeva, ki je dobrih 70 milj oddaljen od poškodovane jedrske elektrarne . . .«. Minilo je namreč več kot 24 ur, da so – potem ko so švedski znanstveniki zaznali povečano radioaktivnost – tudi v SZ priznali, da se je zgodila nesreča.¹⁸ Še pet dni kasneje niso v celoti pojasnili, kaj se je zgodilo, kdaj je prišlo do nesreče in kakšne so lahko posledice. Sovjetska oblast, ki je imela *nadzor nad širjenjem informacij*, je le-te *zadrževala* ter zmanjševala in zavestno omalovaževala pomen katastrofe. Temu je sledil kritičen odziv po vsem svetu, ki je terjal *nadnacionalni oz. svetovni nadzor informacij* in tehnologij.

Po tej nesreči se je utrdilo prepričanje, da so postali ljudje bolj ozaveščeni, da so del »*mednarodne skupnosti*«. Hkrati pa so bili tudi v drugih državah poizkusi zadrževanja informacij (npr. poizkusi oblasti v Franciji, da bi zmanjšale pomen posledic Černobila za Francijo).¹⁹ Evropska skupnost se je odzvala šele po dveh tednih. Države članice niso imele *enotnih meril* za določanje mejnih vrednosti dopustne izpostavljenosti sevanju. Manjkale so torej norme o enotni minimalni zdravstveni zaščiti.²⁰

Zveza društev za varstvo okolja v Sloveniji je ob černobilski katastrofi opozorila, da gre za učinke, ki nimajo le regionalnih, temveč tudi *planetarne* razsežnosti. Zaradi širjenja radioaktivnosti v takšnem merilu pa »*gradnja bodočih jedrskih elektrarn ne bi smela biti stvar posamezne države*« (Delo, 24.5.1986). Ob tem je bila izražena tudi zahteva za povrnitev gospodarske *škode* zaradi nastalih posledic.

Vse to pa značilno opozarja na neskladje med današnjo državno-teritorialno organizacijo politične moči in (ne)odgovornostjo nacionalnih držav na eni strani

¹⁷ Petindvajset let po uveljavitvi sporazuma o neširjenju jedrskega orožja je bila na sedežu Združenih narodov sklicana konferenca 174 držav podpisnic sporazuma (april–maj 1995), na kateri so se dogovorili o njegovem podaljšanju.

¹⁸ Jugoslovanski gradbeni delavci v mestu Zlobin (147 km od Černobila) so za nesrečo izvedeli neuradno iz avstrijskih virov, od domačinov pa niso dobili posebnih opozoril.

¹⁹ To se je pokazalo ob tem, ko so nemški nadzorni organi začeli vračati zelenjavo francoskih kmetov.

²⁰ V Italiji je bilo videti, kot da Francozi in Nemci lahko prenesejo večje doze sevanja, saj Italija ni ustavila izvoza blaga, za katero je veljala prepoved prodaje in potrošnje v lastni državi.

ter *planetarno ubikvitet* posledic uporabe jedrske tehnologije na drugi strani. Tako prostorski kot časovni domet posledic njene uporabe torej *uhajata* iz današnjih okvirov političnega odločanja.

Izguba zunanjega sveta: novi totalitarizem?

Ob povečevanju globalne dostopnosti in razširjenosti se nakazuje situacija, ki bi jo lahko označili kot izguba zunanjega sveta ali novi totalitarizem. Največja dostopnost za druge hkrati za posameznika ali skupino pomeni največjo izpostavljenost in ranljivost, *najmanjšo možnost umika* ali izključitve. Celó v času, ko je že šlo za *svetovne vojne*, so le-te vendarle puščale ob strani nekatera geografska območja, npr. v Južni Ameriki, ki so bila po l. 1945 *pribežališče* za kolaboracioniste. Tudi blokovska konfrontacija po drugi svetovni vojni je konec koncev – pa čeprav v zelo omejenem obsegu – omogočila posameznikom »prebeg na drugo stran«. ZDA so si v času pridobile že nekakšno tradicijo, da so bile *pribežališče* za različne verske, politične in druge skupine, ki so jih sicer preganjali v njihovem prejšnjem okolju.²¹

Toda današnji čas *simbolizira* afera *Salmana Rushdieja*, pisca knjige *Satanski stihi*, ki je bil pred šestimi leti (1989) v imenu muslimanskega fundamentalizma obsojen na smrt in nikjer na svetu ne najde več povsem varnega *pribežališča*.²² Nobena državna meja mu ne zagotavlja varnosti, na kakršno je lahko računal Primož Trubar že s tem, ko se je iz Kranjske umaknil v Nemčijo. Teheran pa že več kot desetletje organizira ugrabitve, bombne napade in umore po vsem svetu.²³ Rushdie je že v prvih šestih mesecih po obsodbi kar *56-krat zamenjal svoje prebivališče*.

Ob tem, ko se je večina britanske javnosti negativno odzivala na »božjo obsodbo« (fatva), pa je predstavnik založniške hiše Ewans poudaril tisto, kar je načeloma nesporeljivo: »Najhujše pa je, ker je neka *tuja država* razglasila smrtno obsodbo nad britanskim državljanom.« V mednarodnopravnem smislu gre torej za poseganje v notranje zadeve. Toda kje je danes meja med »notranjim« in »zunanjim«?

Medtem ko se pogosto poudarja, kako se v današnjem času oblikuje en sam svet (»The only one world«; Supek: »Ova jedina zemlja« 1978) in kako je potrebno njegovo *poenotenje*, pa ostaja ob strani dejstvo, da s tem hkrati *izgublamo* tisto, kar smo vseskozi šteli za samoumevno danost; z *ubikvitet*o hkrati *izgublamo alternativo možnega umika* v »zunanji svet«. *Izgublamo* torej možnost teritorialnega (samo)izključevanja. S Hirschmanovo (1970) terminologijo bi rekli, da *izgublamo* eno od možnosti za »*izstop*« (*exit*), s tem pa postanemo bolj ranljivi. Vendar

²¹ Dokler je šlo za še »neosvojene« teritorije, je to hkrati pomenilo, da je bila na voljo možnost umika. Različne verske ločine (kot npr. mormoni in huteriti), so se tudi znotraj ZDA umaknile nadlegovanju, s tem da so našle svoje zatočišče na ameriškem zahodu. Nasploh pa je ameriški zahod – kot ugotavlja Turner (1932, 25) – predstavljal »a refuge . . . from the subordination of youth to age«.

²² 1989 je to obsodbo podpisal Homeini, ker da je pisec žalil verska čustva muslimanov in klevetal preroka Mohameda in njegove učence. Še istega leta je obsodbo podprla tudi Islamska konferenca v Riadu.

²³ Leta 1993 so ustrelili norveškega založnika Satanskih stihov; pred tem je v Turčiji med demonstracijo proti Rushdieju umrlo 40 ljudi, 1991. l. so do smrti zabodli japonskega prevajalca tega romana, v Milanu so z nožem ranili italijanskega prevajalca. Če kje ujamejo kakega iranskega agenta in ga zapro, sledi spet vrsta terorističnih napadov.

Države ES in velika sedmerica (ZDA, Kanada, Japonska, Nemčija, Britanija, Francija, Italija) so se sporazumele, da bodo postavile vedenje Teherana za pogoj za trgovanje in diplomatske stike z Iranom. Vendar zlasti Nemčija kot velika trgovinska partnerica Irana ne nastopa dosledno proti njegovemu terorizmu (Delo, 28.10.1993).

je to le druga plat odpravljanja frontalnih teritorialnih meja ali njihovega presega-
nja na podlagi transnacionalnega povezovanja in mobilnosti, kar zmanjšuje mož-
nosti prekinitve med dvema svetovoma. Čeprav bi posameznik želel začeti svoje
življenje povsem na novo nekje drugje,²⁴ ima za to zmeraj manj možnosti, dokler se
giblje *znotraj iste »pasovne ubikvite«* (npr. istega poklicnega področja, znotraj
katerega že njegova dotedanja dejavnost sodoloča njegove možnosti za vnaprej
tudi v svetovnem merilu). Če gre torej za novi totalitarizem, le-ta izraža predvsem
absolutizacijo svetovne dostopnosti še zlasti v okvirih pasovne ubikvite.

V času telekomunikacij, s katerimi presegamo oddaljenost in opravljamo stvari
na daljavo, tudi nadzor razširja svoj doseg in kot *nadzor na daljavo* teži k ubikvi-
teti.

Teritorialna (ne)ločljivost zelenega in neželenega

V prejšnjem poglavju sem nakazal, da ubikviteti pomeni izgubo zunanjeja
sveta in s tem možnosti za umik in diskontinuiteto v odnosu do izhodiščnega
okolja. V približevanju ubikviteti torej izgubljam tudi do zdaj najpomembnejši
naravni mehanizem ločevanja zelenega in neželenega, t.j. teritorialno razmejitev
in tako imenovani *»upor prostora«*. V dosedanji ekonomski, politični in kulturni
ekspanzivnosti delovanja v prostoru je prevladovala:

1. predpostavka o jasni (raz-)ločljivosti zelenega in neželenega na podlagi diho-
tomnih delitev teritorialnih enot po krajih, državah, glede na razviti in nerazviti
svet, delitev na Vzhod – Zahod ipd.;

2. predstava o *enosmernosti* te ekspanzije in enosmernosti vplivov brez povrat-
nih učinkov.

Oboje danes izgublja svojo veljavo; le stare predstave se po inerciji ohranjajo
še naprej. Različni akterji se na stare načine poizkušajo znebiti neželenega tako,
da bi ga *teritorialno izločili* iz svojega okolja. S presenečenjem pa od primera do
primera ugotavljajo, da so njihovi *poizkusi neuspešni*, tako kot je to v primerih, ko
gre za okolju in človeku škodljive odpadne snovi, in sicer bodisi zato ker

1. takšen poizkus sproži nepričakovani *odpor prizadetih*;

2. zato ker taki nameni prihajajo v navzkrižje z vse bolj omejitvenimi *medna-
rodnimi normami* (take je npr. sprejela EU); in

3. zato ker konec koncev, tudi ne glede na oddaljenost odstranjenega, nega-
tivni vplivi ostajajo, če že ne neposredno, pa vsaj v kontekstu *globalnega poslabša-
nja* razmer in v daljšem časovnem obdobju.

Vse troje pojasnjuje, zakaj se zamišljene rešitve na podlagi *teritorialnega izklu-
čevanja* sprevračajo v *nerešitve*. Vse tri bi lahko ponazoril s številnimi primeri iz
Slovenije tako kot tudi v svetovnem merilu. Najbolj domač primer je lanskoletni
poizkus izvoza strupenih odpadkov v Južno Ameriko. Tam so jih zavrnil; nato je
sledil ponovni, tokrat uspešnejši izvoz v Francijo, kjer so jih sežgali. Dejansko pa
problem ostaja in je iz dneva v dan večji.

To je zadosti razčlenjeno in dokumentirano prikazal Al Gore v svoji knjigi Na
poti k ravnovesju (1992, slovenska izdaja, 1994), ki povzema bogate izkušnje.
V ZDA so imeli podobne primere neuspešnih poizkusov izvoza smeti. Tako je npr.
l. 1987 odpplula »barka s smetmi« iz Long Islanda in potem šest mesecev iskala

²⁴ Pojem migracija npr. vključuje diskontinuiteto med družbenim okoljem prejšnjega in kasnejšega stalnega prebiva-
lišča, ki pa se dejansko v procesu »časovno-prostorskega zgoščevanja« zmanjšuje.

pristanišče, ki bi sprejelo njenih 3186 ton komercialnih odpadkov. Ladjo so odslovili iz pristanišč v Severni Karolini, Louisiani, Floridi, Mehiki, Belizeju in na Bahamih. To brezciljno tavanje je postalo *simbol krize* prizadevanj, da bi se *znebili* vse večjih količin odpadkov.²⁵ Med poizkuse iskanja možnosti za odstranitev odpadnih snovi sodijo pogajanja z oblastmi na Marshallovih otokih, iskanje dovoljenja pri kitajskih oblasteh za odlaganje komunalnih odpadkov v Tibetu (Tibetanci se ne morejo upirati, ker so nasilno okupirani) idr.

Člani Organizacije afriške enotnosti so vse pogostejše odlaganje odpadkov v Afriki označili kot zločin nad Afriko.²⁶

Namesto da bi *sežiganje* zagotovilo pričakovano rešitev, pa se je spet izkazalo, da gre pri tem za nekakšen *prenos odpadkov* – po zraku v obliki plinov – »na sosednja območja, čez državne meje in seveda tudi v svetovno ozračje, kjer bodo ostali še leta in leta. Breme naših odpadkov tako prelagamo na prihodnje generacije« (prav tam, 140).

Tako se torej neuspešno iztekajo poizkusi, da bi izločili neželjeno iz našega okolja, in le-tem šele z zamudo – sledi tudi ozaveščanje o naših napačnih predpostavkah. Podobno pa se zožajo možnosti *samoizključevanja* iz neželenega okolja, tako da bi le zase (za posameznika, za svojo družino, za svoj kraj, za svojo državo, za svojo celino) zagotovili nekakšno *ubežniško rešitev* (Mlinar 1989). V preteklih desetletjih in stoletjih je bila to zelo uporabna strategija, še zlasti za družbeno elito in za dominantne, razvite države sveta.

Večja družbena moč (v širšem smislu) je določala obseg možnosti (samo)izključevanja v primerih, ko je šlo npr. v ZDA za umik višjih slojev prebivalstva iz osrednjega dela mest v predmestja ali na podeželje, za prenos ekološko škodljive proizvodne dejavnosti v manj razvita območja države ali sveta ipd. Pri tem pa se izkaže, da izločanje neželenega ne zagotavlja prave rešitve niti

1) v primerih, ko gre za t. i. »*NIMBY*« vzorec odzivanja (»NOT IN MY BACKYARD«) v smislu – storite kar koli, samo ne na mojem dvorišču (Lidskog, Elander 1992, 249–264),

2) niti v primerih, ko se poizkuša *omiliti problem* s širšo teritorialno porazdelitvijo negativnih posledic (npr. z graditvijo višjih dimnikov, kar zmanjša onesnaženost na ožjem območju).

Relativna *prerazporeditev* neželenih posledic v prostoru *ničesar ne izboljšuje v globalnem merilu*. Z drugimi besedami, ipiranje na logiko *zero sum game* daje *zmeraj slabše rezultate*, saj se povečujejo kumulativni učinki, ki stopajo v ospredje kot globalni problemi, ki pa niso rešljivi z nikakršnimi izdvojenimi akcijami, temveč edino le v svetovnem merilu.²⁷

Zaradi nazornosti in aktualnosti sem se pri obravnavi te teme bolj osredotočil na spremembe v biofizičnem okolju. Problem teritorialne ločljivosti ali neločljivosti pa seveda terja razširitev obravnave na tokove ljudi, dobrin, informacij in idej, kar sem vsaj deloma že obravnaval tudi v prejšnjih poglavjih. Pri tem lahko tu zastavljena vprašanja navezujemo na razprave o »teoriji odvisnosti«, ki so jo razvili »dependistas« v Južni Ameriki. Ena od temeljnih idej te teorije je bila ravno

²⁵ Gore navaja še drugi primer, ko je tovorna ladja, na kateri je bilo 15000 ton strupenega pepela, odplula proti Zahodni Afriki in Jugovzhodni Aziji, da bi našla pristanišče, kjer bi odložila svoj tovor. »Po *dveletnem potovanju* je ... nazadnje svoj tovor odložila na neznani lokaciji« (prav tam, str. 138).

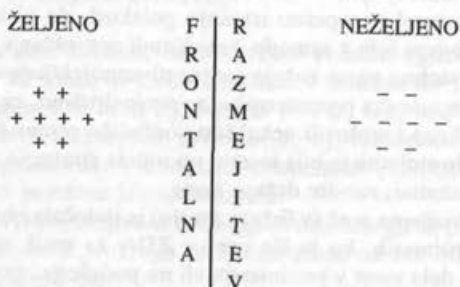
²⁶ Na podlagi takšnih kritičnih odzivov prihaja do oblikovanja mednarodnih sporazumov, kot je Baselska konvencija, ki omejuje odlaganje odpadkov iz razvitih držav v tretjem svetu.

²⁷ Pri tem mislim na podnebne spremembe v zvezi z učinki tople grede, na uničevanje ozonskega sloja, na kisli dež in propadanje gozdov ipd.

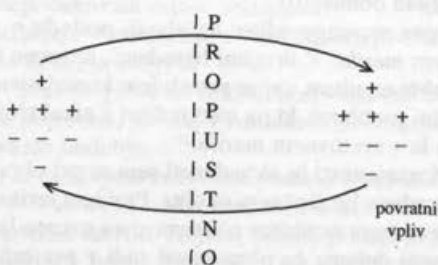
v tem, da je treba onemogočiti izkoriščanje svetovne periferije z *disociacijo, ločevanjem* (de-coupling) od svetovnega jedra. Vendar se je izkazalo, da so *precenjevali* možnosti takšnega ločevanja v času, ko lahko govorimo o globalni civilizaciji. Tudi tu ne gre za *alternativo* med razvojem in odvisnostjo, kar je Cardoso (1973) začel prepoznavati in izrazil s tem, da so interesi tujih korporacij postali združljivi z notranjim napredovanjem odvisnih držav.

GRAFIKON 3: Teritorialna (ne)ločljivost željenega in neželenega

MODEL A: Ločenost

MODEL B: Neločljivost

Ubikviteta v svetovnem merilu se značilno izraža v vse pestrejših oblikah medsebojnega *prežemanja jedra in periferije*, pa bodisi da je to v skladu ali v nasprotju z interesi negativno prizadetih na eni in na drugi strani. Tretji svet ni več svet zase, temveč se na vrsto načinov (v enklavah revščine v velikih svetovnih mestih, s poceni delovno silo in izdelki, z neposredno vključenostjo v transnacionalna elektronska omrežja ipd.) pojavlja tudi znotraj svetovnega jedra. Prebivalci četrti South Bronx v New Yorku so s svojo revščino bolj podobni prebivalcem slumov v La Pazu, Boliviji kot pa prebivalcem osrednjega Manhattna. To je Sassen Saskia

(1988, 1994) podrobno analizirala v New Yorku kot enem od svetovnih mest. Sicer pa ZDA ne uspeva obvladovati priseljevanja iz Mehike. Nemški sociologi poudarjajo, kako nasprotja med Severom in Jugom prehajajo k njim in se reproducirajo znotraj njihove družbe. Vojaške operacije proti Kurdom v Turčiji niso več le notranja zadeva te države, saj se ta konflikt na svoj način obnavlja v protestnih akcijah Kurdiv v Nemčiji in tako postaja tudi njena »notranja zadeva. Če pa isti problem postaja notranja zadeva več držav, s tem hkrati *izgublja naravo notranje zadeve* nasploh.

Prihaja čas intenziviranja *povratnih vplivov*, ko slabost manj razvitih hkrati postane njihova prednost v konkurenci z razvitimi oz. do zdaj dominantnimi središči (npr. z vidika cenejše delovne sile). Pridobljeni položaj *ni več a priori zagotovljen*, temveč si ga je treba vedno znova zagotavljati ob intenzivirani tekmovalnosti v globalnem merilu. Vse večja mobilnost kapitala ima hkrati za posledico tudi *izravnalne* (egalitarizacijske) *učinke* v nasprotju z (nekaterimi) interesi razvitih držav, kjer prihaja do brezposelnosti, zniževanja plač delavstva ipd. Vendar pa na splošno niti Evropa niti Slovenija še nista ozaveščeni o prihajajočem »udaru« iz dosedanjega »tretjega sveta« (vzemimo le potencialni vpliv Kitajske in Indije).

Možnost zagotavljanja pozitivnih učinkov določenega delovanja samo za določeno geografsko območje prav tako kot namen ali možnost, da bi le drugim povzročili negativne posledice, postaja v procesu globalizacije vse bolj omejena. Interes kapitala iz razvitih držav za povečanje dobička na podlagi naložb v manj razvitih državah (s poceni delovno silo) hkrati povzroča brezposelnost in zapiranje tovarn ter zniževanje dohodka zaposlenih v domačem okolju (Bluestone, Harrison 1982).

Do zdaj je šlo bolj za vprašanje, kako zagotoviti, da se bodo manj razviti približevali razvitim; zdaj pa gre tudi za povratne vplive, ki povzročajo krizo tudi v razvitih državah. Tako je značilno, da se plače v nekaterih manj razvitih državah dvigajo na podlagi večje sindikalne organiziranosti, povečevanja produktivnosti in večje usposobljenosti za trženje; hkrati pa se plače ameriških delavcev zmanjšujejo zaradi slabitve sindikatov in pritiska globalne konkurence (Mishel, Frankel 1991, 138).²⁸

Namesto sklepa

V tem besedilu sem se oprl na številna fragmentarna opažanja o družbenoprostorskih spremembah v današnjem času in jih poizkusil povezati in osmisliti z vidika protislovnih razvojnih teženj. Ubikviteto sem upošteval le kot prvi izziv za analizo, v kateri sem nakazal, da jo je treba pojasnjevati v nenehni konfrontaciji s težnjami k izključevanju na vseh ravneh teritorialne organizacije. Pri tem pa prihaja do bistvene spremembe v tem smislu, da je šlo v preteklosti bolj za izključnost kot vnaprejšnjo danost, ki jo je pogojevala omejena dostopnost; ob vstopanju

²⁸ »Levi Strauss« je že 145 let stara in v svetovnem merilu največja kompanija za oblačila, ki prodaja svoje izdelke v več kot 70 državah. Vendar je v osemdesetih letih zaprla dvaintrideset od šestinšestdesetih tovarn v ZDA in se je s svojim programom preusmerila od »owned-and-operated production« k »fast, flexible, and responsive production facilities«. Pri tem ne gre toliko za to, da bi ustanavljala svoje lastne tovarne po svetu, temveč se predvsem usmerja k razširjanju svojega omrežja pogodbenikov, ki zagotavljajo proizvodnjo »just in time«. V zvezi z načrti kompanije za to desetletje je značilna naslednja izjava enega od vodilnih: »Ameriški potrošniki vrednotijo visoko kakovost, stil in ceno, ni pa jim dosti mar, od kod oblačila prihajajo« (Moskowitz 1990, 91, podčrtal Z.M.).

v novo tisočletje pa gre za selektivnost, ki pomeni reflektivno (samo)izključevanje.

V tem smislu je potrebna rekonceptualizacija prostora, ki vse bolj izgublja dosednji pomen območja (strnjenost, bližina, frontalna razmejitev) in dobiva naravo omrežja. Le-ta je temeljni pogoj za preseganje popačene predstave o zunanji določenosti našega življenja. Tako prihajamo do realnejšega razumevanja o prehodu od zaprtih in medsebojno frontalno izključujočih se teritorialnih sistemov k medsebojnemu prežemanju domačega in tujega, svetovnega jedra in periferije ipd., kar kaže na prehajanje od logike zero-sum k logiki variate sum game. To ima tudi praktične implikacije v tem smislu, da perspektiva razvoja ni v opiranju na apriorno izključnost na podlagi »pripisanih lastnosti«, temveč selektivnost na podlagi odprtosti do sveta kot celote.

Tako razširjenost (dostopnost) kot izključevanje se spreminjata v odvisnosti od teritorialne porazdelitve družbene moči. Ubikviteta se je do zdaj uveljavljala bolj na podlagi enosmerne dominacije kot na podlagi konsenza. Pred nami pa je čas močnih povratnih vplivov, ki bodo izravnavajoče delovali v svetovnem merilu. Že pridobljeni prednostni položaj (razvitih) ne bo več samodejno zagotovljen.

Partikularne »rešitve« v omejenih teritorialnih okvirih bodo dejansko reševale zmeraj manjši delež življenjske problematike ljudi. Ker se ne bo mogoče znebiti neželene s teritorialnim izločanjem, pa se bo toliko bolj povečal pritisk k univerzalnim oz. globalnim rešitvam.

V tem besedilu je tako – izrecno ali vsaj posredno – nakazana vrsta teoretskih in metodoloških implikacij za agendo nadaljnjega sociološkega raziskovanja.

LITERATURA

- APPADURAI, Arjun (1990): *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*, v: Featherstone Mike (Ed.) *Global Culture*, London, Sage
- AT&T Global Calling Card Service, P.O. Box 258, Buffalo, NY 14226-9962
- BARNET, Richard, Cavanagh, John (1994): *Global Dreams*, New York, Simon and Schuster
- BECK, Ulrich, Anthony, Giddens, Lash Scott (1994): *Reflexive Modernisation*, Oxford, Polity Press
- BENEDIK, Metod (ur.) (1991): *Zgodovina cerkve na Slovenskem, Celje, Mohorjeva družba*
- BERMAN, Marshall (1982): *All That is Solid Melts into Air*, New York, Simon and Schuster
- BIRD, Jon, Barry Curtis, Tim Putnam, George Robertson, Lisa Tickner (1993): *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*, London, Routledge
- BLUESTONE, Barry, Bennett Harrison (1982): *The Deindustrialization of America*, New York, Basic Books
- BRZEZINSKI, Zbigniew (1995): *Izven nadzora*, Ljubljana, ARAH Consulting
- CLIFFORD, James (1989): *The Global Issue: A Symposium*, Art in America, July, str. 87
- DEMATTEIS, G. (1993): *Città reticolare vs. città areale*, Flux 12
- DOWTY, Alan (1987): *Closed Borders: The Contemporary Assault on Freedom of Movement*, New Haven, Yale University Press
- DUROSELLE, Jean-Baptiste (1988): *Western Europe and the Impossible War*, *Journal of International Affairs*, Vol. 41, No. 2
- FEATHERSTONE, Mike (Ed.) (1990): *Global Culture*, London, Sage
- FINDAHL, Olle (1989): *Language in the Age of Satellite Television*, *European Journal of Communication*, Vol. 4, No. 2
- FREY, William (1987): *Migration and Depopulation of the Metropolis: Regional Restructuring or Rural Renaissance?* *American Sociological Review*, Vol. 52, April, str. 24-257
- GOIZETA, C. Roberto (1989): *Globalization: A Soft Drink Perspective*, *Executive Speeches*, September, str. 2
- GORE, Al (1994): *Na poti k ravnovesju*, Bohinj, Inštitut za ekološke alternative
- GRESHAM, John (1994): *From invisible college to cyberspace college*, *IPCT*, Vol. 2, No. 4
- HANNERZ, Ulf (1992): *The Global Ecumene as a Network of Networks*, v: Adam Kuper (Ed.) *Conceptualizing Society*, London, Routledge
- HIRSCHMAN, Albert (1970): *Exit, Voice and Loyalty*, Harvard University Press
- HORSMAN, Mathew, Andrew Marshall (1994): *After the Nation-State*, London, HarperCollinsPublishers

- JACKSON, Robert (1987): Commentary on Peter J. Taylor's: »The Poverty of International Comparison...«, Studies in Comparative International Development, Vol. 22, No. 1, Spring
- KERN, Stephen (1983): The Culture of Time and Space, Cambridge, Mass., Harvard University Press
- KLINAR, Peter (1976): Mednarodne migracije, Maribor, Obzorja
- KRIŽAJ, Franc (1989): Osebnostne svoboščine in zasebnost v »informatični družbi«, Ljubljana, Gospodarski vestnik
- LAPONCE, J.A. (1987): Languages and their Territories, Toronto, University of Toronto Press
- LARRAIN, Jorge (1994): Ideology and Cultural Identity, Cambridge, Polity Press
- LEVITT, Theodore (1983): The Marketing Imagination, New York, Free Press
- LIDSKOG, Rolf, Ingemar Elander (1992): Reinterpreting Locational conflicts: NIMBY and nuclear waste management in Sweden, Policy and Politics, Vol. 20, No. 4, 249-264
- LINCOLN, James (1977): Organizational Dominance and Community Structure, v: Roland J. Liebert, Alen W. Imershein (Eds.) Power, Paradigms, and Community Research, London, Sage
- MASELJ, Brane (1995): Slovenija ni na satelitu, RTV pa še vedno stopica na mestu, Delo, 11. april
- MAYER, Michael (1992): Los Angeles 2010: A latino Subcontinent
- MELA, Alfredo (1992): Sociologie du territoire: alternatives an postmodernisme, Flux, 8
- MELBIN, Murray (1977): The Colonization of Time, v: T. Carlstein, D. Parkes, N. Thrift (Eds.) Timing Space and Spacing Time in Social Organization, London, Arnold
- MEYROWITZ, Joshua (1985): No Sense of Place, Oxford, Oxford University Press
- MISHEL, Lawrence, David M. Frankel (1991): The State of Working America, Washington, D.C.: Economic Policy Institute
- MLINAR, Zdravko (1989): Sociološki odzivi na probleme okolja, Teorija in praksa, št. 11-12
- MLINAR, Zdravko (1992): Globalization and Territorial Identities, Aldershot, Avebury
- MLINAR, Zdravko (1994a): Individuacija in globalizacija v prostoru, Ljubljana, SAZU
- MLINAR, Zdravko (1994b): Deterritorialization and Re-territorialization of Cultural Identities, Družboslovne razprave, št. 15-16, str. 140-153
- MLINAR, Zdravko (1994c): Jezikovne spremembe in odpiranje Slovenije v svet, Traditiones 23
- MOSKOWITZ, Milton et al. (1990): Everybody's Business, New York, Doubleday
- NETT, Roger (1971): The Civil Right We Are Not Ready For: The Right of Free Movement of People on the Face of the Earth, Ethics, 81
- NOIN, Daniel, Robert Woods (1993): The Changing Population of Europe
- NOWOTNY, Helga (1994): Zu Klein für die grosse Welt? Anmerkungen zur Soziologie in Deutschland, Soziologische Revue, 17. Jg.
- PEČJAK, Vid (1995): Politična psihologija, Ljubljana, Samozaložba
- REIMAN, Horst (Hrsg.) (1992): Transkulturelle Kommunikation und Weltgesellschaft, Opladen, Westdeutscher Verlag
- ROEDY, William (1992): Wall Street Journal, Aug. 27
- ROSENAU, James, Ernst-Otto Czempiel (1992): (Eds.) Governance Without Government: Order and Change in World Politics, Cambridge, Cambridge University Press
- ROSLER, Martha (1989): The Global Issue: A Symposium, Art in America, July
- RUBEN, Brent (1985) The Coming of the Information Age: Information, Technology and the Study of Behavior; v: Ruben Brent D. (Ed.) (1985) Information and Behaviour, Oxford, New Brunswick
- SASSEN, Saskia (1988): The Mobility of Labour and Capital Cambridge University Press
- SASSEN, Saskia (1994): Cities in a world economy, Thousand Oaks, London
- SMITH, Antony (1981): The Geopolitics of Information, Oxford University Press
- SOLLERS, Philippe (1990): Pismo o literarni individualnosti, Nova revija, let. IX, št. 93-94, str. 71-72
- STRASSOLDI, Raimondo (1992): Globalism and Localism: Theoretical Reflections and Some Evidence, v: Z. Mlinar, Globalization and Territorial Identities, Aldershot, Avebury
- SUPEK, Rudi (1978): Ova jedina zemlja: idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju? Zagreb, SNL
- TEUNE, Henry, Zdravko Mlinar (1978): Developmental Logic of Social Systems, Beverly Hills, Sage
- TSUNODA, Minoru (1983): Les langues internationales dans les publications scientifiques et techniques, Sophia University Linguistic, Institute for International Communication
- TURNER, Frederick, Jackson (1932): The Significance of Sections in American History, New York, Holt
- WALD, M.L. (1988): Foreign Investors Take More Active Roles, New York Times. Real Estate Report on Commercial Property (15 May) 5-12

Slovenska sociologija med socialnim okoljem in znanstveno skupnostjo

Danes je med ljudmi, ki so blizu svetu znanosti, že tako rekoč splošno prepričanje, da je pogoj in izraz normalnega in polnokrvnega življenja neke znanosti njena dvojna zasidranost, dvojna vezanost: na eni strani v konkretnem socialnem, praviloma nacionalno-državnem okolju, na drugi strani v konkretni znanstveni skupnosti, ki sicer obstaja znotraj širšega nacionalnega okolja, a ga s svojimi komunikacijami, kontinuiteto, merili in pravili nujno presega. Kljub temu vsaj ob takih jubilejih, kot je naš letošnji, ni odveč vprašanje, kako je (bilo) s tem v primeru *sociologije na Slovenskem* oziroma *slovenske sociologije* (že omenjena dvojna vezanost upravičuje vsako od obeh oznak, hkrati pa opozarja, da je vsaka tudi enostranska in kot taka lahko izhodišče za mistifikacije).

Ta prispevek ni zgodovinski pregled slovenske sociologije niti razprava o znanstveni strategiji in politiki na področju sociologije ob koncu 20. stoletja. Za eno in za drugo so pristojnejši drugi kolegi in drugi referenti. Gre za osebno refleksijo, saj menim, da imam zanjo dobra izhodišča ali, če hočete, nekatere primerjalne prednosti:

1) v dejstvu, da sodim v generacijo sociologov, ki je vse od (novega) začetka, pred tridesetimi in nekaj več leti, delila in po svojih močeh sooblikovala usodo sociologije – saj je njen akademski začetek sovpadal s tem začetkom sociologije na Slovenskem;

2) v dejstvu, da mi je verjetno nadpovprečno kontinuirano uspevalo vzdrževati navezo tako z domačim socialno-političnim okoljem in njegovimi akterji kot z mednarodno sociološko skupnostjo (čeprav so nesporno med nami kolegi, ki so pognali globlje korenine in bili vplivnejši bodisi v relevantnem socialnem okolju, bodisi v mednarodni znanstveni skupnosti, bodisi v enem in drugem hkrati);

3) v dejstvu, da sem vseskozi deloval na področju – sociologije religije – ki sodi med posebej občutljiva za nujnosti in omejitve omenjene dvojne vezanosti.

I.

Kakor koli, že ko je naša generacija ob začetku univerzitetnega študija sociologije na Slovenskem začenjala s svojim študijem, nam je bilo jasno, da se spuščamo v neko posebej zaznamovano, tako rekoč sumljivo in dvomljivo vedo. In to vsaj v dveh pogledih. Po eni strani se nam je sociologija kazala – in bila tudi izrecno ponujana – v neki privilegirani zvezi s socializmom. (Še bolj so jo tako dojemali mnogi zunaj stoječi. Nekateri so se ob koncu socialističnega sistema – verjetno čisto iskreno – spraševali, kako to, da tudi po njem pri nas sociologija še vedno obstaja; vsaj nekateri imajo to verjetno še danes za dokaz več, da pri nas še vedno prevladujejo »stare sile«.) Med pričakovanimi prispevki univerzitetnega študija in raziskovalnega dela na področju sociologije – in torej tudi prispevka nas samih – je bil izrecno in neizrecno tudi prispevek k »izgradnji socialistične družbe«. Za to so govorila tudi imena glavnih, neposrednih protagonistov uvajanja študija sociologije tako na Filozofski fakulteti kot kasneje na takratni Visoki šoli za politične

* Prof. dr. Marko Kerševan, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

vede (VŠPV) – v prvi vrsti seveda prof. Borisa Zihlerla. Za to je govoril tudi način začetnega kadrovanja za študij, zlasti seveda na VŠPV.

Na drugi strani pa je bilo dovolj očitno – danes že pozabljeno – dejstvo, da je bila sociologija sporna in sumljiva veda prav z vidika takratnega marksizma oziroma marksizma-leninizma. Tako v času svojega nastanka kot v času kasnejšega sočasnega obstoja z marksizmom je bila sociologija predstavljana kot tipična buržoazna (ne)znanost, kot nekaj, kar se izključuje z znanstvenim socializmom oziroma marksizmom-leninizmom. Jugoslovansko in slovensko uvajanje sociologije v začetku šestdesetih let je bilo od vsega začetka v znamenju »revizionističnega koketiranja« in »kompromisov z meščanskim svetom« in podobno – izraz tiste avantgardnosti jugoslovanskih komunistov v reformizmu in kompromisih, ki so jim šele mnogo kasneje, če sploh, sledili drugi v socialističnem svetu.

Značilno je v tem smislu nastopno predavanje Borisa Zihlerla na Filozofski fakulteti leta 1954 pod naslovom *Historični materializem in sociologija*. Njegova poznana teza, da je historični materializem marksistična in s tem edina znanstvena obča sociologija, je bila pravzaprav dvorezna in nedorečena (vsaj glede na možne konsekvence): iz nje je izhajalo tako to, da (obča) sociologija ni potrebna, ker že imamo historični materializem (kot pravo občo sociologijo); mogoče pa je bilo tudi sklepati, da je sociologija nekaj povsem legitimnega, saj je sam historični materializem – sociologija. (Da se je nekako takole v nekem obdobju izražal tudi Lenin, je bilo za relativno zgoden novi začetek sociologije na Slovenskem izjemnega pomena – ker je bilo to izjemnega pomena za profesorja Zihlerla.) Kasnejše »branje« te dvoumnosti je v Sloveniji in Jugoslaviji šlo v prid nove legitimnosti in začetka razvoja sociologije, ustanovitve univerzitetnih kateder, posebnih socioloških inštitutov itd. Res pa je, da je prostor, ki je v načelu omogočil obstoj in razvoj (ne le marksistične) obče sociologije in s tem tudi razvidnejšo znanstveno identiteto sociologije sploh, razprl šele profesor Jože Goričar z vpeljavo dosežkov in kategorij »formalne sociologije«.

Nastopno predavanje Borisa Zihlerla *Historični materializem in sociologija*, ki ga lahko štejem za znanilca novega začetka sociologije na Slovenskem, je bilo značilno še po nečem. Ne glede na kritičnost in zavračanje pomarksovske sociologije, je Zihlerl historični materializem kot pravo občo sociologijo vendarle postavil v neko relacijo, v neko kontinuiteto do svetovne predmarksistične in nemarksistične sociologije. V tem smislu v predavanju srečamo široko pahljačo imen, med njimi tudi Durkheima, Maxa Webra, Simmla. Nikakršne relacije, ne afirmativne ne kritične, ne kontinuitete in ne diskontinuitete (razen seveda faktične), pa ne vzpostavi do predhodne sociologije na Slovenskem, čeprav bi od nastopnega predavanja na slovenski univerzi bilo to verjetno normalno pričakovati. Bodoča sociologija na Slovenskem – kakršna koli naj bi že bila – je v predavanju predstavljena zgolj v odnosu do pretekle in sočasne svetovne sociologije. Na Slovenskem kot da začenja od začetka. (In tako smo jo ob našem takratnem začetnem sociološkem študiju tudi dojemali – kot nekaj, kar se je vsaj v Slovenijo začelo šele s socializmom – bodisi ker je z njim nerazdružno povezano, bodisi ker je kot marsikaj drugega v Sloveniji zaradi našega zaostajanja prišlo šele v socialističnem obdobju.)

Če smo natančni in pošteni, eno domače sociološko ime Zihlerl v svojem predavanju le omeni (toliko obziren in natančen je Zihlerl vendarle bil) – Andreja Gosarja. Omeni ga sicer le mimogrede, ob primeru neustrezne notranje členitve sociologije, toda vendarle. Problem je seveda v tem, da je Andrej Gosar tudi predstavljal neki začetek sociologije na Slovenskem (ne istega, ne enakega, celo ne enakovrednega, kot je naš, toda prav gotovo neki začetek). Ni imel le občasnega univer-

zitetnega kurza iz sociologije (te so imeli že prej filozofi kot Veber ali kasneje pedagogi kot profesor Ozvald); bil je prvi univerzitetni profesor za ekonomijo in sociologijo na ljubljanski univerzi in njegova razprava Uvod v sociologijo iz leta 1932 je tipičen uvajalni tekst v neko znanstveno disciplino v nekem prostoru: široko zastavljen, abstraktno postavljen, sistematičen, z neizogibnimi vprašanji o predmetu in sistemu družbenih ved in sociologije posebej (kjer govori tudi o sociologiji kulture, sociologiji religije, pa še kulturni in religiozni sociologiji itd.)

Kot vemo – pa čeprav vsaj v omenjeni uvajalni razpravi tega tudi Gosar ne omeni – je imela sociologija na Slovenskem vsaj še en začetek. (Spet: svoje vrste, ne enakega in enakovrednega drugim, toda vendarle svojevrsten začetek). Gre za prvo obsežno in sistematično delo z naslovom Sociologija Aleša Ušeničnika že iz leta 1910, ki nazorno priča, da sociologija tudi na Slovenskem ni pozna socialistična izmišljotina – saj je v veliki meri polemika s prav tistim socializmom, ki je pol stoletja kasneje vpeljal našo sedanjo sociologijo. Po drugi strani pa je Ušeničnikova Sociologija spet tudi svojevrstna opora asociacijam med sociologijo in socializmom. Hrbtenica Ušeničnikovega dela je pač prikaz katoliškega socialnega nauka v polemiki z drugimi »socialnimi učenji«, iste vrste, kot ga je že desetletje prej enako obsežno ponudil Slovencem J. E. Krek v knjigi z naslovom Socializem.

In ko smo že pri jubilejih in pozabljenih začetkih: svojevrsten začetek sociologije na Slovenskem datira nesporno že v leto 1855. Takrat je – res da na Dunaju in res da v nemščini, kako bi sicer? – objavil svojo doktorsko disertacijo iz filozofskih znanosti Etbin H. Costa, znani kasnejši slovenski politik, z naslovom: Enciklopedijski uvod v sistem znanosti o družbi. Predstavitev temeljnih načel, razvoj osnovnih pojmov, skica sistema. (Enzyclopädische Einleitung in ein System der Gesellschaftswissenschaft, Wien 1855). Relativno obsežno, 120 strani dolgo delo sicer ne uporablja izraza sociologija, se pa pod naslovom »Gesellschaftswissenschaft« ubada z razmerjem med posameznikom in družbo, družbo in državo, vprašanjem razmejčitve splošnih in posebnih družbenih ved, pa razmerje med zgodovinsko in družbeno znanostjo, filozofijo in znanostjo o družbi ipd., kot kasneje Gosarjev in tako rekoč vsi uvodi v sociologijo z Ziherlovim in Goričarjevim vred (spet mimogrede: posebno mesto namenja tudi kulturologiji/Kulturwissenschaft.)

Etbin Costa, J. E. Krek, A. Ušeničnik, A. Gosar, B. Ziherl, J. Goričar – vsi naštetih raznovrstni začetniki sociologije na Slovenskem so bili hkrati znana in vplivna javna, ne nazadnje politična ali vsaj ideološko-politična imena: strankarski voditelji in ideologi, poslanci in ministri (tudi v jugoslovanski vladi kot A. Gosar). Gotovo bi našli razlike med njimi že po tem, ali so se kot že uveljavljene javne, politične osebnosti preverili in potrdili tudi v sociologiji in družbeni znanosti (ker je to v njihovem času sodilo k statusu javnega delavca); ali so se, nasprotno, v javnosti in politiki uveljavili potem in tudi zato, ker so se izkazali na področju družbenega nauka. Eno in drugo pa je, ne glede na prioriteto, pričalo, da je bila sociologija/družbeni znanost na Slovenskem tako rekoč od vsega začetka šteta kot pomembno področje javnega uveljavljanja in kot pozitivna sestavina, odlika identitete uspešnega javnega političnega delavca. V prid tej trditvi bi lahko pritegnili tudi druga imena, ki se sicer niso izrecno prištevala k sociologom in sociologiji, so pa vendarle s svojimi posameznimi deli pretendirala tudi na tovrsten simbolni in politični kapital: od Tume do Kardelja in njegovih. Pri tem slovenski prostor ni (bil) nekaj nenavadnega in izjemnega, čeprav po drugi strani tudi ne gre za splošno razširjeno značilnost. Še izrazitejši je bil v tem smislu na primer češki prostor. Masaryk je dobrih petnajst let pred Durkheimom doktoriral z delom o samomoru kot množičnim družbenim pojavom moderne izobrazbe (delom, ki je v osnovi na

Dukheimovi smeri, čeprav je pač bliže socialni filozofiji kot kasnejši, metodološko strogi, Dukheimovi sociologiji). Edvard Beneš, Masarykov naslednik na položaju predsednika češkoslovaške republike, je bil pred tem docent in profesor za sociologijo na Karlovi univerzi v Pragi in blizu Durkheimovi usmeritvi...

Pri vseh naštetih srečamo zato tudi izrecno usmerjenost njihove sociologije k družbeni praksi, k velikim in pomembnim »socialnim problemom« (sodobnosti, našega naroda, krščanstva, socializma...). Ne glede na to, kako široko in abstraktno so zastavili svoje obče sociološke kategorije in sistematizacije, vedno so izrecno v funkciji razumevanja velikih socialnih problemov, slej ali prej – po navadi prej ko slej, torej »prehitro« – se nadaljujejo v predlogih in modelih za boljšo družbeno preureditev. Še najbolj vzdržen v tem smislu je bil profesor Goričar. Nekateri med njimi – tisti, ki so bili blizu katoliškemu socialnemu nauku ali znotraj njega – so imeli to praktično naravnost in normativnost vgrajeno tako rekoč že v izhodiščih (krščanske dogmatike in etike), pri drugih se je neposredneje napajala iz njihovega osebnega praktično-političnega položaja in ambicij. Mislim sicer, da dejansko njihova sociologija ob vsej praktični naravnosti ni bila zares praktično uporabna oziroma koristna, da človekoljubna usmerjenost njihovih teorij in modelov konkretnim ljudem in politiki pri reševanju družbenih problemov ni bila v praktično pomoč: za to je manjkalo empirične natančnosti in analitične moči. Gotovo pa je prispevala k senzibilnosti in politični odgovornosti za socialne probleme – kolikor ni bila le verbalna teoretska kompenzacija za dejansko politično neobčutljivost in/ali nemoč.

Lahko torej rečemo, da sociologiji na Slovenskem v njenem ne tako kratkem življenju ni manjkalo ugleda in mesta v družbi. Bila je tesno povezana z javnimi in družbeno uglednimi mesti in osebnostmi – čeprav so bila ta še relativno redka. Toda od kod potem uvodoma omenjena večkratna diskontinuiteta sociologije na Slovenskem, toliko medsebojno nepriznavanih začetkov in začetnikov (začenjanje na novo, nepriznavanje predhodnikov v času po drugi svetovni vojni in revoluciji je le poseben, čeprav najbolj izrazit primer, vključen v splošno koncepcijo »graditve novega sveta«)? Ali ni prav tesna navezanost vsakokratnega začetka sociologije na vsakokratna ugledna javna politična mesta/vloge in osebnosti konkretnega socialnega okolja temeljni, »strukturni« vzrok takih nihanj in diskontinuitete? Ali z druge strani: ali ni vzrok za to nestabilnost ob vsej vplivnosti in uglednosti posameznih sociologov prav odsotnost specifičnih socioloških vlog, komunikacij, pravil in meril, ne glede na njihovo družbeno uglednost in relevantnost? V tem smislu začetek sociologije, ki ga obeležujeta ustanovitev društva in predhodna univerzitetna institucionalizacija, ni le eden od začetkov, temveč prav tisti in tak začetek, ki edini zagotavlja avtonomijo in kontinuiteto sociologije kot znanstvene discipline in profesije (avtonomijo zaradi kontinuitete in kontinuiteto zaradi avtonomije).

II.

Ob relativno visoki obletnici seveda ne gre več govoriti le o začetkih; treba je pogledati, kaj je nova konstelacija tudi dejansko prinesla v slovensko sociologijo in kaj v načelu lahko pripomore, tudi če do zdaj še ni bilo udejanjeno. Ali drugače: kakšni so možni modusi odnosov med socialnim okoljem in znanstveno skupnostjo v slovenski sociologiji po njenem konstituiranju pred tridesetimi leti?

Najprej je treba poudariti, da je »znanstvena skupnost« zares konstituirana le, če je kot konkretna, lokalna znanstvena skupnost vpeta v mednarodno znanstveno skupnost ustreznega področja. Še posebej to velja, če gre za sicer neizogibno

majhno skupnost, kakršna je slovenska. Z izrazom »vpeta« hočem poudariti, da gre oziroma mora iti zares za mrežo, za relacije, ki ustrezno učinkujejo le, če so raznovrstne in prepletene, če se ne omejujejo na formalno članstvo društva v širših združenjih ali na uradne pogodbe o sodelovanju med univerzitetnimi oddelki in inštituti. Slednje je gotovo tudi pomembno, toda zares učinkovito je le, če je podprto z drugimi tipi odnosov: s sodelovanjem posameznikov kot posameznikov ali ožjih skupin v tujih in mednarodnih strokovnih organizacijah in konkretnih projektih, v uredniških odborih, z objavljanjem v tujih revijah in publikacijah, z individualnimi in skupinskimi gostovanji, s čisto osebnimi stiki, pa izmenjavo študentov itd. – vse seveda po možnosti čim bolj obojesmerno in večstransko; da ne govorim posebej o upoštevanju mednarodnih standardov in trendov v domači strokovni in znanstveni dejavnosti. Brez tega ostaja »znanstvena skupnost« z društvi in univerzitetnimi institucijami – in z njo vred sociologija – še naprej prisilno ali prostovoljno docela podrejena domačemu socialno-političnemu okolju, moči in razmerjem moči njegovih akterjev. V načelu pri tem ni bistvene razlike, če gre za vsakokratne pozicijske ali opozicijske akterje.

V minulih desetletjih smo bili znotraj jugoslovanske sociologije v posameznih obdobjih priča, kako so si politična vodstva prizadevala, da bi formalno vodenje in predstavljanje jugoslovanske sociologije (JUS-a) po logiki federativnega načela – ali pa tudi mimo njega – prevzela sociološka društva iz nerazvitih republik in centrov (BiH, Makedonija). Ta društva so bila namreč najbolj brez mednarodnih referenc in opor in ob šibki siceršnji profesionalizaciji zato docela podrejena in podredljiva lokalnemu političnemu »establišmentu«. Res pa je, da so se posamezna sociološka združenja, zlasti v razvitejših okoljih, tudi včasih znašla na preveč lokalno obarvanih političnih opozicijskih »platformah« in v njihovem imenu *onemogočala* tisto notranjo jugoslovansko strokovno komunikacijo in diskusijo, ki bi vsaj rahljala ujetost v politično logiko pozicije/opozicije, če je že preseči ni mogla, in s tem krepila avtonomijo sociologije in sociologov. Mislim, da lahko rečemo, da so si prav slovenski sociologi v jugoslovanskem merilu tako rekoč vedno prizadevali preseči take neproduktivne skrajnosti.

Tudi kar zadeva posamezne sociologe znotraj posameznih nacionalnih okolij, smo bili lahko priča včasih prav osebno tragičnim primerom, kako je politična logika (in njeni nosilci) uporabila ter v svoji spremenljivosti tudi odvrгла, »zmlela« najlažje prav sociologe, ki so bili iz kakršnih koli že razlogov docela brez »zunanjih referenc«, docela le znotraj svojega socialnega okolja – in to včasih ob svoji siceršnji strokovni kakovosti in nadpovprečni osebni poštenosti . . . Sedanja bolj pluralistična in bolj gibljiva politična scena sama po sebi ne odpravlja možnosti takih situacij. Društva ali posamezniki, ki bi v imenu sociologije podpisovali in podpirali to ali ono politično opcijo samo zato, ker jo pišejo in podpirajo »naši«, bi ostajali znotraj tega modusa in pristajali nanj.

Drug skrajni modus na drugem polu predstavljajo sociologija in sociologi, ki se vidijo samo kot del mednarodne sociološke znanstvene skupnosti. Niti ne uspevajo niti si ne prizadevajo, da bi bila sociologija s svojimi posebnimi sociološkimi kvalitetai navzoča v domačem okolju, v artikulaciji in reševanju njegovih političnih, socialnih, kulturnih problemov; to pomeni, da obstaja veda kot tujek, tudi brez ustreznih relacij in interakcij z drugimi strokami v svojem okolju. Razumljena je zgolj kot zunanja, provincialna izpostava svetovne znanosti oziroma stroke; ker je ta svetovna znanost sama dejansko vedno tudi vezana na svoja nacionalna okolja (je ob tem, da je mednarodna, vedno hkrati tudi ameriška, francoska, nemška . . .), se dejansko pojavlja nasproti njej v nekakšnem kolonialnem odnosu.

Svetovni znanosti in njenim nacionalnim centrom dobavlja surovine, (skoraj) nepredelano gradivo iz svojega okolja in živi od sprejemanja že gotovih proizvodov, docela in enostransko odvisna od njihovih »proizvajalcev«, neodvisna, a tudi izolirana in tako rekoč neobstoječa v svojem domačem okolju.

Lahko rečemo, da v Sloveniji ta možnost tako rekoč ni bila udejanjena: slovenska sociologija in slovenski sociologi so bili tako kot siceršnja slovenska kultura in intelektualci skoraj od vsega začetka predani angažiranosti v svojem okolju. Med skrajnostmi jim je bila gotovo bližja prejšnja kot ta, pravkar opisana, čeprav bi med predstavniki nekaterih nacionalnih strok tu in tam slišali glasove, ki s svojega skrajno domačijskega stališča prav sociologiji in sociologom pripišejo tudi taka nagnjenja do »pretiranega zgledovanja po tujosti«. Bil pa je tak modus obstoja sociologije v večji meri način njenega zaživetja in preživetja v neprijaznih domačih okoljih in obdobjih drugod (na primer na Poljskem po drugi svetovni vojni, medtem ko je na primer na Češkem sociologija za dolga obdobja docela potonila, ker tega iz različnih razlogov ni zmogla v zadostni meri, tudi zaradi svoje predhodne prevelike in preveč uspešne neposredne angažiranosti v domačem okolju).

Očitno so v Sloveniji prevladovali in prevladali modusi produktivne interakcije med mednarodno znanstveno skupnostjo in domačim socialnim okoljem. Jasno pa je, da so ti lahko raznih vrst in stopenj in da niso vsi (bili) niti enako možni niti enako produktivni.

Slovenski kulturni prostor že zaradi svoje majhnosti ni med tistimi, ki bi iz sebe ponujali ali proizvajali nove teorije ali celo teoretske paradigme (ali vsaj globalne in radikalne preinterpretacije nekih teorij) in jih uspeli plasirati v mednarodno znanstveno skupnost in preko tega tudi v druga socialna okolja. Namenoma uporabljam ekonomski slovar, da spomnim na pogoje, ki jih za svoje uveljavljanje na trgu zahteva vsaka, pa tudi znanstvena produkcija. Če bi nadaljevali s tem slovarjem, bi lahko rekli, da je že velikost domačega intelektualnega trga – ob ustreznih institucionalni bazi – pomemben pogoj, da se lahko pridobi zadosten začetni kapital za prodor na tuje trge itd. Skratka, da ne izgublamo preveč besed pri obravnavanju te, za nas zgolj abstraktne možnosti!

Večje so naše možnosti le na bolj specializiranih »trgih« (kar sociologija ni; tudi uspeh ljubljanske psihoanalitične/lacanovske šole v svetovnem merilu je v tem smislu zgovoren: seveda pa svetovno merilo pri relativno zaprti »ezoterični« stroki z značilnostmi »sekte« ni isto kot pri množični sociološki »cerkvi«).

Možnosti so torej le pri posebnih, parcialnih socioloških disciplinah pod pogojem, da nudi domače okolje iz specifičnih razlogov nadpovprečne spodbude in/ali materialno osnovo ter druge pogoje za raziskovanje. V tem primeru se seveda dela z že drugod izdelanimi in torej komunikabilnimi kategorijami in teorijami. Zdi se, da smo v preteklih desetletjih imeli nekaj takih, relativno produktivnih interakcij. Kot tak bi lahko označili prodor naših stratifikacijskih modelov v sedemdesetih letih, dosežke na področju industrijske sociologije oziroma sociologije dela, teoretsko delo, ki se je navezovalo na proučevanje lokalnih skupnosti; v zadnjem obdobju je morda temu blizu komunikološko raziskovanje, ni še jasno, ali bomo izkoristili primerjalne prednosti v proučevanju problematike nacionalnih identitet.

Naj se posebej ustavim le pri dveh značilnih in zgovornih primerih.

Prvi primer mi je pač osebno najbližji, je tako rekoč oseben. Teoretska (in politična) konjunktura marksizma v poznih šestdesetih in v začetku sedemdesetih let v svetu, znotraj njega tudi tako imenovanega strukturalističnega francoskega marksizma, je ob takratni liberalni odprtosti jugoslovanskega in posebej sloven-

skega intelektualnega prostora omogočila in spodbujala njegovo uporabo tudi na področju teorije in sociologije religije, ki je bila sicer v takratnem socialističnem in marksističnem svetu izjemno občutljiva, tabuizirana in »usmerjana« tematika. Prav takrat so II. vatikanski koncil, pa politično spodbujani »dialog med marksisti in kristjani« v Evropi, vsaj zasilna ureditev odnosov med katoliško cerkvijo in državo s podpisom protokola med Vatikanom in Jugoslavijo to področje vendarle nekoliko razbremenili. V tem kontekstu je pri nas prišlo do ene prvih relativno »dez-ideologiziranih« uporab strukturalno-marksistične teorije pri opredeljevanju in proučevanju religije. Delna predstavitev tega dela na mednarodni konferenci za sociologijo religije leta 1975 je bila (zato) izjemno dobro sprejeta, sodeč po odmevih v dnevnem in strokovnem tisku in po objavi referata v eni najuglednejših mednarodnih revij (poleg samega konferenčnega zbornika). Svojevrsten vrh tega »prodora« je bila objava omenjene razprave v poljski reviji skupaj z razpravami M. Godeliera, Adama Schaffa in drugih kot reprezentativnega primera strukturalističnega pristopa k religijskemu oziroma kulturnemu področju marksističnega.

No, v naslednjih desetletjih so od tega ostale, kolikor mi je znano, le omembe v opombah pod črto in seznamih literature v dveh, treh severnoameriških učbenikih sociologije religije . . . Primer je značilen ne le za ilustracijo osebne ali skupinske zmožnosti in nezmožnosti izkoristiti »interakcijsko konjunkturo«, temveč tudi kot ilustracija dejstva, da so take konjunkturo v odločilnih sestavinah seveda zunaj našega vpliva: v navedenem primeru sta to aktualizacija in dezaktivizacija strukturalističnega marksizma oziroma marksizma sploh.

Drugi primer je (bil) odmevnejši in zgovornejši ter gotovo zasluži pozornost tako politične zgodovine kot zgodovine sociologije na Slovenskem. Mislim na prodor (v svetu) in konflikt (doma), ki sta ju doživela naša industrijska sociologija ali sociologija dela s svojimi poglavitnimi nosilci v sedemdesetih letih. Po eni strani bi v tem primeru lahko govorili o izjemno produktivni izrabi interakcijske konjunkturo. Zanimanje za problematiko industrijske demokracije, delavske participacije itd. v svetu, izjemna zanimivost jugoslovanskega in slovenskega prostora z njegovim samoupravljanjem v tej zvezi, teoretska in raziskovalna prodornost in inovativnost pri vključevanju v mednarodno strokovno javnost v tej zvezi – vse to je pomenilo veliko afirmacijo slovenske sociologije v jugoslovanskem prostoru in tako rekoč v imenu Jugoslavije tudi v svetovnem merilu, čeprav na parcialnem sociološkem področju.

Prav na tem področju pa je prišlo sredi sedemdesetih let do poznanega zaostrenega konflikta med politiko in slovensko sociologijo. Na tem mestu ne bi govoril o širšem političnem kontekstu in vseh političnih razlogih za grobi politični poseg: takratna dominantna skupina politične elite (v zmagovitem notranjem spopadu z drugo strujo) je v socioloških analizah, kritikah in predlogih videla neposredno poseganje »nepristojnih« na svoje privilegirano področje, omalovaževanje svojih modelov in dosežkov (ki skozi sociološko analizo niso bili zgolj to, za kar jih je imela in/ali razglašala), konkurenčni model, ki favorizira neke druge interese od tistih, katerih protagonist in varuh je bila sama itd.

Za zgodovino in strategijo sociologije je bilo zgovorno in poučno, da je obravnavanje jugoslovanskega samoupravljanja v okviru industrijske sociologije politika obravnavala kot poseganje tuje ideologije (ali vsaj »nasedanje« tuji ideologiji). Pri tem ji te »tujosti« ni pomenil le – recimo – funkcionalistični pojmovni aparat nasproti marksističnemu, ampak že samo dejstvo, da je bilo naše domače samoupravljanje sploh analizirano, kritizirano, predstavljano in utemeljevano v jeziku teorije in analize, kar je bil značilen pristop za takratno svetovno industrijsko

sociologijo in je bil seveda drugačen od oficialnega jezika in slovarja naše politične elite, ki naj bi samoupravljanje vzpostavila. V jeziku in pojmovnem aparatu stroke je politika videla/hotela videti enostavno ideologijo in interese nekega drugega, tujega, če že ne neposredno sovražnega, političnega in socialnega okolja (»Zahoda«). Tisto, kar je bilo pogoj in način uveljavitve slovenske sociologije in posredno tudi slovenskega/jugoslovanskega samoupravljanja v mednarodni znanstveni skupnosti, je bilo – doma – obtoženo kot ideološka subverzija ali vsaj nerazumevanje dejanskega dogajanja. Ustrezen odgovor – na tej ravni – sociološke znanstvene skupnosti je lahko v takih primerih v tem, da vztraja pri prepričanju, da stroka oziroma znanstvena disciplina v danem obdobju razpolaga le s pojmi, ki so se oblikovali in uveljavili v strokovni javnosti oziroma znanstveni skupnosti, s teorijami, ki prevladujejo ali si legitimno konkurirajo znotraj tega področja, s tezami, ki so bile z njimi postavljene; da pač znanstveno relevantno postavljanje in reševanje vprašanj ni mogoče zunaj tako vzpostavljenega okvira.

Po drugi strani pa mora ta ista znanstvena skupnost z notranjo diskusijo hkrati preverjati, kje so obstoječi pojmi, teorije in teze opredeljene in omejene s prevladujočimi dotedanjimi problemi (interesi in ideologijami) okolja, kjer so se predvsem oblikovali, in kje novo/naše okolje in novi problemi zahtevajo ter omogočajo njihovo diferenciacijo, specifikacijo ali posplošitev, nove interpretacije in razvoj – ter poskušati ta svoja spoznanja uveljaviti v širši, mednarodni znanstveni javnosti.

Masivni politični pritiski, občasne javne histerije (kot je bila ob tem primeru) so praviloma onemogočali hkratnost ali normalno zaporednost obeh izhodiščnih usmeritev; nasprotno, silili so posameznike v neproduktivno izbiro med eno ali drugo pozicijo. Prav ponavljanje takih situacij je v socialističnih sistemih povzročalo ponavljajoče se (samo)blokade v razvoju sociologije. Gotovo so nevarnosti takih masivnih političnih pritiskov in globalnih konfrontacij v pluralističnih razmerah parlamentarnih demokracij bistveno manjše; toda imperativ za sočasnost obrambe avtonomije navzven in pluralistične kritičnosti navznoter pa gotovo ostaja aktualen.

* * *

Konjunktur seveda ni mogoče načrtovati, ne njihovega nastopa, ne njihovega trajanja. Mogoče je le pripravljati teren zanje in skrbeti, da jih ne zadušimo z nerazumno politiko. Tisto, kar ostaja kot trajna, vsaj minimalna možnost in naloga je, da smo ob zavestnem sledenju stanja in razvoja v mednarodni sociologiji sposobni uvidevati, artikulirati in predstavljati svoje socialne, politične, kulturne okvire in probleme na načine, ki so lastni sodobni sociologiji. Ali gledano iz drugega izhodišča: da smo senzibilni za socialne, politične, kulturne probleme svojega okolja in jih skušamo predstavljati, raziskovati in reševati s pomočjo že doseženega sociološkega znanja. Trivialno rečeno, da poskušamo biti zraven pri razvijanju stroke v znanstveni skupnosti in pri soočanju s problemi v svojem socialnem okolju. Najmanj, kar lahko storimo v dobro stroke, sociologije, in v dobro svojega okolja je, da po eni strani mednarodni znanstveni skupnosti predstavljamo naše okolje in njegove probleme v jeziku njej razumljivih teorij (da nismo zanjo le morebitno zanimivo področje za njihove raziskovalce, torej zgolj objekt njihovega raziskovanja in že omenjeni dobavitelji surovin); ker je vsaka sociološka skupnost hkrati del svoje socialne skupnosti, ima to svoj pomen tudi za predstavitev našega okolja v taki mednarodni skupnosti. Na drugi strani dobe naši domači socialni problemi s tem

primerljivo podobo in možnosti za reševanje, kot jih poznajo druga socialna okolja; to morda ni dovolj, je pa vsaj spodbuda, da storimo to, kar je mogoče storiti v skladu z merili dežel, s katerimi se sicer primerjamo.

Kot rečeno, pa ostaja odprto – toda le s takim ravnanjem ostaja odprto – kdaj je/bo mogoče doseči kaj več: kdaj bomo v svojih recepcijah, poglobitvah, specifikacijah in razvijanju nekih sprejetih teorij dovolj uspešni in kdaj bodo naši problemi/primeri dovolj zgovorni za njihovo odmevno predstavitev v svetu (ne le odmevno predstavitev problemov, ampak za odmevno predstavitev teoretskih inovacij pri tem).

THOMAS LUCKMANN*

Sociologija ob koncu 20. stoletja – meje in možnosti

Dovolite, da začnem s kratko osebno pripombo. Upam, da ni tako osebna, da ne bi smela biti za uvod k predavanju v okviru tako pomembne teme, da se ji – kakor sem bral v programskem listku – »ne more izogniti noben sociolog, ki da kaj nase.« Trepetajoč moram priznati, da se vseh štirideset let, odkar se približujem različnim problemom v naši znanosti, z eno samo večjo izjemo nisem ukvarjal s to temo. Da kljub temu stojim pred Vami in da se bom potrudil predstaviti nekaj misli, ki morda le sodijo vsaj v širši okvir nam zastavljene splošne problematike, ne pomeni, da sem se na stara leta pokesal svojega zanemarjanja sociologije kot stroke z mejami in možnostmi. Pač pa je strah, da o tej temi ne bi imel nič pomembnega povedati, več kot odtehtal veselje, da sem bil povabljen na ta jubilejni sestanek slovenskih sociologov.

Moja uvodna, povsem subjektivna pripomba se torej ne tiče sociologije ter njenih meja in možnosti. Zadeva pa moje razmerje do njenih možnosti in meja. Ko sem prišel k sociologiji po daljši »vagabondaži« skozi različne znanosti, pri kateri sem se vsaj malo ožje seznanil s filozofijo, jezikoslovjem in zgodovino, so najgloblje vplivali name nekateri učitelji, ki prvotno tudi niso bili sociologi, temveč filozofi, ekonomisti, juristi in zgodovinarji. V mladostni omejenosti sem mislil, da so najpomembnejša vprašanja v človekovem življenju vprašanja o njegovem življenju. In v mladostnem zanosu sem mislil, da so najpomembnejša vprašanja o človeškem življenju vprašanja o bistvu človeške stvarnosti. Pod neposrednim vplivom Alfreda Schutza in posrednim Maxa Webra sem spoznal – in še danes mislim, da sem to res spoznal in si to nisem samo domišljjal – da vodi v naši dobi pot k tem vprašanjem skozi široka vrata sociologije. Za temi vrati sta sicer takrat postavljala ozka vratca strukturalni funkcionalizem in ponekod še dogmatični marksizem. Bil pa sem trdno prepričan, da so bile prihodnje možnosti sociologije že zaznamovane, zame najjasneje z Maxom Webrom in Alfredom Schutzem, seveda pa ne samo z njima.

Tudi danes sem se prepričal, da vodi pot k najpomembnejšim vprašanjem

* Dr. Thomas Luckmann, profesor na Univerzi v Konstanzu in častni doktor ljubljanske univerze.

človeške stvarnosti skozi sociologijo. Ne verjamem pa več, da so vsa najpomembnejša vprašanja človekovega življenja vprašanja o človeški stvarnosti – in sicer niti ne, če se omejim na področja, kamor sega znanost. Pritrdil bi besedam Karla Popperja: »There is at least one problem in which all thinking men are interested. (V Popperjevem imenu se naknadno opravičujem pri vseh »thinking ladies«). It is the problem of cosmology: *the problem of understanding the world – including ourselves, and our knowledge, as part of the world*« (Karl R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, New York, 1959, str. 15).

Mi, ki smo tukaj zbrani, smo se za naše znanstveno življenje odločili zaradi ukvarjanja z enim delom splošnega problema kozmologije, za znanstveno razumevanje človekovega, torej družbenega življenja. In v neizbežni refleksivnosti tega početja smo se odločili za poizkus razumevanja našega razumevanja sveta. Morda vprašanja o človeški stvarnosti niso najpomembnejši problem kozmologije; gotovo niso edini. Za nas, ki smo se posvetili sociološkemu pristopu k velikim in majhnim vprašanjem človekovega življenja, so pa gotovo najzanimivejši.

To seveda ne pomeni, da se moramo – kot pogoj sociološkega pristopa k različnim problemom človekovega družbenega sveta – najprej ukvarjati s sociologijo sociologije. Kot predmet sociologije znanja in znanosti je sociologija v nekaterih pogledih bolj, v drugih pa zagotovo manj pomembna kot, recimo, zgodovinpisje na eni in biologija na drugi strani. Predvsem pa tak način ukvarjanja s sociologijo, namreč tako rekoč krožen način, tako ne more zadostovati tisti osnovni potrebi po refleksivnosti naše znanosti, ki bi jo obvarovala pred naivnim pozitivizmom. Temu najbrž ni težko pritrditi, čeprav s tem priznamo eno prvo in osnovno mejo sociologije.

Če pomislim na programski listek, pa ne vem, ali bi se vsi strinjali z mojim prepričanjem, da ni obvezno, da bi vsak sociolog premišljeval o mejah in možnostih svoje znanosti. Kakor vsi znanstveniki se tudi mi vključujemo v teoretske in raziskovalne tradicije. Zakaj ne bi smelo naše vsakdanje znanstveno delo potekati v njih? Kar pa velja za posameznika, ne velja za celotno znanost. Strinjam se z zamisljivo, ki se skriva v programskem listku. Sociologija je dvojno refleksivna znanost. Kakor vse druge znanosti mora od časa do časa ugotoviti smoter svojih meja in možnosti pri razumevanju človekove družbene stvarnosti. Ta pa je že sama po sebi proizvod človekovega razumevanja sveta. Za tako podjetje se morajo seveda najti zastopniki celotne stroke, katerih razmišljanja bi morala biti tako jasna, da se jim drugi sociologi lahko ali priključijo ali pa jih zavržejo. Ne omalovažujem torej splošne teme tega sestanka. Da pa se jaz nisem mnogo ukvarjal z njo, kakor najbrž še nekaj drugih tukaj navzočih ne, ki kljub temu kaj dajo nase, še ni smrtni greh proti refleksivnosti kot prvi sveti zapovedi vseh družbenih ved.

Moj poskus razmišljanja o zastavljeni temi bo potekal na dveh ravneh, ki sta, kakor se bo, upam, pokazalo, sistematično povezani. Na najsplošnejši ravni se postavlja problem meja in možnosti sociologije kot problem vseh družbenih ved. Kaj so poleg splošnih temeljnih pogojev za znanstveno razumevanje sveta posebni temeljni pogoji za razumevanje človekovega, našega družbenega sveta? Kaj je torej zunajsociološka splošno razumska podlaga družbenih ved? (Povedano na kantovski način: Was sind die Bedingungen der Möglichkeit der Sozialwissenschaft?). Na konkretni ravni dejanskega zgodovinskega stanja sociologije pa gre za meje in možnosti obstoječih teoretskih vzorcev in njihovega oblikovanja empiričnih raziskovanj. Tudi to ni sociologija sociologije. Je tako rekoč na znotraj, torej na svoj pristop k predmetu obrnjeno razmišljanje znanosti, ki v dnevni praksi razmišlja o predmetu, ki je torej obrnjena navzven. Ta prvotna refleksija znanosti

pri svojih možnostih ne razločuje sociologije od drugih znanstvenih kozmologičnih projektov. Pač se pa tudi na tej ravni ponovno postavlja glavno vprašanje prve: kako je možna znanost od stvarnosti, ki ni enostavno dana kot kozmični pojav, ki je zgodovinska, človeško kokonstruirana stvarnost? Vse znanosti so razumske konstrukcije nekega predmeta, brezega ontologični status je morda negotov, ki bi pa bil, kakršen pač je, tudi brez človekovih konstrukcij. Naš predmet, predmet vseh družbenih ved, je pa takšen, kakršen je samo kot človekova konstrukcija. Ta sicer ne potrebuje sociologije, sociologija pa jo predpostavlja. Mislim, da iz tega sledijo tako meje kakor možnosti naše znanosti.

Na prvi ravni si bom zastavil vprašanje, kaj če že ne na krožni način sociologija sama, torej kot sociologija sociologije, omogoča sistematičen pristop k avto-refleksiji. Moj odgovor, o tem sem pisal že pred leti – to je tudi tista v uvodni pripombi omenjena izjema – moj odgovor je tak kritičen zunajsociološki, obenem pa intersubjektivno nadziran pristop omogoča fenomenologija. In še več, mislim, da sestavlja fenomenologija družbene stvarnosti protisociološko podlago empiričnih družbenih ved. Ker taka podlaga tudi zaznamuje meje in možnosti sociologije kot znanosti človeških povezav, njenih temeljnih pogojev in posledic, bom najprej predstavil nekaj misli na tej ravni. Pripeljale me bodo po ravni poti k pripombam o mejah in možnostih sociologije znanja in komunikacije.

Poleg bistvenih razlik v metodi, v načinu preverjanja teorij, v logični strukturi itd. je ostala novodobna kozmologija vsaj v enem pogledu le še podobna svojim prednikom v razlaganju sveta, mitologiji, teologiji in filozofski metafiziki. Tudi novodobna kozmologija se je v svojih glavnih strujah čutila epistemologično samozadostno. Kakor baron Muenchhausen se je potegnila na lastnih lasih iz močvirja omejenega vsakdanjega razuma zastarelih vražjih ver in špekulativne metafizike. Teorija znanja in znanosti, ki da kaj nase, se pa ne sme izogniti vprašanju, ali so znanstvene kozmologije res našle tisto točko, na kateri bi Arhimed dvignil svet, točko, na katero bi obenem postavile svoje razumevanje sveta in razumevanje svojega razumevanja?

Vsekakor se tudi moderne znanstvene kozmologije niso popolnoma otresle epistemologične naivnosti. Teoretični uspehi pri razlaganju kozmologičnih ugank in praktični uspehi pri obvladovanju sveta sami po sebi še niso zadovoljiv odgovor na vprašanja, ki se zastavljajo kritični teoriji znanosti in znanja sploh: kje izvira zavestna, razumska in ne zgolj samo po sebi umevna praktična gotovost, da poprime človeška zavest nekaj, kar je zunaj nje, in da je to, kar se zavesti predstavlja, takšno, kakršno se zavesti zdi? In od kod gotovost, da je znanstvena zavest najzanesljivejši prijem stvarnosti, zanesljivejši kot univerzalno zdravorazumski, zanesljivejši kot mitologične kozmologije? Kritična teorija znanosti bi morala v odgovoru na ta vprašanja, če ne pade v idealistični solipsizem, pokazati razmerje med znanstvenimi in neznanstvenimi možnostmi človeškega spoznavanja stvarnosti in razmerje med temi in vsakdanjemu razumu v svojih zgodovinskih različicah.

Na te naloge je opozoril v svojem zadnjem delu (*Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phanomenologie*) ustanovitelj moderne fenomenologije Edmund Husserl. Zaostril je epistemologično kritiko znanosti, ki sta jo začela novodobna filozofa empirizma John Locke in David Hume. Husserl je prepričljivo pokazal, da tudi moderna znanstvena kozmologija, ki se vedno bolj odtuja življenjskemu svetu vsakdanje človeške prakse, ni epistemologično samozadostna in da si mora poiskati refleksivno razumsko podlago. Husserl je menil, da je prava metoda za takšno refleksijo transcendentalna fenomenologija,

filozofija, ki temelji na prvotni, vsakomur dostopni evidenci zavesti. Menil je, da ta metoda jasno zariše tako meje kot možnosti znanosti.

Tu nas seveda ne zanima splošni problem odtujitve znanstvene kozmologije od življenjskega sveta, problem pronicljivosti ali neproncicljivosti meje med navidezno samozadostno znanstveno kozmologijo in vsakdanjim izkušnjam sveta v obči človeški praksi. Zanimajo pa nas posledice novodobne kozmologije za pristop razvijajočih se družbenih ved k človeški stvarnosti.

Sestavna dela novodobne kozmologije sta bila Kopernikov aksiom o matematični strukturi sveta in Galilejeva dogma o prvotnih, osnovnih in drugotnih, »samo« fenomenalnih lastnostih stvarnosti. Vsaj do tega stoletja sta se združila s tistim razumevanjem vzročnosti, ki se pripisuje Newtonovi mehaniki. Seveda se je hitro postavilo vprašanje, ali velja nova kozmologija tudi za človeški svet. Z odgovori na to vprašanje se začena razdor v razumevanju človeške stvarnosti. V predznanstvenih kozmologijah je imel človek in je imela človeška družba jasno nakazano mesto v celotni stvarnosti. Kam pa s človekom v novi kozmologiji? Descartes ga je prerezal: telo v svet nove paradigme, duša pa se je znašla zunaj stvarnosti tega sveta. Ta usodni dualizem je zaznamoval razvoj družbenih ved. Čeprav sta pozneje materializem in pozitivizem rinila celotnega človeka v novo kozmologijo, sta vsak na svoj način zgrešila problem človeške celotnosti. Oba sta zanikala razumsko- in tako rekoč tudi kavzalno avtonomijo zavesti in s tem človeške zgodovinske dejavnosti. Na drug način – če ne bi imel izraz tako izključno političnega pomena, bi rekel reakcionarno – je pa zgrešila celotnost človeka tudi idealistična filozofija v vseh svojih različicah vse do novo kantovskega zanikanja možnosti znanstvene psihologije in družbenih ved. Razlog za to je bil seveda razumljiv. Prevladujoči Galilejev vzorec matematizacije narave se ni zmozel spoprijeti s problemi formalizacije človeške zavesti, torej smislom povezave in pomena komunikacije kot specifično človeških možnosti.

Neprenesljivost tega sestavnega dela novodobne kozmologije na družbeni in zgodovinski človeški svet je prehitro prepričala vse, ki niso verovali v materialistično ontologijo ali v naivni pozitivizem, da je meja znanosti: človeški svet. Še Dilthey je pisal o nemožnosti sociologije. Vprašanja premostitve te meje s poskusi drugih vrst formalizacije so zato predolgo zanemarjali. Eni so mislili, da jo že tako imajo, drugi, da je nemogoča. Mislim, da se motita obe strani. Prepričan sem, da je meja, ki ločuje znanost od človeškega sveta, premostljiva, da pa je materialistič-nopozitivistična zgradba ni premostila. Poleg drugih znanstvenih kvalifikacij, npr. logičnega sestava teorije in intersubjektivnega nadzora podatkov, so družbene vede tudi zmožne razvoja svojemu predmetu primerne formalizacije. Seveda zahteva narava zgodovinskega sveta drug način formalizacije kakor tisti, ki je enostavno prenesel teorijo merjenja domnevnih »primarnih« lastnosti na človeško stvarnost. Formalizacija, ki je primerna smiselni konstrukciji družbenega sveta (najbrž ste opazili, da sem tu uporabil naslov prve Schutzeve knjige: *Der Sinnhafte Aufbau der Sozialen Welt*) – ima nalogo omogočiti primerjavo znanstvenih rekonstrukcij posameznih zgodovinskih »primerov« – namreč rekonstrukcij smisla »lokalnih« povezav in komunikativnih aktov.

Rekonstrukcije seveda niso razlage; rekonstrukcije so po človeški stvarnosti primerne metode opisovanja; rekonstrukcije so sistematičen proizvod empiričnih podatkov. Tudi primerjava podatkov še ni razlaga, je končni kozmološki cilj vseh znanosti. Je pa razlaga potrebna empirična podlaga. Primerjava zgodovinskih podatkov potrebuje formalizacijo tega, kar jim je skupno. Mislim, da je za to nalogo najprimernejša fenomenološka analiza splošnih struktur človeškega sveta. Ta analiza sestavlja to, kar sem – že pred leti – poimenoval »protosociologija«.

Naj sklenem razmišljanje na tej splošni ravni. Meja sociologije je meja smisla človeških povezav in pomena komunikativnih aktov. Njene možnosti vidim predvsem v nadaljnjem razvoju in sistematični uporabi analitičnih metod opisovanja. Meje in možnosti splošnega razumevanja človeškega sveta kot dela celotne stvarnosti pa po mojem mnenju niso ne ožje ne širše kakor meje in možnosti drugih znanosti v skupnem kozmolozičnem projektu.

V nadaljnjih pripombah na ravni sociologije znanja in komunikacije se bom posvetil nekaterim posledicam teh splošnih premišljevanj o mejah in možnostih sociologije.

Človeška stvarnost, njegov svet izvirata v človeški dejavnosti, seveda ne v dejanjih vase zaprtega posameznika, temveč v družbenem, tako skupnem kakor nasprotnem delovanju, in seveda ne v dejanjih, ki bi se omejevala na trenutek, temveč v polni zgodovinski razsežnosti vsakega dejanja, ki je obenem omejeno in motivirano s preteklimi dejanji in njihovimi učinki in sega v prihodnost. To spoznanje, kakor vsi vemo, ni novo. V različnih, čeprav vedno precej posplošenih oblikah se pojavlja v modernih premišljevanjih o človeški naravi že v zgodnjih antropoloških spisih Karla Marxa kakor v novi filozofski antropologiji prve polovice tega stoletja, predvsem pri Helmuthu Plessnerju kakor tudi nekaj pozneje v novejši sociologiji znanja in v nekaterih drugih razvojih družboslovja.

Čeprav je to spoznanje postalo že skoraj samo po sebi umevna podlaga glavnega toka družbene teorije, ga je še vedno vredno braniti pred ponavljajočimi se napadi na novo našemljene materialistične in idealistične zvrsti metafizike. Zanimivejše se mi zdi empirično usmerjeno vprašanje, na kakšen način se ustvarja človeški, zgodovinski svet in kakšna je struktura takega ustvarjanja. To vprašanje nas pelje iz splošne družbene teorije v njen glavni metodični in metodološki problem. Naj izrazim jedro tega problema v dveh vprašanjih: Ali je človeška družba zgrajena kot pomenski svet ali je bistveno struktura brez pomena? Če se odločimo za prvo možnost – in to se mi zdi logično in empirično nujno – sledi, da je temeljni pogoj za teoretično razlago družbenih stvarnosti sistematičen opis postopkov, v katerih mi, navadni ljudje, ne mi filozofi in sociologi, gradimo, vzdržujemo in prezidavamo pomenska jedra človeških družbenih svetov.

To pa pomeni, da je bistveni del splošne družbene teorije sociologija znanja in da je bistveni del sociologije znanja oz., če hočete, sociologije kulture sociologija komunikacije – in sicer ne statično zamišljena sociologija komunikativnih sistemov, temveč sistematično raziskovanje mnogovrstnih komunikativnih povezav. Naj to stališče na kratko razložim, preden se lotim glavnega dela mojega razmišljanja o komunikativni graditvi družbene stvarnosti.

Najbrž izhajamo vsi iz skupnega pojmovanja človeških družb kot zgodovinskih oblik organizacije življenja našega rodu; čeprav se mi morda ne bodo vsi pridružili v mnenju, da je zgodovinskost izvirala iz naravne evolucije. Zgodovinska oblika organizacije življenja: to pomeni, da se ta oblika razvija v človekovem delovanju, da ni slep izid naravnih mehanizmov. Ne pomeni pa, da se je celotna oblika razvila namenoma; pomeni samo to, če za to lahko rečemo »samo«, da izvira v pomenskih, subjektivno pomembnih dejanjih; da je obenem slučajna posledica in namenski izdelek preteklih dejanj, ki so posegala v prihodnost in zdaj oblikujejo naše posege v prihodnost. Seveda se mnogokaj človeškemu posegu popolnoma zapira, mnogokaj se mu upira, mnogokaj ga zavira. To zapiranje, upiranje in zaviranje niso samo posledica naravnih razmer človeškega bitja, temveč tudi posledica »zgodovine«, trajajočega učinka dejavnosti naših prednikov kakor tudi naših lastnih preteklih del. Zavedamo se obojega, pomensko izkusimo oboje: učinkovanje

prvotne predčloveške narave in vpliv zgodovinske »druge narave«. V obeh najdemo možnosti in meje. V obeh nas ujame to, kar moramo pretrpeti, in v obeh iščemo možnosti individualne in kolektivne dejavnosti. Med polom trpljenja oziroma potrpljenja pri tem, kar je in se zdi neizogibno, in polom utopije našega posega v prihodnost, so razpeta dejanja posameznika in dejavnost družbe. Človeške družbe so od vsega začetka pomenske strukture, če pojmujeemo družbo kot strukturo ustanov, ki jih oblikujejo povezave njenih članov. Samo abstraktno in analitično lahko razlikujemo med družbeno strukturo v pogledu na aparate, predvsem aparate oblasti, s katerimi družba omejuje dejanja posameznika, in kulturo kot v ožjem smislu objektivirane pomenske strukture družbe, namreč strukture tipičnih motivov povezav, njihovo tipično razumevanje, razlaganje, vrednotenje, legitimiranje (in delegitimiranje).

»Pomen« seveda meri na subjektivno usmeritev družbenega člana v stvarnosti. »Pomen« je pa obenem tudi objektivna kategorija zgodovinskih družbenih struktur, od celotne družbe, posameznih ustanov, družbenih slojev in grupacij do intersubjektivno konkretnih družbenih povezav v družini, prijateljstvu itd. Subjektivni pomen vsakdanjih in izrednih preko institucij na drobno obdelanih in razmeroma prostih povezav se stalno objektivira in reobjektivira v najbrž najpomembnejšem primeru družbene povezave, v komunikaciji.

»Pomen« je, kakor je Max Weber jasno povedal, sestavni del predmeta družbenih ved, ne pa nekaj, kar se objektivnemu delu tega predmeta brez zveze prida in se od njega lahko spet odstrani. Kaj sledi iz tega? Prvi korak vsake empirične znanosti je sistematična intersubjektivno nadzirana pretvorba stvarnosti v »podatke«. »Pomen« konstituira človeško družbeno stvarnost. Torej je prva naloga metodologije družbenih ved, da sistematično rekonstruira pomen človeških povezav. Brez pomena človeških povezav ni. Rekonstrukcija pomena, Max Weber je ta postopek imenoval »Verstehen«, ni del teoretičnih razlag, temveč del opisovalne prakse, del znanstvene produkcije »podatkov«. Max Weber in Alfred Schutz sta pokazala, da gre pri tem za interpretativnim pravilom sledečo rekonstrukcijo tipičnega smisla tipičnih dejanj v tipičnih družbenih in zgodovinskih okoljih. Intersubjektivne, komunikativnopomenske konstrukcije so seveda zgodovinske. Zgodovinske so pa tudi znanstvene rekonstrukcije teh prvotnih vsakdanjih konstrukcij. Čeprav izhajamo iz stališča, da sledijo znanstvene razlage tudi v družbenih vedah neki splošni »logiki« razlaganja, ki velja za vse empirične znanosti, se razlikuje opisna praksa v družbenih vedah od produkcije podatkov v naravoslovju. Naša opisna praksa je dvočlenska. Najprej moramo rekonstruirati pomenske strukture povezav, seveda tudi in predvsem komunikativnih povezav, torej pomenske strukture, ki veljajo v neki zgodovinski družbi in njenih sestavnih delih. To je prva naloga; rekonstrukcija različnih zgodovinskih etnohermenevtik. Potem se šele postavlja problem prevoda teh etnohermenevtik v neko splošno, človeško hermenevtiko. Ta problem nas vrne na še obravnavano raven fenomeološkega opisa splošnih struktur življenjskega sveta na raven protosociologije.

Ali smo se osvobodili Durkheima in Webra?

Na eni od konferenc UNESCO 1983. leta v Colmaru (Francija) je francoski sociolog Raymond Boudon (1983) poročal o položaju v sociologiji. Obstoječe usmeritve sociologov je razdelil v tri skupine: eno, ki je povezana z Durkheimom in njegovim zanimanjem za strukture, »dejstveno opazljive pravilnosti«, drugo, ki ima izvor pri Maxu Weberu in daje prvenstvo v skladu z njegovim mnenjem *delovanja, akciji*, in tretjo, za katero je sociologija v prvi vrsti družbena kritika, tj. smer, ki jo je Boudon povezal s frankfurtsko šolo.

Ko sem to bral pred desetimi leti, se mi je zdelo, da je Boudonov prikaz sicer poenostavljen, vendar pa v bistvu pravilno izraža stanje. Zdaj ne mislim več tako, ne zato ker bi bilo Boudonovo mnenje 1983. leta napačno, pač pa zato ker se je v tem času nekako spremenil duh obdobja.

Predvsem se mi zdi, da je postala zastarela tretja Boudonova skupina. Družbene vede so mnogi v 19. in 20. stoletju imeli za bistveno drugačne od naravoslovnih. Kot da njihov cilj ni in ne more biti spoznavanje in razlaga sveta, kakršen je, temveč njegovo presojanje z vidika predstav o tem, kakšen naj bi bil. In vse do pred kratkim so nekateri menili, da družbene vede iz načelnih razlogov niso sposobne prodreti do pravilnosti in zakonitosti tako kot naravoslovne, temveč se morajo zadovoljiti z opisovanjem ali pa videti svoj smoter v uresničevanju določenih vrednot, v kritiki stanja v družbi, ki odstopa od teh vrednot, v osvobajanju ljudi od napačne zavesti, ki izhaja iz ideologije (npr. J. Habermas). Zdi se mi, da danes ne bi več razpravljali o sociologiji v teh okvirih. Ne zato ker ne bi sprejemali takšnih ali drugačnih vrednot, ki so motivirale protagoniste pojmovanja o bistveni razliki med naravoslovnimi in družbenimi vedami ali ki ne bi odobraval družbene kritike in osvobajanja ljudi od dejansko napačnih mnenj, ki so jim bila vsiljena. Vse to so legitimni cilji in sprejemljive težnje. Toda niso znanost. Čeprav lahko rezultati znanosti včasih, ne vedno, prispevajo k temu, da se dosežejo oziroma uspešno uresničijo. Zdi se mi, da je danes splošno sprejeto, da so znanosti na zadnji, odločilni stopnji vse enake, da imajo skupno pot, samo da so nekatere na tej poti prišle dlje od drugih. Mogoče je danes zanimivo razpravljati o družbenih vedah prav zaradi tega, ker imajo od vseh znanosti največji del te skupne znanstvene poti še pred seboj.

Ko pa se današnje smeri v sociologiji poistovetijo s pokojnimi očeti ustanovitelji, nam prideta na misel B.F. Skinner (1971) in njegovo vprašanje, kako to, da so prirodnoznanstvene teorije starih Grkov danes pozabljene, medtem ko so njihovi družbenoznanstveni pogledi še danes aktualni. Kaj je npr. Aristotel mislil o anatomiji rib ali o številu zob pri ženskah, je danes samo nenavadno, toda kaj je mislil o državi ali etiki, je danes neizogibno. Ali je tako, zato ker je družbenim teorijam že tedaj uspelo spoznati nekatere večne resnice, se sprašuje Skinner in odgovarja nikalno. Iz starih prirodnoznanstvenih pojmovanj, kakor koli že nenavadnih (posebnih), se je razvila sodobna znanost, iz tedanjih družbenoznanstvenih nauk pa se ni razvilo nič. Ti v sebi preprosto niso imeli zametkov česa boljšega. Kljub vsemu našemu spoštovanju, ki ga Durkheim in Weber nedvomno zaslužita,

* Prof. dr. Eugen Pusić, Filozofska fakulteta Univerze v Zagrebu.

bi bilo dobro, če bi se ju že enkrat osvobodili. V tem smislu je cilj znanosti zares osvobojanje, namreč osvobojanje novega od mrtve roke starega, pa kakor koli je že to staro vredno spoštovanja in zaslužno kot najnujnejša stopnja na tej poti.

Določeno upanje v tem smislu vzbuja primerjava med družbenimi in biološkimi znanostmi. Obe vrsti znanosti sta v širšem smislu znanosti o življenju, life sciences. Če so v biologiji pravi odgovori prišli šele v zadnjih petdesetih letih, od Watsona in Cricka sem, pa se prava vprašanja postavljajo že od Darwinovih časov, torej v zadnjih sto petdesetih letih. Če v družbenih vedah pravih odgovorov še ni, pa se prava vprašanja najbrž postavljajo že od časov npr. Sigmunda Freuda naprej. Posebnost človeške dejavnosti, pa torej tudi družbe, je sorazmerno velika vloga zavesti in razmišljajoče samozavesti, tega vsekakor svojevrstnega proizvoda evolucije, v človeški akciji in odnosih. To pomeni, da so vprašanja, ki jih je postavljal Freud, kaj je to zavest, kateri so osnovni mehanizmi zavesti, kakšne so družbene posledice in odmevi zavestnega stanja, prava vprašanja, čeprav nanje še nismo odgovorili niti Freud niti drugi po njem.

Zdi se, da je danes vzpostavljane neposredne povezanosti med biološkimi in družbenimi znanostmi vsaj načelno že na obzorju ob vrsti problemov odnosa med možgani in zavestjo: kakšna je vloga nukleinskih kislin v mehanizmu spomina (Vester, 1975)? Kakšne so posledice evolucije mozga v treh kompleksih: R- kompleksu, limbskem sistemu, neokorteksu (Koestler 1967 in tam navedena strokovna literatura)? Kakšna je povezanost med električno-kemičnimi procesi v možganih in splošno koordinativno stopnjo, doživljeno kot osebnost, kot lastni »jaz« (Eccles 1973)? Kakšna je povezanost med žlezami z notranjim izločanjem in afektivno-čustvenimi stanji zavesti? V zvezi s tem tudi izvirno Freudovo vprašanje povezati s seksualnostjo oziroma libidinoznimi nagoni in zavestjo? Čeprav se zdi, da bo glavno besedo pri vzpostavljanju te povezanosti imelo raziskovanje možganov (brain research), pa ni izključen tudi prispevek drugih disciplin z ene ali druge strani sedanje interdisciplinarne meje.

Ko bo vzpostavljena neposredna povezanost med biološkimi in družbenimi znanostmi, se bo postavilo tudi vprašanje, kako se posebnost človeškosti in s tem tudi družbenosti, tj. znatno povečana vloga zavesti – v primerjavi z drugimi živalmi – v življenjskih procesih in medsebojnih odnosih ljudi, izraža v evoluciji človeške vrste. Predpostavimo, da z zavestjo evolucija dobiva novo razsežnost. Spremembe, mutacije, niso več pretežno slučajne kot pri evoluciji na genetski ravni, ampak so v veliki meri posledica zavestnega hotenja in zavestne človeške akcije (delovanja). Izbira, selekcija med njimi pa ni prepuščena izključno delovanju merila preživetja najbolj prilagodljivega (survival of the fittest), ampak je vsaj deloma stvar zavestne človeške presoje. To bi pomenilo, da se proces evolucije, v nekem smislu premeščen na raven zavesti, pomembno pospešuje. Spremembe mogoče niso pogostejše od tistih, ki jih izzovejo slučajne mutacije genetskega materiala, vendar pa so zavestno usmerjene k reševanju določenega problema, torej po predpostavki koristne, lahko bi rekli vnaprej selekcionirane. Zavestna izbira, utemeljena na človeški praksi in njenih izkušnjah, je vsekakor nesorazmerno hitrejša od naključne selekcije, čeprav mogoče ni tako konkluzivna po svojih rezultatih.

Katere pridobitve bioloških znanosti, zlasti sodobne teorije evolucije, bi se lahko prilagodile hitrejši evoluciji na ravni zavesti oziroma katera vprašanja bi novi okvir enotnih znanosti o življenju vsilil družbenim znanostim kot prednostna?

– Sodobna biologija je pokazala, da v evoluciji na genetski ravni, razen naključnih sprememb, pomembno mesto pripada procesom samoorganiziranja žive

materije, ki so bili v klasični biologiji zanemarjeni. Pri družbenih pojavih je bila verjetno narejena napaka v nasprotni smeri: prevelik pomen je bil dan zavestni človeški akciji (delovanju), premalo pozornosti pa je bilo posvečeno naključju, kaotičnemu dogajanju, nepredvidenemu in nepredvidljivemu. To neuravnoteženost v temeljnih usmeritvah v družbenih vedah bi bilo dobro popraviti.

– Podobno kot genetske sisteme bi lahko tudi družbe, gledane kot biološki pojavi, pojmovali kot Boolove mreže, kjer so posamezni elementi v enem od treh stanj: v aktivnem (1), neaktivnem (0) in v nihajočem (hitri prehodi z 0 na 1 in obratno) (Kauffman 1993, 33–67). Po stanju, v katerem so elementi, je potem tudi stanje mreže urejeno (elementi v stabilnem stanju 0 ali 1) ali kompleksno (poleg elementov v stabilnem stanju so tudi elementi, ki nihajo) ali kaotično (prevladujejo nihajoči elementi). Ker je prisotnost nihajočih elementov bistvena za nastanek mutacij (sprememb), hkrati pa zaradi vzdrževanja njegove istovetnosti v evoluciji, je nujna tudi določena stabilnost sistema, so evolucijsko najprimernejši kompleksni sistemi, med njimi pa so boljši tisti, ki so bližje kaotičnemu stanju, vendar pa ne prestopijo meje nereda. Ker se ta slika spreminja, ko se težišče evolucije premesti na raven zavesti, so mutacije (spremembe) pogostejše zadeva zavestne izbire, selekcija pa zadeva njihove zavestne ocene.

– Spremembe iz enega stanja v drugo (urejeno, kompleksno, kaotično) so odvisne od števila elementov v sistemu (N) in od števila oziroma stopnje napetosti povezav med njimi (U), namreč od tega, koliko te povezave zmanjšujejo število stopenj svobode z njimi zajetih elementov. Pri naključnih mutacijah (spremembah) na genetski ravni so elementi najmanj omejeni, kadar je $V=0$ in sistem prehaja v kaotično stanje, medtem ko pri $V=N-1$ sistem postaja popolnoma neprilagodljiv, ker vsaka sprememba enega elementa zahteva ustrezno spremembo vseh drugih, ta pa je poleg naključnih mutacij zelo malo verjetna. Kaj se spreminja na tej sliki z vnašanjem zavesti tako v mutacije (spremembe) kot tudi v izbiro med njimi? Ali velja splošno pravilo, da se kateri koli sistem, ko prestopi določen prag sestavljenosti, lahko spreminja samo še s pomočjo zavesti in ne več z naključnimi procesi?

– Možnost iznajdbe boljših rešitev z naključno evolucijo Kauffman (loco cit.) prikazuje grafično kot reliefni zemljevid, na katerem višje točke predstavljajo boljše rešitve, nižje pa slabše (fitness-landscape). V takšnem pejsažu izhajajo za evolucijo z naključnimi mutacijami določene pravilnosti iz matematične teorije skupin: »dolgi skoki«, tj. radikalne spremembe, imajo toliko večjo verjetnost uspeha, čim prej nastopijo v evoluciji in čim manj je tekmecev; s časom verjetnost njihove uspešnosti upada eksponentialno. Ali veljajo te pravilnosti tudi tedaj, ko se evolucija premesti na raven zavesti?

– Na ravni genov so lahko spremembe prehitre, tako da bo »populacija pregnana daleč stran od vrhov (v fitness-landscape) in plavala v nižinah majhne prilagojenosti« (Kauffman 1993, 119), tj. z naključno evolucijo ne bo mogoče priti do boljših rešitev, lahko pa bodo tudi prepočasne, tako da bodo »lahko ujele populacijo na nižjih lokalnih vrhovih« (prav tam), tj., tudi tokrat ne bodo z naključnimi spremembami napredovali daleč. Kakšne posledice povzročata prevelika ali premajhna pogostost sprememb pri evoluciji na ravni zavesti?

– Ali je sodobna funkcionalna horizontalno diferencirana družba bližje rešitvi problema hitre evolucije na ravni zavesti, s tem da je vsako področje v njej skrajno svobodno pri proizvodnji novih različic, nobeno pa ni več sposobno svojih rešitev vsiliti vsem drugim kot obvezne?

Opazovati človeške družbe kot biološke pojave in uporabiti zanje teorijo evo-

lucije ima vsekakor pomembne implikacije. Evolucija je vrednostno nevtralna, negotova, sorazmerno počasna in praktično nepovratna.

Razvoj ni usmerjen niti h kakšnemu vnaprej določenemu ali določljivemu cilju. Živa bitja v evoluciji ne postanejo popolnejša v kakršnem koli prvobitnem smislu. Pač pa postajajo samo bolj prilagojena mestu, kjer so v določenem času. Merilo »uspešnosti« v evoluciji je: nadaljevati obstanek. Razvoj človeških družb nasprotno poteka na ravni zavesti. Dejavnost ljudi, ki je prvo gibalo, hkrati pa tudi sama vsebina razvoja, je spodbujena s predstavami o ciljnih, interesih, smotrih. Motivacija je kategorija končnega smotra. Človeške družbe in vsak posamezen element v njih so očitno proizvod človeške volje in predstave. Cilji, ki si jih postavljajo ljudje, se včasih tudi uresničijo, čeprav so pogosti primeri, ko se izid človeškega delovanja ne sklada z namenom, ki je spodbudil dejavnost. Morali se bomo privaditi takšnemu pogledu oziroma vidiku, kjer vse to, vsi smotri in vsi postopki, potekajo v okviru, ki je nevtralen v odnosu do njih. Težnje, ki so se izpolnile, kot tudi tiste, ki so se izjalovile, dejavnosti, ki redno dosega to, kar želijo, in tiste, pri katerih je učinek nasproten namenom, so enakopravni deli evolucijskega toka, ki sam po sebi niti nima niti ne more imeti kakršnega koli cilja, saj ne pelje nikamor, ampak samo traja, dokler traja. Na tej ravni tudi zgodovinski optimizem in zgodovinski pesimizem, prosvetljenstvo ali špenglerjanstvo postajajo enako brezpredmetni.

– V evoluciji je ostala vedno odprta možnost, da tista lastnost, ki je bila v danem razvojnem trenutku odločilna prednost, v drugem postane usodna pomanjkljivost, na primer telesni obseg poleg nastalega pomanjkanja hrane. V primerjavi z nevtralnostjo glede na vrednost je takšna možnost v družbenem razvoju očitna in enako sprejeta kot v naravnem razvoju. Daljši ali krajši obstoj posameznih institucij ni podlaga za presojanje njihove uspešnosti. Ta je naključna glede na okoliščine. Na primer to, kar danes imenujemo demokratične družbe, se nam zdi kot najboljše prilagojena kombinacija maksimalne spremenljivosti na vseh področjih z najzanesljivejšo ultrastabilnostjo, tj. ohranitvijo istovetnosti celote tudi poleg največjega spreminjanja delov. Toda spremenjene okoliščine, npr. hudo pomanjkanje neobnovljivih naravnih virov ali grozeče naraščanje prebivalstva, bi lahko zamenjale takšno oceno.

– Evolucija življenja tako z delovanjem naključnih mutacij kot z morfopoiezo samoorganizacije poteka v času zunaj človeške mere. Če razvoj življenja na Zemlji traja 3,5 do 4 milijarde let, razvoj človeških družb pa 35 do 40 tisoč let, potem traja evolucija na ravni gena in na ravni zavesti v razmerju 100000 proti 1. Če naravna evolucija potiska sestavljene žive sisteme »do roba nereda«, ker so tedaj najprilagodljivejši, je verjetno prav čas trajanja tega procesa najpomembnejši dejavnik stabilizacije, ki preprečuje, da sistemi ne prestopijo tega roba. Ali ne obstaja poleg znatno hitrejšega razvoja na ravni zavesti tudi večja verjetnost, da bodo družbeni sistemi pogosteje prestopili v stanje nereda? Primeri tržnega gospodarstva in cikličnih gospodarskih kriz ali mednarodne politike in svetovnih vojn kot da potrjujejo takšna pričakovanja in pojasnjujejo, zakaj je stabilizacija prav na teh dveh področjih, tj. ureditve tržnega gospodarstva in oblikovanja svetovne ureditve, postala prednostni cilj institucionalne graditve v 20. stoletju.

– Ker prilagojenost pomeni možnost opraviti s svojim okoljem, katerega zapletenost je načelno neskončna, tj. v načelu ne obstaja meja števila in različnih vplivov okolja na sistem, ta pa jih lahko doživi kot motnje, se prilagojevanje dosega s povečevanjem sestavljenosti sistema, da bi ta dobil čim več poti za ustrezne odgovore na možne ovire iz okolja. Sistem torej v evoluciji postaja vse

bolj sestavljen (zapleten), vračanje iz višjega v nižje stanje sestavljenosti pa je z naključnimi spremembami malo verjetno iz matematičnih razlogov. Toda, če ni vračanja iz višje sestavljenih v manj sestavljene z naključnimi spremembami, zakaj se to ne bi zgodilo, če so spremembe proizvod zavesti? In dejansko ni tako majhno število pobud in programov v družbenem razvoju imelo za svoj cilj prav takšno vračanje na enostavnejše oblike družbenega življenja, od idealov Arkadije do ideologije vračanja na enostavnejše in »polnejše« življenje tradicionalnega kmeta. Vendar pa zgodovinska izkušnja kaže, da tudi v družbenem življenju vendarle ni bilo trajnejšega vračanja od (višje) sestavljenega na manj sestavljeno.

Številni od teh problemov so že obravnavani in obdelani v današnjih, pa tudi v včerajšnjih družbenih znanostih, čeprav mogoče z drugačnimi imeni. Pospesevalniki, ki povečujejo pogostnost sprememb, namreč človeška misel in dejavnost, se razlikujejo od stabilizatorjev, ki to pogostnost zmanjšujejo, tj. družbenih institucij in strukture sploh. Tako smo se vrnili k Webbru in Durkheimu, pri katerih smo začeli. Tudi v spremenjeni perspektivi velika imena ostajajo velika imena. Vendar pa se v tej perspektivi obstoječe znanje drugače povezuje in oblikuje nova merila za postavljanje problemov in presojanje rešitev. In mogoče pri nadaljnjem razvoju tudi za ustvarjanje paradigmatičnega soglasja v skupnosti raziskovalcev.

Prepričan sem, da bodo slovenski sociologi, ki so bili vedno v prvih vrstah pri razvoju sociologije v nekdanji Jugoslaviji, tudi v prihodnjem razvoju svetovne sociologije po pragu paradigmatičnega statusa in preko njega blizu vodilni skupini v svetovnih razmerah. V tem imenu čestitam slovenskim kolegom za njihov jubilej.

LITERATURA:

- BOUDON, Raymond: *Scientific Advancement in Sociology*, v *The Identification of Progress in Learning* (Cambridge, Cambridge University Press, 1983)
- ECCLES, John C.: *The Understanding of the Brain* (New York, McGraw-Hill, 1973)
- KAUFFMAN, Stuart A.: *The Origins of Order, Self-organization and selection in Evolution* (New York/Oxford, Oxford University Press, 1993)
- KOESTLER, Arthur: *The Ghost in the Machine* (London Hutchinson & Co., 1967)
- SKINNER, B.F.: *Beyond Freedom and Dignity* (New York, Alfred A. Knopf, 1971)
- VESTER, Frederic: *Denken, Lernen, Vergessen* (Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1975)

Emancipatorni naboj projekta Slovensko javno mnenje

PREDSTAVITEV: Niko Toš (1934), diplomirani pravnik, doktor socioloških znanosti, redni profesor sociologije na FDV. Leta 1962 je pripravil prvi projekt za raziskovanje javnega mnenja v Sloveniji. Od leta 1966 dalje vodi Center za raziskovanje javnega mnenja, od 1968 je nosilec projekta »Slovensko javno mnenje«. Bil je predsednik Slovenskega sociološkega društva in Jugoslovanskega združenja za sociologijo v več mandatih, dolgoletni direktor Raziskovalnega inštituta in bivši dekan FDV. Je avtor in soavtor več knjižnih del in več kot 100 znanstvenih člankov s področja proučevanja socialne strukture, politične zavesti, religiologije, mednarodnih migracij itd. Iniciral in izpeljal je vrsto aplikativnih projektov na različnih socioloških področjih. V zadnjem času se sistematičneje ukvarja z raziskovanjem učinkov prehoda na politično zavest, volilnimi procesi in strankarskim opredeljevanjem.

UREDNIŠTVO: Sigmund Freud je nekoč skromno izjavil, da je njegovo življenje pomembno samo v odnosu do psihoanalize. Vi ste po osnovni izobrazbi pravnik, pa vendar – če uporabiva Freudovo prisposodbo – vaše življenje ni pomembno v odnosu do prava, ampak v odnosu do sociologije. Nekateri pravijo, da so slovensko sociologijo »postavili na noge« pravniki.

N. TOŠ: Šlo je enostavno za to, da je dozorel čas za sociološko konceptualizacijo in družboslovno analizo. Ponujala se je priložnost filozofom, psihologom, ekonomistom in pravnikom, saj sociologija kot poklic konec 50-ih let v Sloveniji ni bila vzpostavljena. Da so prav pravniki prestopili okvire svoje poklicne zamejenosti, je povezano vsaj s tremi okoliščinami. Prvič, pravo se je v tem času postopoma sproščalo in odmikalo od svoje do tedaj izrazito razredno in ideološko represivne funkcije. V razvoju jugoslovanskega povojnega revolucionarnega prava je morda to točka, ki jo je mogoče pojasniti z Durkheimovim razumevanjem represivne in restitutivne vloge prava. Prevladovanje represivnega prava je po njegovem mnenju značilno za družbe s prevladujočo mehanično solidarnostjo in je namenjeno za vzpostavljanje socialne enakosti – in jugoslovansko revolucionarno pravo je bilo v prvem 15-letnem obdobju izrazito represivno, v njem je prevladovalo kazensko pravo. In šele kasneje se postopoma uveljavljajo restitutivni vidiki prava, čeprav na poseben način, skozi t. i. »samoupravno« pravo, ki je deloma nadomeščalo in izpodrivalo civilno pravo. Prevladujočemu egalitarizmu in političnemu voluntarizmu tistega časa navkljub pridejo bolj do izraza institucije civilnega prava, ki zagotavljajo posamezniku pravno varstvo in fiksirajo socialne razlike. Odmik od represivnega prava je ob obilici empiričnih izkušenj z njim vodil k sociološki paradigmi. Deloma pa je k temu spodbujal tudi koncept študija, ki je v izhodišču gradil na neke vrste pravni filozofiji, na teoriji države in prava, na pravni zgodovini.

vini, primerjalnem pravu itd. V pravniškem študijskem curriculumu se v tem času prvi pojavijo tudi zametki sociologije: uvod v družbene vede. Seveda ob tem ne kaže zanemariti vpliva posameznih profesorjev: Gorazda Kušarja in še posebej Jožeta Goričarja, ki ga danes upravičeno štejemo za starosto slovenske sociologije. Drugič, vse povedano kaže, da razdalja med pravom in sociologijo ni velika, oziroma drugače povedano, da je pravo ena od možnih poti v sociologijo. Bližnja povezava obeh področij je sociologija prava, ki proučuje pravne norme in pravne institucije. Kot teoretična in empirična disciplina sociologija prava opazuje in raziskuje potek uporabe prava in je izhodišče kritike prava. Tako se v eni svojih usmeritev sociologija prava ukvarja z vprašanjem, kako, denimo, sodišča zakone dejansko uporabljajo, katerim ciljem pri tem sledijo in kakšni so povzročeni družbeni učinki oziroma družbene posledice. Usmerjena je torej v pravno prakso, v živečo prakso in v raziskavo družbenih posledic konkretne uporabe pravnih norm. Morda pa je odmik od prava k sociologiji konec 50-ih let tudi izraz frustriranosti ob zaznavi individualnih in družbenih učinkov represivne pravne prakse.

Pa vendar ne bi mogel trditi, da moje življenje ni pomembno v odnosu do prava in pravnikov. Moj oče je bil pravnik in morda je prav to in dejstvo, da je profesionalno »deviral« in da je svoje najboljše poklicno življenjsko obdobje preživel kot srednješolski ravnatelj in profesor, vplivalo na mojo odločitev o študiju prava. Ko sem pri 24-ih letih diplomiral, sem imel za sabo že nekako tri leta »pravne prakse«. Šlo je za čas, ko so predpisi dopuščali, pred tem pa celo spodbujali vključevanje laikov v pravosodni sistem. Sam sem od jeseni 1956 pridobival pravniške izkušnje najprej kot pripravnik in nato kot namestnik okrajnega tožilca. To me je privedlo do tega, da sem se na dan diplome pravniškemu poklicu dokončno odpovedal in kot aspirant »preskočil« na področje sociologije. Vendarle pa se moje povezave s pravom in pravniki s tem niso povsem sklenile: ne le da je moj oče bil pravnik, tudi moja hči in sin sta pravnik.

Kar zadeva misli, da so slovensko sociologijo postavili na noge pravniki, je morda presmela. Brez dvoma pa so pri vzpostavljanju in razvoju sociologije odigrali pomembno vlogo. Imena profesorja Jožeta Goričarja in njegovih nekdanjih študentov, kasnejših asistentov, doktorandov itd: Zdravka Mlinarja, Petra Klinarja, Jožeta Derganca in kasneje Petra Jambreka, Albina Igljarja in drugih so seveda izrazito prepletena z razvojem slovenske sociologije.

UREDNIŠTVO: Vsekakor pa so pravniki oblikovali in vsaj v pionirskem obdobju tudi sami »obvladovali« slovensko empirično sociologijo. So obstajali kakšni posebni razlogi, da je na filozofski fakulteti prevladovala in še prevladuje t. i. teoretična, na FDV pa se je vseskozi razvijala tudi t. i. empirična sociologija?

N. TOŠ: Poleg omenjenih so na konceptualizacijo družboslovnega študija na nekdanji Visoki šoli za sociologijo, politične vede in novinarstvo in kasnejši fakulteti, današnji Fakulteti za družbene vede, pomembno vplivali še drugi pravniki: Adolf Bibič, Boštjan Markič, Ernest Petrič. Vsi navedeni so bili poklicni pravniki z nekaj pravosodne prakse in vse so v družboslovni prostor vrgli podobni motivi. Živeče pravo je po svoji naravi empirično: objektivnemu in občutljivemu kritičnemu opazovalcu odprlo pogled v socialne situacije in individualne usode. Sodnikovo delo je kot neke vrste brezkončna nadaljevanka, polna prepletenih in neskončno tragičnih usod posameznikov, družin, skupin, kot da jo z izjemno močjo filmskega izraza zasnoval kak Vittorio De Sica. Sociologija, ki se je razvijala pod vplivom »pravniških ubežnikov«, ni bila predvsem filozofsko oziroma ideološko koncipirana, raz-

vijala se je kot veda za razumevanje in kritiko družbene prakse. Zato so za zgodnje obdobje razvoja slovenske sociologije značilni najprej »zakoličenje« disciplinarnih področij znotraj nje, iniciiranje raziskav na področjih t. i. posebnih sociologij: sociologije lokalnih skupnosti, sociologije dela, industrijske sociologije, sociologije prava, sociologije družine, sociologije množičnih občil ter utemeljitve raziskav socialne strukture, socialne mobilnosti, družbene neenakosti, mednarodnih migracij itd. V temelju teh posebnih sociologij pa je seveda empirično raziskovanje in zanje posebej pomembna »šola« in raziskovalna praksa, ki se je v začetku in sredini 60-ih let razvila na Inštitutu za sociologijo. Že konec 60-ih let pa je, še posebej z ustanovitvijo Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, ta »šola« dobila svoje sidrišče na naši fakulteti.

Razvoj sociologije na FDV in njenih predhodnicah (VŠPN, FSPN) je bil v rokah skupine mladih zagnanih ljudi, ki so se bili poleg teoretičnega študija pripravljali lotevati tudi empiričnih projektov. Sociologija se je hitreje »kompletirala« in v sodelovanju z Inštitutom za sociologijo ustvarila ljubljansko empirično sociološko šolo, ki se je pomembno razlikovala npr. od beograjske, ki jo je v tem času – vse do razpada Jugoslavije – bolj označevala socialno-filozofska in ideološka usmerjenost. Takšna usmerjenost se je kasneje z razvojem vse bolj potrjevala.

UREDNIŠTVO: In Vi? Vi ste nekako najgloblje zabredli v empirično sociologijo. Najmanj, česar vas lahko bremenimo, je odgovornost za vzpostavitev projekta Slovensko javno mnenje. Kaj lahko poveste v svojo obrambo? Ste se kot nesojeni pravnik slučajno zapletli v ta projekt ali so Vas vodile posebne afinitete?

N. TOŠ: Kot vsak obdolženec bi se branil s pojasnjevanjem dobrih namenov. Priznal bi tudi, da se dolgoročnih posledic nisem v celoti zavedal. Krivde za nastanek projekta Slovensko javno mnenje pa seveda ne bi mogel zanikati.

Prebeglega pravnika in aspiranta na Inštitutu za sociologijo me je leta 1962 na pogovor povabil takratni direktor Instituta za javno upravo na Pravni fakulteti in moj nekdanji profesor Lado Vavpetič in me spodbudil, naj se lotim pregleda literature in pripravim zasnovo projekta za raziskovanje javnega mnenja. Z Inštitutom sem celo sklenil pogodbo o pripravi takega projekta. Vavpetič je raziskovanje javnega mnenja videl oz. dojemal v funkciji učinkovitega upravnega delovanja. Seznanjen je bil predvsem s francoskimi zgledi vključevanja raziskovanja javnega mnenja (IFOP) v sistem celovite javne uprave. Projektna skica za raziskovanje javnega mnenja je torej nastala kar nekaj let prej, kot je bil ustanovljen Center za raziskovanje javnega mnenja. Seveda pa razmere, predvsem politične, za tako početje še niso dozorele. Te so se pokazale šele kasneje po t. i. brionskem plenumu (1966) in »obračunu z Rankovičem«. Da smo lahko zasnovali program raziskav SJM, je bilo potrebno več izkušenosti v empiričnem raziskovanju. Naša prva empirična učna delavnica je bila velika raziskava »množičnih komunikacijskih sredstev«, ki jo je vodil Stane Saksida. V njej je sodelovala skupina psihologov, ki so bili metodološko bolj izšolani kot pravniki. Raziskava je bila izvedena na vzorcu 12.000 oseb, ki ga je zasnoval profesor Marjan Blejec.

Prve izkušnje iz empiričnega raziskovanja sem v letih 1962 do 1968 dopolnjeval s študijem literature pri pripravi metodološkega priručnika za študente in z izpeljavo vrste študentskih raziskav na aktualne teme. Projekt SJM pa je nastajal konec leta 1966, ko sem pripravil prve programske in organizacijske skice za ustanovitev Centra za raziskovanje javnega mnenja in seveda kasneje, še posebej ob snovanju prve letne raziskave SJM 1968.

UREDNIŠTVO: Vemo, da »oblast« ni ravno s fanfarami spremljala dela in zlasti rezultatov Centra. Predvidevam, da je bilo takrat treba dobiti »zeleno luč« za začetek. Kako ste jih prepričali, da je ob dejstvu »slovitih varnostnih« ocen sploh treba meriti javnomnenjski utrip?

N. TOŠ: Ob vsem začetku, ob ustanovitvi centra in prvi raziskavi je bila oblast raziskovanju naklonjena. Brez te začetne naklonjenosti program raziskav javnega mnenja ne bi mogel zaživeti, kajti empirično raziskovanje potrebuje infrastrukturo: podatkovne baze za izdelavo vzorcev, mrežo terenskih sodelavcev, denar za poplačilo terenskega dela ter vnosa in obdelave podatkov itd., itd. Brez odobritve oblasti ne bi mogli dobiti denarja. Stek ugodnih okoliščin, kot so prenos raziskovalne izkušnje iz Zahodne Evrope in Amerike, objava prvih metodoloških priročnikov v srbohrvaščini in slovenščini, uveljavljanje empiričnega pristopa na področjih posebnih sociologij, širitev študijev družbenih ved in še posebej sociologije v vseh jugoslovanskih univerzitetnih središčih v tem času in po drugi strani razplet političnih razmerij, ki je izražen skozi »obračun z Rankovićem«, sproščanje, liberalizacija političnih odnosov itd. Ustvarjen je bil celo vtis, kot da politika naroča raziskovanje političnega javnega mnenja. Seveda pa tudi na začetku ni šlo povsem brez nezaupanja. Polno drobnih spletk se je spletlo okoli vprašanja, kje naj se center ustanovi, kdo naj ga vodi, kako naj poteka raziskovanje in kdo naj ga nadzira. Že ob drugi letni raziskavi (1969) pa je do raziskovanja javnega mnenja prevladovalo predvsem nezaupanje. Za prvi dve, tri raziskave smo do potrebnega denarja prišli sorazmerno zlahka. Kasneje pa, odvisno od trenutnega razpoloženja oz. nerazpoloženja, sploh ne ali deloma in le z veliko vztrajnostjo, iznajdljivostjo in ob dobršni meri samopomoči. Izkazalo pa se je namreč, da si je raziskava z leti poleg ostrih dogmatskih kritikov vse bolj pridobivala tudi zaveznike in podpornike. Res pa je, da v 70-ih letih nismo vzdržali letne dinamike raziskave. Tako smo, denimo, v obdobju 1973–1981 lahko izvedli le pet letnih raziskav.

Finančni nadzor pa ni bil edini delujoči nadzor. Center je namreč v začetku 70-ih let »usmerjal« poseben svet, ki je bil po svoji sestavi podoben kakemu današnjemu kulturnemu forumu. Razprave v tem svetu so zadevale konceptualna, metodološka vprašanja in vprašanja nadzora nad postavljanjem vprašanj. Ko je v sredini 70-ih let na zahtevo CK-ja na fakulteti potekal proces t. i. politične diferenciacije, je bila raziskava SJM deležna ostre ideološke kritike, še posebej t. i. zahodni mešanski individualistini koncept, ki da je bil vgrajen v projekt SJM. Kritiki so terjali, da raziskavo, ki je utemeljena na opazovanju vzorčno izbranih posameznikov, ki jih anketiramo v intimi družinskega okolja, nadomestimo z opazovanjem skupin občanov v krajevni skupnosti oziroma skupin proizvajalcev v osnovnih proizvodnih in samoupravnih kolektivih. Šlo je torej za poizkus likvidacije raziskave političnega javnega mnenja, ki pa ni uspel. Vselej se je tudi v politiki našlo nekaj razumnih ljudi in predvsem: avtonomija raziskovalcev je s povečevanjem izkušnje močno narasla. Kasneje pa so se razmere, vsaj kar zadeva razumevanje globljih smotrov tega raziskovanja, bistveno izboljšale in težav v zvezi s financiranjem raziskave v okviru raziskovalne skupnosti ni bilo več. Seveda pa so spomini o mučnih in napadalnih političnih razpravah ob vprašalnikih in ob rezultatih naših raziskav ostali. Zdi se mi, da je bil vrhunec grozečega pritiska poizkus zakonske ureditve vseh oblik zbiranja podatkov. To bi družboslovna, sociološka raziskovanja ob statističnih postavilo pod popolni ideološki in administrativni nadzor. Hvala bogu pa do tega ni prišlo.

UREDNIŠTVO: Danes se veliko govori o pritiskih politike na neodvisnost znanosti in znanstvene dejavnosti. Ali torej lahko iz vašega odgovora sklepamo, da javnomnenjske raziskave niso doživljale le posrednih pritiskov, ampak tudi neposredne?

N. TOŠ: Seveda, nesporno, šlo je tudi za neposredne pritiske. Res pa je tudi, čeprav se lahko zdi čudno, da se je bilo mogoče neposrednim pritiskom lažje ubraniti. Tisto, čemur se je bilo težje ubraniti, pa se je plazilo okoli nas, je oteževalo, odlašalo ali celo preprečevalo naše delo. Na primer to, da smo bili raziskovalci varnostno »pokriti«, da se v določenem obdobju naši obrazi, glasovi in besede sploh niso pojavljali v sredstvih množičnega obveščanja in da so o izidih raziskav več pisali novinarji iz Zagreba, Beograda kot pa iz Ljubljane, da smo bili na sestankih političnih forumov deležni metodoloških naukov o tem, kako in s kakšnimi sredstvi se raziskuje v razmerah socialističnega samoupravljanja, da smo vedno znova dobivali opozorila o tem, da vprašanj, ki so »dokončno« rešena v ustavi in temeljnih zakonih, ne smemo problematizirati z ugotavljanjem mnenj itd. Spomnim se mučnih debat ob vprašanjih, ki bi oz. so pokazala različnost pogledov ljudi na ključna politična, socialna in razvojna vprašanja. Eno takih je bil poizkus takratnega sekretarja CK-ja, da bi preprečil postavitev vprašanja o stališčih do kmetijskega maksimuma. Velika prednost raziskovalcev, članov skupine SJM, pa je bila naša notranja povezanost in medsebojna solidarnost. Če bi notranja povezava popustila, bi projekt propadel.

UREDNIŠTVO: So kompromisi, ki so, kot domnevam, sledili takšnim ali drugačnim pritiskom, vplivali zgolj na ne/odpiranje tem ali so dejansko, kot se to danes včasih špekulira za nazaj, krojili tudi same profile?

N. TOŠ: Celotna raziskava SJM, vse od leta 1968 dalje je dokumentirana. Konceptualizacija in operacionalizacija vsake letne raziskave tako v njenem longitudinalnem kot v njenem aktualnem delu temeljita na analizi družbenih razmer v časovnem kontekstu. Seveda pa razkriva tudi raziskovalčeva gledanja in vrednotenja in morda tudi njegove kompromise in umike. Vsakokratna letna raziskava SJM je sledila poglobljeni konceptualni razpravi. Iskali pa smo tudi ustrezne operacionalne rešitve – in se pri tem učili. Delo pri pripravi letne raziskave je bilo iz leta v leto lažje. Vse več izkušenj in znanja smo imeli in vse lažje smo se dokopali do presoje o tem, kaj je bistveno in kaj torej kaže raziskovati. Zavestnih kompromisov nismo delali. Šele podrobna analiza celotnega raziskovalnega gradiva v kontekstu časa pa bo pokazala, ali smo se podzavestno izogibali perečim temam. To, da bi pritiski krojili »profile«, torej razlage in morda celo same podatke, o tem v našem delu ni sledov. Ob tem pa se je postavljalo drugo vprašanje, ki je profesionalno etično enako pomembno. Namreč, ali lahko zagotovimo javnost rezultatov našega raziskovanja? S sredstvi, ki so nam bila na razpolago, smo si prizadevali zagotavljati javnost rezultatov naših raziskav, vendarle bi lahko obdobje 70-ih let v tem pogledu označil bolj kot čas »sedmih let skomin«. Zadnje dni sem se ukvarjal z redigiranjem zapisov okroglih miz in intervjujev ob vsakoletnih rezultatih raziskav SJM, ki bodo izšli v knjižni seriji Dokumenti SJM. Pregled tega gradiva pokaže, da se je Delo odprlo do raziskovalcev šele v sredini 80-ih let, medtem ko so nekaj let pred tem na teme iz naših raziskav pisali posamezni pogumni novinarji – z več ali manj sreče. Lahko bi rekel, da je pretok informacij in interpretacij iz raziskave SJM odprt dejansko šele dobrih 10 let.

UREDNIŠTVO: Razmere za raziskovanje javnega mnenja in nasploh za empirično sociološko raziskovanje v Sloveniji niso bile najugodnejše. In kakšne so bile razmere na tem področju v drugih republikah nekdanje Jugoslavije?

N. TOŠ: Če označiva razmere na tem področju za neugodne, potem velja, da so bile v drugih univerzitetnih središčih, npr. v Zagrebu in Beogradu, neprimerljivo težje in slabše. To lahko ponazorim s primerom hrvaškega projekta raziskovanja javnega mnenja, ki je leta 1971 dokončno »zmrznil«, pa tudi s primerom projekta t. i. jugoslovanskega javnega mnenja, ki ga je iz sredine 60-ih let vodil Institut za družbene vede v Beogradu in ki je dokončno obstal leta 1970. V Srbiji je npr. raziskovanje javnega mnenja potekalo le ob sporadičnih naročilih republiških in mestnih partijskih organov in pod njihovim popolnim nadzorom. Čeprav neugodne so torej razmere v Sloveniji težko primerljive s stanjem empiričnega družboslovnega raziskovanja v drugih predelih Jugoslavije. Teza o »mortifikaciji jugoslovanske sociologije«, ki so jo konec 70-ih let izrekli najuglednejši jugoslovanski sociologi tistega časa: Rudi Supek, Veljko Rus, Ivo Kuvačić in vrsta drugih, dovolj pristno označuje stanje na tem področju.

UREDNIŠTVO: Na televizijskem omizju je neka osebnost na javni funkciji tolmačila javnomnenjske rezultate, ki niso ustrezali njegovim razlagam, kot verjetno pristne, a kot rezultat polstoletnega pranja možganov. Je javnomnenjski profil, ki ga izrisujejo javnomnenjske raziskave, dejansko posledica »opranih možganov« slovenskih državljanov?

N. TOŠ: Raziskave, opravljene v okviru projekta SJM v obdobju več kot 25 let v Sloveniji, po mojem mnenju označujejo štiri zaokrožene faze v razvoju, spreminjanju in izražanju mnenj, stališč in vrednot. Tako so npr. naše prve raziskave konec 60-ih let nakazovale razkroj dogmatičnih ideoloških postavk realnega socializma in vidno liberalizacijo, sproščanje pogledov ljudi in njihovih vrednotenj. V 70-ih letih pa je »pranje možganov« prišlo bolj do izraza. To fazo bi lahko označili kot obdobje redogmatizacije in resakralizacije ideološke zavesti. Tretja faza zajema obdobje 80-ih let, ko spoznanje o krizi dozoreva v postopen, celo sunkovit preobrat v smeri zavračanja ideoloških postavk in nakazovanja alternativnih rešitev ter novih vrednot kot podlage za usmerjanje življenja in družbenega razvoja. Četrta faza pa je obdobje v razvoju Slovenčeve politične zavesti, ko se ta spusti na realna tla postsocialistične preobrazbe v smeri tržno urejene družbe. Po mojem mnenju – in na podlagi izidov raziskav – bi samo za obdobje 70-ih let lahko trdili, da je v njem uspešno delovala »centralna pralnica možganov«. V tem obdobju je sposobnost ljudi za kritično presojo nadomeščal konformizem. Anti-ideološkost, ki je sicer značilna smer spreminjanja vrednot v zahodnoevropskem kulturnem prostoru, je v tem času v jugoslovanskem, pa tudi slovenskem prostoru ustavljena, oživljajo pa oblike civilne religije, ritualizem in podobno. Pri tem seveda ne smemo pozabiti, da je to obdobje rasti življenjskega standarda, pa čeprav na goljufivih osnovah. Konec 70-ih let pa ta zastor pade. Ljudje so pretreseni zaradi sprememb, ki nastajajo v njihovem življenju. Pranje možganov v takšnih razmerah v Sloveniji ne deluje več. Vrednotenja ljudi se vse bolj sproščajo dogmatskih pritiskov. Procesi trganja ideoloških spon so hkrati svojevrstni sekularizacijski procesi. Osnovnega spoznanja, namreč, da je »danes življenje mnogo slabše kot včeraj oziroma kot pred desetimi leti« in da ni pravih možnosti za izhod, ni mogel več prikriti noben ideološki aparat. Kritična zavest, ki se v tem času

oblikuje, seveda ni v celoti razbremenjena napačnih predstav – in vendar je predvsem usmerjena k novim vrednotam: priznavanje človekove individualnosti, človekovih pravic, prvinske povezanosti med delom in lastnino, samobitnost naroda. Ljudje vse več pričakujejo od družbenega preobrata, od lastninskega preoblikovanja družbe, od demokratičnega preoblikovanja vseh družbenih institucij, od narodnega osamosvajanja. Medtem ko so pričakovanja ljudi v zvezi z osamosvajanjem v glavnem izpolnjena, pa ekonomsko in socialno preobrazbo družbe spremljata nezadovoljstvo in tudi nostalgija. Ne nostalgija po starem sistemu, temveč spomin na boljše razmere v preteklosti in občutek izgube: izgube varnosti zaposlitve, občutka socialne varnosti. Hotenja in vrednotenja ljudi so pristni izrazi vrednotenja razmer, tako kot jih doživljajo. Razmere je treba spreminjati in z njimi ljudi in njihova vrednotenja. Politika, ki se sklicuje na oprane možgane Slovencev, v svojem bistvu ni nič drugega kot le repriza, ponoven poizkus pranja možganov. Ljudje, ki ne mislijo in vrednotijo kot jaz, ne vrednotijo svobodno. Treba jih je osvoboditi njihove presoje. Neke vrste drakonska varianta lustracijskega zakona bi bila torej potrebna, ki bi odrekla politično opravilno sposobnost volilnemu telesu. Nadomestili pa bi ga z voljo izbrancev.

Dodam pa še, da je mogoče o »latentnem komunizmu« v zavesti oziroma podzavesti Slovencev mogoče sklepati na podlagi mednarodnih primerjalnih raziskav. Zadnja leta je teh vse več in vse bolj očitno je, da Slovenci po svojih vrednostnih usmeritvah vse manj ali sploh ne odstopajo od evropskih povprečij. Naši »oprani možgani« namreč proizvajajo podobne presoje, čustvovanja in vrednotenja, kot so značilne za druge zahodnoevropske narode. To lepo ponazarja primerjalna analiza religioznosti oziroma verskega čustvovanja ljudi v vzhodno- in srednjeevropskem prostoru, v zahodnoevropskem prostoru in med Slovenci. Ni dvoma, da je bila religiozna zavest Slovencev v povojnem času najbolj izpostavljena ideološkimi pritiskom in omejitvam. Sledilo pa je obdobje sprostitev in spoštovanja človekove individualnosti in njegovega verovanja. Slovenčeva religiozna zavest je danes v enaki meri sekularizirana in sproščena, kot to velja za večino zahodnoevropskih nacij. To je samo dodaten argument proti tezi o opranih možganih.

UREDNIŠTVO: Sicer pa se zdi, da se spet obnavlja manira, da politiki tolmačijo javnomnenjske rezultate kot prave ali napačne. Je občutek o izjemno pogumnem spuščanju politikov v strokovna vprašanja točen?

N. TOŠ: Tudi za preteklost velja, da se niso vsi politiki spuščali v presojo strokovnih vprašanj. To pa velja tudi za dandanašnji čas. Ob tem pa gre za ključno vprašanje, namreč kakšna je politična kultura politikov. Smo pa na začetku obdobja nove, demokratične institucionalizacije družbe. Ta proces zapolnjuje nove politične tvorbe, politične stranke z novimi ljudmi, ki jih na državnozbornsko obalo naplavlja volilni sistem. Čim bolj bo prevladovala neposrednost v procesu volitev, tem manj se bodo politične stranke uveljavljale kot prilaščevalke politične moči in države. V razmerah nedozorelega političnega pluralizma lahko le demokratizacija volitev prispeva k pozitivni kristalizaciji, čiščenju in strnjevanju političnega prostora.

UREDNIŠTVO: V letih demokratizacije, v letih, ko se je trasirala pot iz enopartijskega sistema, so se oporečniki pogosto sklicevali na rezultate javnomnenjskega raziskovanja – v prvi vrsti ravno na SJM, ki je nastopalo z avtoriteto stroke – da bi

oporekali legitimnost oblasti in njenih konkretnih postopkov. Bi lahko rekli za SJM, da je nosilo v letih prehoda emancipatorni naboj, da je z odpiranjem tem (denimo: verbalni delikt, smrtna kazen, vojaščina, jezik, nacionalna identiteta itd.) aktivno posegal v proces demokratizacije?

N. TOŠ: Projekt SJM je bil opazovalec in udeleženec procesa demokratizacije hkrati. Raziskovalna skupina, ki je vseskozi vodila raziskavo, si je prizadevala z odpiranjem tem posegati v te procese. Seveda pa je pri tem bila uspešna le v meri, v kakršni ji je odkrito javno mnenje »sledilo«. Tako je raziskava razkrivala zametke in nato pogosto epidemično širjenje stališč in vrednotenj, ki so bila v diametralnem nasprotju s politično razglašenimi. Raziskava je tako že zgodaj pokazala stališčno podlago realnega političnega pluralizma, nakazovala je vse radikalnejše zavračanje politike jugoslovanske zveze komunistov, nakazovala je vse bolj zapletena in zaostrena razmerja v prostoru mednacionalnih odnosov in hkrati naraščajočo nacionalno identiteto oziroma prebujanje nove narodne samozavesti ter občutljivo vrednotenje položaja narodnega jezika in kulture. Nakazala je naraščajočo zavest o pomenu človekovih pravic in zavržnosti vseh oblik njihovega kršenja. Skratka, z raziskavo smo posegli po vseh aktualnih temah, ki so izstopale v procesu liberalizacije in s težnjo po demokratičnem preoblikovanju družbe. Verbalni delikt, odnos do smrtne kazni, odnos do civilnega služenja vojaškega roka, služenje vojske v Sloveniji, vprašanje jezika v vojski, stališča do denarja za represivni državni aparat, mednacionalni odnosi, stališča do pomoči manj razvitim, pravica do kulture naroda, odnos do družbenih gibanj, proces proti četverici, temeljne libertetne vrednote, stališča do političnega oz. strankarskega pluralizma, urejanje odnosov v federaciji, vrednotenje odprtosti in usmerjenosti k Evropi, stališča do preteklosti in zahteva za popravo krivic in tako naprej – s tem in podobnimi problemi se je raziskava pridruževala aktualnemu gibanju, prispevala k uveljavljanju demokratične kulture in s tem morda res dejavno posegla v proces demokratizacije.

UREDNIŠTVO: Ampak če pogledamo, kdo se je v posameznih obdobjih pojavljal med najuglednejšimi osebnostmi, bomo našli v vseh obdobjih enostrankarskega režima med najuglednejšimi osebnostmi tudi predstavnike t. i. trdne linije. Kako razložiti ta pojav? Ali Slovenci izbirajo gospodarje?

N. TOŠ: Samo v dveh obdobjih smo raziskovalno načenjali ugled politikov: konec 60-ih let in od sredine 80-ih let dalje. Prvi poizkus raziskovanja tega pojava smo končali po treh oziroma štirih letih vsaj iz dveh razlogov hkrati: prvič, ker nas je zaradi tega vladajoča politika frontalno napadla – in je to lahko na videz primer neposrednega političnega pritiska na raziskovalca; in drugič, ker v spremenjenih razmerah prevladujoče indoktrinacije v začetku 70-ih let ugleda politikov enostavno ni bilo smiselno raziskovati. Iz sredine 80-ih let pa teče ta smer raziskave kontinuirano. Ob tem lahko rečem predvsem tole: javno mnenje do zdaj na »pre stol« uglednega politika ni privzdignilo nikogar, ki si v tistem času v slovenskem prostoru ne bi prizadeval za uveljavljanje nečesa pozitivnega. To brez dvoma velja za Staneta Kavčiča, ki je bil nesporni mnenjski voditelj in ugledni politik konec 60-ih let v Sloveniji, to pa še posebej velja tudi za Milana Kučana, ki si je kot predsednik slovenske zveze komunistov po 1985. letu postopoma pridobil in utrdil širok ugled, ki je dosegel kulminacijsko točko leta 1991 po t. i. 10-dnevni vojni in mednarodnem priznanju Slovenije. V tem obdobju pa si je izjemen ugled

ustvaril tudi Janez Drnovšek. Medtem ko ugled drugih, še posebej voditeljev Demosovega obdobja, bolj ustreza prisposobi o kresnici. Samo majhnemu številu politikov pa se je uspelo uveljaviti v njihovih »segmentih«. To, denimo, velja za Janeza Janšo, ki ga izbirajo za svojega voditelja predvsem volivci strank t. i. slovenske pomladi in še posebej SDSS.

UREDNIŠTVO: Vsekakor pa je vpeljava večstrankarskega sistema dala novega vetra SJM-jevski ladji. Šele s spremljanjem političnih preferenc, determinant političnih preferenc, politične kulture, anatomiziranjem volilnega telesa se je javnomnenjsko raziskovanje nekako zaokrožilo. Koliko konsistentno in stabilno je danes volilno telo? Lahko po vašem mnenju še pride do velikih prerazporeditev volilnega telesa?

N. TOŠ: Poleg prehoda na vestranski sistem je SJM-jevski ladji dala novega vetra predvsem osamosvojitvev. Gre za dve pomembni okoliščini, ki raziskavi odpirata nova obzorja. Osamosvojitvev, torej oblikovanje mednarodno priznane slovenske državnosti dodaja raziskavi SJM v mednarodnem prostoru atribut nacionalnega projekta. Že leta nazaj smo se trudili, da bi se z našim projektom pridružili sorodnim mednarodnim kooperativnim raziskavam. Pa pri tem nismo bili uspešni, saj nismo zadostili merilu »nacionalnega« projekta. Slovenija kot republika znotraj Jugoslavije ni bila subjekt mednarodne primerjave, žal tudi sociološke ne. V mednarodne projekte bi se lahko vključevali le ob zagotovitvi, da bomo izvajali raziskave na celotnem ozemlju Jugoslavije. To pa je bilo praktično nemogoče. Z osamosvojitvijo pa smo na podlagi ocene našega dosedanjega raziskovanja postali polnopravni člani International Social Survey Program in tako že peto leto izvajamo mednarodne primerjalne raziskave problemov, ki so izrazito pereči tudi za slovensko družbo: razumevanje socialne funkcije države, raziskovanje religioznosti in stališča do cerkve, raziskava vrednot o okolju in ekologiji, raziskava nacionalne identitete, vrednotenje družine in spolnih vlog itd. Poleg tega smo se vključili v pomemben mednarodni projekt raziskovanja vrednot, ki v časovnih presledkih nekaj let zajema vrednote ljudi v več kot 30-ih državah sveta (World Value Survey), vključeni smo v različne raziskave, ki so usmerjene v opazovanje tranzicijskih procesov v Srednji in Vzhodni Evropi in tako naprej. Širi se torej register raziskav, ki omogočajo mednarodno primerjalno analizo raziskovalnih problemov in na nov način odpirajo pogled na Slovenijo in Slovence nam samim in drugim evropskim narodom.

Vključevanje v mednarodne primerjalne projekte pa je pomembno še z vidika vrednotenja našega dotokratnega dela. Primerjava projekta SJM z velikimi podobnimi projekti v svetu, npr. z General Social Survey, ki ga izvaja NORC (National Opinion Research Center) Chicago, ali ALLBUS, ki ga izvaja ZUMA v Mannheimu, pokaže, da smo v glavnem delali dobro in da glede evropskih oziroma svetovnih družboslovnih raziskovalnih standardov v ničemer bistveno ne zaostajamo.

Seveda pa je politični pluralizem, kot se izraža skozi delovanje političnih strank in pluralne volitve, dal, kot pravite, našemu raziskovanju novega vetra. Če smo v 80-ih letih razkrivali pluralnost stališč, se nam je v 90-ih dejansko odprlo novo široko področje raziskovanja političnih strank in volilnega ravnanja. Da je bil ta prehod pomemben za slovensko družboslovje in še posebej za sociološko proučevanje volilnih procesov, ponazarja dejstvo, da sta pojav volitev in opredeljevanje do strank, denimo, v Zvezni republiki Nemčiji dale najbolj pogost objekt empiričnega družboslovnega raziskovanja, da po obsegu močno prednjačita pred vsemi

drugimi raziskovalnimi problemi in komaj kaj zaostajata za raziskavami potrošniških navad in trga dobrin. Tudi pri nas je raziskovalni pristop na tem področju skorajda del vsakdanje prakse.

Strankarski pluralizem predpostavlja nov način političnega opredeljevanja. Ljudje se ne izrekajo več za ali proti, temveč izbirajo med alternativnimi strankami, programi, ljudmi. Šele te nove razmere postavijo ljudi v vlogo volivcev. Pet let izkušenj v okvirih nove demokratične politične institucionalizacije in dvakratna neposredna volilna izkušnja seveda še ne zadoščajo za izoblikovanje volilnega telesa. Volilno telo v Sloveniji torej še ni dokončno izoblikovano in ni konsistentno in ni stabilno, temveč je v stanju valovanja. Osnovna značilnost stanja v volilnem telesu je visoka stopnja politične neopredeljenosti. Ta se izraža skozi volitve kot volilna abstinenca, pa tudi v obdobju med volitvami kot neopredeljenost do posameznih političnih strank. Nekako polovica volilnega telesa v obdobju med volitvami ne izraža svojih političnih preferenc, na samih volitvah pa se to pokaže v (naraščajoči) volilni abstinenci oziroma v volilnem opredeljevanju kot sleditvi večine. To seveda še posebej otežuje delo napovedovalcev volilnih izidov. Lahko bi rekli, da so v tem smislu prerazporeditve volilnega telesa pričakovane, še posebej pa lahko na tako prerazporeditev vplivajo kak poseg v strankarsko strukturo, pojav kake nove stranke ipd.

UREDNIŠTVO: Slovenci si še vedno ne moremo privoščiti, da bi pri »tretjem dnevniku zvedeli, ali so naši na volitvah zmagali ali izgubili«. Tempo objavljanja kolikor toliko pomembnih podatkov spominja na tretji svet. Lahko CJM »za kakšen teden« skrajša čakanje na prve verodostojne izide?

N. TOŠ: Seveda bi lahko bistveno skrajšali čas negotovosti in čakanja na izide. Že ob prvih volitvah 1990 se nam je ponudila izjemna priložnost, da bi v slovenskih razmerah preizkusili delovanje metodološko-informacijsko-tehnološkega servisa t. i. »exitpoll«. Ponujala se nam je namreč priložnost, da bi se podobno kot v nekaterih drugih vzhodnoevropskih državah volitvam v Sloveniji pridružili zahodnonemški raziskovalci z instituta IFES, Bad Godesberg. In to zastonj. Ponudbo smo posredovali takratnemu vodstvu RTV Slovenije, ki pa je sploh ni resno obravnavalo, potrebo po napovedovanju izida pa nadomestilo s svojimi »dopisniškimi« raziskavami. Žal se razmere ob drugih volitvah 1992 niso spremenile kaj dosti na bolje. Znanje in raziskovalna sredstva, s katerimi razpolagamo, brez dvoma omogočajo izvedbo take raziskave. Zahodnoevropske izkušnje kažejo, da televizijske hiše takih raziskav nikoli ne opravljajo same, ampak da se pri tem oprejo na razvite profesionalno vodene inštitute. Ob ustreznih pripravi in vnaprejšnjem dogovoru bi torej zlahka napovedali izid volitev najkasneje ob zaprtju volišč.

UREDNIŠTVO: CJM je nedavno pridobil sodoben telefonski studio. Bo konkuriral dosedanjim »velikim terenskim« raziskavam ali bo namenjen drugim vlogam?

N. TOŠ: S telefonskim studiem se nam predvsem odpira novo raziskovalno področje. Tu gre za hitre, sprotne, sorazmerno cenene aplikativne raziskave. V računalniško podprti telefonski anketni delavnici pa bodo seveda v največji meri izvajali raziskave volilnega opredeljevanja. Našega temeljnega raziskovalnega programa, predvsem še raziskave Slovensko javno mnenje in že uveljavljenih metod raziskovanja, zato ne bomo opuščali.

UREDNIŠTVO: V zadnjih letih je bilo nekaj poskusov antropološkega, fenomenološkega in tudi empiričnega portretiranja Slovenca. Ima tudi SJM skico za portret Slovenca? Se da tisočero preverb zgotoviti v nekaj značilnih in prepoznavnih potez?

N. TOŠ: Te tisočere preverbe, kot pravite, res dajejo slutiti neke obrise. Pri tem mislim na preverbe, kot potekajo v vsem več kot 25-letnem obdobju raziskovanja. V zadnjih nekaj letih, pa čeprav ob družbenem preobratu, osamosvojitvi ni pričakovati globljih sprememb v človekovem razumevanju, čustvovanju, izražanju njegovih vrednot in interesov. Premiki, spremembe nastajajo mnogo bolj zložno, kot menijo tisti, ki se čutijo poklicane za spreminjanje, za zdravljenje duš. Seveda je preteklost v nas neizbrisno prisotna. In dodajmo, da vsako obdobje nosi s sabo pozitivne vrednote in doživetja. V totalitarnih družbenih okvirih je ta neizbrisnost preteklosti, ta počasnost spreminjanja vrednot razlog za nestrpnost in dejanja zla. Ko sem pred dvema letoma odgovarjal na podobno zastavljeno vprašanje Štefanu Kališniku za Naše razglede, sem to ponazoril takole: razumevanje družbenega bistva lastnine je ljudem ostalo kljub desetletjem izgubljene izkušnje. To, denimo, kažejo raziskave iz sredine 60-ih let in tudi vse kasnejše, ki so nakazovale nesprejemljivost omejevanja zasebne lastnine nasploh in še posebej lastnine nad obdelovalno zemljo. Ob koncu 60-ih let raziskava ugotovi zavzemanje za delničarske oblike lastnine, zastavi se vprašanje oz. problem produktivnega zasebnega vlaganja ipd. Institut zasebne lastnine je torej vseskozi neizbrisno prisoten v zavesti ljudi. Z odčaranjem socializma, po Habermasu, ko po preobratu zasebna lastnina pridobi veljavo, ko ljudje množično izrečejo podporo lastninjenju, pa s tem v njih niso izbrisani vsi, predvsem pozitivni sledovi bližnje preteklosti. Obstajajo izkušnja in vrednostne usmeritve, ki se izražajo skozi razumevanje humanega bistva socializma nasproti kapitalizmu. To v primeru Slovencev še posebej ustreza praksi »blagega totalitarizma«. Slovenci torej še vedno vrednotijo socialno zaščitenost. Pomika od socializma h kapitalizmu vsaj v okviru lastne izkušnje v slovenskih razmerah ne razumejo kot premika v smeri večje humanosti, temveč v smeri večje učinkovitosti družbe. Iz tega izhaja visoko vrednotenje socialnih funkcij države, še vedno prevladujoča težnja po zmanjševanju socialnih razlik, ki ne temeljijo na delu, zaslugi, storitvi; subjektivno razpoznavanje revščine itd. V vrednotenju ljudi se torej v zadnjem času ni nič tako bistveno spremenilo, kar močno pa so se spremenile razmere, ki določajo pogoje njihovega preživetja. Seveda lahko obrise Slovenčevega vrednostnega profila iščemo tudi v drugih presekih. Npr. v preseku religiozne zavesti, v razumevanju in vrednotenju družine, v etničnem oz. nacionalnem preseku in drugih. Pa prepustimo to kakšni drugi priložnosti.

Z dr. Nikom Tošem se je pogovarjal Vlado Miheljak.

STANE JUŽNIČ

Študente je treba ljubiti

Profesor Stane Južnič je bil rojen 19. julija 1928 pri Fari v Kostelu, blizu hrvaške meje na Kolpi, kar ni nepomemben podatek za antropologa, ki tudi sam pravi, da ga to življenjsko opredeljuje in določa njegovo identiteto. Šolal se je na klasični gimnaziji v Ljubljani, kar je bila prva pomembna brazda pri njegovem intelektualnem oblikovanju, kasneje pa je končal diplomatsko šolo v Beogradu in prav tam diplomiral na filozofski fakulteti. Podiplomski študij je nadaljeval v Rimu s študijem teorije in prakse gospodarskega razvoja. Doktorat znanosti pa si je pridobil na univerzi v Beogradu s tezo o genezi kapitalizma v nerazvitem svetu.

Raznovrstni predavateljski dejavnosti v tujini, posebej na univerzi John Hopkins, moramo dodati njegovo javno in družbeno angažiranost. Že pri petnajstih letih je sodeloval v narodnoosvobodilnem gibanju v rojstnem kraju, s šestnajstimi leti pa je bil v vrstah slovenske narodnoosvobodilne vojske. Bil je dolgoletni mladinski funkcionar, dejaven še posebej v mladinskih delovnih akcijah.

Po letu 1947 je kot delavec ministrstva za zunanje zadeve služboval v Angliji in Združenih državah Amerike. Z državnimi in drugačnimi poslanstvi je prepotoval večji del Latinske Amerike, ki je potem zavzela eno središčnih mest v njegovi raziskovalni dejavnosti. V Beogradu je na Inštitutu za mednarodno politiko in gospodarstvo nekaj let vodil oddelek za nerazvite države in po tej poti delal tudi v Ekonomski komisiji Združenih narodov za Afriko. To mu je omogočilo sodelovanje na mnogih mednarodnih srečanjih in znanstvenih simpozijih od Aten do Stockholma, od Varšave do Londona.

S pedagoškim poklicem se je ukvarjal sprva v Beogradu na Fakulteti za politične vede, po letu 1967 pa na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, današnji Fakulteti za družbene vede. Tu je še vedno redni profesor za predmeta *Socialna in politična antropologija* in *Nastanek sodobnega sveta*, poleg tega pa poučuje še predmeta *Civilizacije* in *Politična kultura*. Kot dejaven pedagog je opravljal vrsto dolžnosti na fakultetni in univerzitetni ravni in bil dekan fakultete. Profesor Južnič je predsednik mednarodnega sveta Društva antropologov Slovenije in sploh eden izmed utemeljitev sodobnega študija antropologije na Slovenskem ter član mnogih mednarodnih strokovnih združenj.

Objavil je več kot 150 različnih znanstvenoraziskovalnih del in čez 20 samostojnih knjig in znanstvenih monografij. Gre predvsem za dela, posvečena problemom manj razvitih držav, ter splošnejše teoretične prispevke k antropologiji, sociologiji in političnim vedam.

Spoštovani profesor Južnič,

Čeprav je v zadnjem času kar nekaj zaprosil za intervju z Vami – o teh zaprosilih smo bolj ali manj seznanjeni – se je uredništvo »Teorije in prakse« odločilo za nekolikanj bolj osebni pogovor o Vašem življenju in delu. Ta pogovor nikakor ni sistematičen, hoče pa biti informativen in intimen, če smemo temu tako reči. Upamo, da se boste kljub preobilici dela odzvali vabilu k pogovoru in se Vam za to vnaprej zahvaljujemo.

Vzgoja in izobraževanje mladih je področje dela, ki ste mu posvetili svoje življenje. V obdobju od 1960 do 1970 ste nekaj let poučevali na Fakulteti za politične vede v Beogradu, v sedemdesetih na Univerzi John Hopkins v tujini, najdlje pa, vse do danes, poučujete predvsem novejšo svetovno politično zgodovino in antropologijo na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. Lahko bi rekli, da ste učitelj v najzlahatnejšem pomenu te besede. Ali bi nam lahko zaupali, kaj vse je vplivalo na Vas, da ste se odločili za poklic univerzitetnega profesorja?

S. Južnič: Ni lahko odgovoriti na tako vprašanje, kajti na poklic, življenjski izbor delovišča in določanje človekovega pehanja in nehanja, da ne rečem prizadevanja, deluje izjemno veliko dejavnikov ali činiteljev... Le nekateri so taki, da jih človek sam nadzira, jih ima v oblasti. Malo jih je pravzaprav posledica zavestnega izbora. Bržkone je marsikomu žal, da odločujoči dejavniki niso bili povezani z vokacijo, ako smemo tako reči poklicanosti, ki naj bi slonela na človekovih dejanskih sposobnostih, čemur so rekli tudi talentiranost.

Določitev poklica je v velikanski meri nepredvidljiva kombinacija osebnih predilekcij, nagnjenj in sposobnosti na eni strani, po drugi strani pa končnemu rezultatu botrujejo naključja in naključnosti. Kontingenca kot slučajnost in v njej izpostavljene možnosti je del človekove usode. Sovpad osebnih odločitev in dogajanja ter dogodkov, med katere je človek kar nekako vržen, še zdaleč ni enostaven. Če je človeku v prid, rečemo, da ima srečo.

Ali sem imel srečo ali ne, pa je, naj se našalim, prezgodaj govoriti. Celotno življenjsko pot je treba preizprašati in morda začeti z mojim močno podeželskim in slovensko obrobnim poreklom. Starši so me poslali v »prave« šole v glavno slovensko mesto. To pa je bila osemletna klasična gimnazija. Komaj enajstleten sem torej odposlan od doma. Za starše je bil to velik strošek in smeli so pričakovati mojo hvaležnost. Bil pa sem nekakšen izbravec, ker so pač starši razumeli pomen šolanja in izobrazbe. Za vselej sem izstopil iz splošnega življenjskega programa kraja svojega rojstva in prve družbene in kulturne določenosti. Nikoli nisem hotel te prve določenosti pozabiti in to je bilo pomembno, postavimo, za mojo identiteto.

Ko je enkrat mlad deček vržen v svet, pa je marsikaj odvisno od njega samega. Strastno sem vsrkaval vsa znanja, ki so mi jih nudili in ustvarjal svoje, vedno nove potrebe po védenju. Morda moram pri določanju tega programa izpostaviti fascinacijo z jeziki. Materni jezik je bil kostelski, v šoli smo se bolj ali manj uspešno učili (štiri leta osnovne šole) standardne slovenščine v jezikovnem okolju, ki je to le zelo delno upoštevalo. Pri vsem tem pa sem skorajda do popolnosti natančno razumel kostelski pregovor, ki pravi:

Kúmaj se Kostevc izléže, več me maty brêšno véže... To pomeni, da je bil kraj tradicionalno nagnjen k odhodu iz domačega kraja in k iskanju življenjskih priložnosti zunaj njega. V moji družinski tradiciji je to bilo skorajda vztrajno pravilo. Eden mojih starih očetov si je koval srečo na Ogrskem in se z znanjem jezikov dokopal do relativno dobre službe. Drugi je bil imeniten kostonjar na Dunaju in je

omogočil s tem svojim počtetjem, da je moja mati prejela kar dobro srednješolsko izobrazbo, znala imenitno nemško in še kaj. Oče pa je kot pek prepotoval v iskanju dela kar dober kos sveta. Bil pa je tudi koroški borec in si tako utemeljil odločnejšo zvrst politične kulture v slovenski zavednosti in slovanski pripadnosti.

Zadnje čase kar veliko razmišljam o kontingencah in zame se kaže kot pomembna tista, ki me je vodila v partizane. Bil sem celo v šoli za zveze in tistega, kar sem se tam naučil, sploh ne pozabljam. Potem sem skozi partizanstvo bil v južni Italiji, kjer sem se srečal ne le z angloameriškim vojaškim strojem, marveč je bila to izjemna priložnost za razgrinjanje mojega svetovnega nazora in učenje jezikov.

Prav tako je bilo v veliki meri naključje, da sem po silnem navdušenju nad mladinskimi delovnimi akcijami odšel v Beograd. Diplomatska šola je bila zame resno izobraževanje za povsem določen, zahteven poklic diplomata. Tako se je dogodilo – spet je to naključje – da sem videl veliko sveta. Ključnega pomena pa je bilo bivanje v Londonu, kjer sem imel srečo srečati se z resno antropologijo.

Če že nekako naštevam temeljne punkte svoje življenjske poti, pa naj omenim še podiplomski študij v Rimu. Upam si misliti, da sem bil deležen poduka izjemnih profesorjev (s področja teorije in prakse razvoja). Pred tem in potem pa sem videl Latinsko Ameriko, kot se reče, podolgem in počez. To mi je dalo temelje moje latinoamerikanistike. Brez antropologije pa ta zvrst vedenja sploh ni mogoča. Ne smem pozabiti še svojega bivanja v Afriki. Nekaj časa sem bil vezan za Ekonomsko komisijo Združenih narodov za Afriko (ECA), katere sedež je v Adis Abebi v Etiopiji. S pomočjo te ustanove sem lahko obiskal Kenijo, pa Tanzanijo in Ugando. Videl sem tam zelo veliko in bržkone je Afrika naredila name globok vtis. Zavedel sem se razvojnih razlik in civilizacijskih razdorov in si pridobil pozitiven odnos do drugačnosti.

Pa še sodelovanje z Rimskim klubom bi omenil. Bilo je prav primerno v preučevanju primerjalnih izobraževalnih sistemov. Nikakor pa ne smem mimo intenzivnega sodelovanja z IPRA (International Peace Research Association). Na shodih sem imel priložnost srečati ljudi, ki jih visoko cenim zaradi prisrčnosti in sproščenosti v medčloveških odnosih. To se je cenilo kot prava vstopnica v »preučevanje miru«. Pa še veliko sem se »shajal« in prijetno je bilo delati v okviru Atlantskega inštituta (s sedežem v Parizu). Bil sem tudi v UNESCO in sodeloval v mediteranskih študijah (na primer v Atenah). Pa v Varšavo sem rad šel . . .

Uredništvo: Področje Vašega poklicnega zanimanja je izredno široko in obsežno. Najpomembnejša stalnica Vašega poklicnega in učiteljskega angažmaja je prej ko slej antropologija; vendar je iz Vaše bogate bibliografije, ki šteje več kot 20 znanstvenih monografij in visokošolskih učbenikov ter na stotine znanstvenih in strokovnih člankov, razvidno, da je področje Vaše radovednosti skorajda nepredstavljivo za povprečnega radovedneža: razteza se od pesništva, primerjalnega jezikoslovja, zanimanja za klasične jezike, teorij o razvoju družbe in človeka, pa do vprašanj, ki zadevajo nacionalno in svetovno politično zgodovino, zunanjo politiko ipd . . . Napisali ste obsežno znanstveno monografijo Kolonializem in dekolonizacija. Kaj bi nam lahko povedali o svoji prislovični radovednosti, ki presega običajen »format« znanstvenika?

S. Južnič: Res me je antropologija nezadržno privlačila. Brez nje ne bi bila mogoča moja latinoamerikanistika. Imel sem možnosti dokaj dolgih potovanj po Latinski Ameriki in tako je nastal kar precejšen zapisani opus. Vselej ko sem kaj pisal ali

samo razmišljal, so se mi postavljala vprašanja, ki sem jih potem lahko označil za antropološka. Spet je bilo izjemno pomembno, da sem že na Univerzi v Beogradu dobil predmet »civilizacije«, ki mi ga je »zapustil« izjemen erudit in polihistor profesor Vajs. Poklicali pa so me tudi k predavanjem iz novejšje zgodovine. Tako so začela nastajati besedila, ki sem jih namenil študentom kot učno gradivo. Te sem posebno rad pisal in se pri tem šalil, da je objava takih besedil edino pravo zagotovilo, da jih bo kdo res prebral . . .

Jezikoslovje me je pravzaprav zanimalo od najmlajših nog, ker so nas na tej strani Kolpe prepričevali, da govorimo slovensko, čeprav »nepravilno« v dialektu, na drugi strani Kolpe pa so govorili enak materni jezik, pa so jim rekli, da je to hrvaško. Kar precej jezikov sem se naučil morda prav zato, da bi dokazal relativnost takih trditev. Pa morda še njihovo nekonsistentnost in nelogičnost. Danes žalostno gledam, kako se ta relativnost spreminja v dejstvo ob vse bolj učinkoviti jezikovni pregradi, ki jo gradita dve nacionalni državi, ki zahtevata tudi čvrsto jezikovno mejo. Javna uprava, cerkev, izobraževalni in šolski sistemi ter sredstva javnega obveščanja bodo prej ko slej dokončali tisto, kar so iz nacionalnih središč hoteli kot maksimalizacijo razlik v odnosu na sosede in nivelizacijo navznoter.

Občutki in občutenja prebivalcev na tako zatrjevani meji niso menda upoštevanja vredni.

Vesel sem, da ste omenili moja proučevanja kolonializma. Ukvarjal sem se tako s kolonializmom kot z dekolonizacijo. Morda sem v začetnem študiju videl le tisto plat, ki je vezana na zgodovino, potem pa me je predvsem zanimalo, kaj je kolonializem »storil« koloniziranim. Tako je tudi iz tega »nastala« moja antropologija. Še vedno se postavljam na stran tistih, ki sta jih evropska kolonialna ekspanzija in nasilje prizadela kot početje brez moralnih zadržkov, opravičevano z nadutostjo civilizacije, ki je cenila le sebe. Novodobno suženjstvo pa me je v marsičem presunilo s svojimi strahotami. Nekaj časa sem se zelo trudil razumeti ne le položaj sužnja in sužnje, marveč načine, kako so skušali ohranjati svojo človečnost.

Dekolonizacija kot »revolucija upanja« pa je proces, ki še kar traja.

Dolga leta sem predaval o takih zadevah v predmetu Države v razvoju. Pa so ga ukinili, ko je bil najboljši in je ponudil študentom kompleksna znanja o tako imenovani nerazvitosti. Bil je to poskus razbijanja evropocentrizma in morda še skupno vzklikanje z največjim kubanskim pesnikom, ki je zapel:

*»Con los pobres de ese mundo,
quiero yo mi suerte echar . . .«*

Pa naj preskočimo spet na drugo temo, ki ste jo tako blagohotno sprožili. Pesnikoval sem vedno po malem. Pesništvo imam zelo rad, seveda tako, ki ga razumem in to se nekaterim zdi nekolikanj starinsko. S pesnikovanjem sem se preizkušal v možnostih jezikovnega izražanja, tudi študentom rad recitiram in da bi bil manj resen, jim včasih tudi zapojem.

Bržkone pa me je zelo prevzela klasična metrika. Posebno imam rad heksameter (slovensko šestomer), verz, sestavljen iz šestih daktilskih stopic. Tako mi niti Jovan Vesel Koseski ni bil odbojen, kot so nam v šoli priporočili, da naj bi bil.

Vztrajno pišem Fesepenijado. Tudi v heksametrih. To naj bi bila »resnična in nepotvorjena zgodba« o Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo, ki se je nedavno preimenovala v Fakulteto za družbene vede. Vse sem zapisal skozi humorno držo in šaljivo zapletanje, da bi resnica bolje izstopila. Gre za obilno pisanje, vendar sploh nisem prepričan, da ima možnosti objave. Resnica pač pride

na dan šele, ko je nekomu potrebna. Ne najdem še vedno teh pogojnih potrebežev oziroma potrebnežev. Vse bolj pa uvidevam, da resnica ni niti meni samemu potrebna.

Tudi če ostane neobjavljena, bi Fesepenijado rad predstavil. V njej se kažejo šegavost, kolofoktarstvo, morda celo značajska drža, ki v vsaki zadevščini vidi nekaj smešnega. Taka drža pogosto spodbuja zamere in kliče k maščevanju, navadno z drugačnimi sredstvi.

Uredništvo: Poleg tega da sloвите kot ugleden in uspešen znanstvenik, Vas poznamo tudi kot neutrudnega vzgojitelja novih rodov slovenskih družboslovcev. Skupaj s svojimi kolegi na Fakulteti za družbene vede ste izobrazili, naj tako rečemo, cvet slovenske družboslovne inteligence. Ste pa tudi dober in uspešen oče, dedek . . . Čemu se je zahvaliti za Vašo neizmerno empatijo do drugih ljudi?

S. Južnič: Svojtčas sem javno sporočil geslo: Študente je treba ljubiti!

Tisti, ki so ga slišali, so brzkone mislili, da se pač na svoj nenavadni in malce prismuknjeni način šegavo predstavljam. Pa se nisem. Študente imam res rad in brzkone pričakujem, da mi bodo z enakim vračali. To povračilnost utemeljujem s tem, da se z njimi in okoli njih močno trudim. Temu trudu dajem prednost pred vsemi drugimi. Zelo rad predavam in nesrečen sem, če mi kak utečen predmet vzamejo ali pa mi omejujejo poslušalstvo. Vsako predavanje prej napišem in potem šele »izpovem«, akoprav se taka priprava na samem predavanju glede na moja retorična načela ne bi smela poznati.

Pedagoško delo vselej postavljam na prvo mesto. To ni vedno lahko. Pogosto mora učitelj odmerjati pomembnost svojih obveznosti, ki niso le tista do študentov. Zame tu ni prav nobene dileme.

Govorite o empatiji. Ta pojem kot posebno čustveno nagnjenje do tistega, kar je »zunaj nas« ali kar »nismo sami«, je temeljnega pomena v medčloveških odnosih, v znanosti pa je nepogrešljiva lastnost raziskovalca človeških zadev oziroma človeškega fenomena. Pomensko se prepleta lahko s pojmom simpatija. Empatija je izhodiščno »občutenje« vsakega resnega antropologa. Če ljudi ne maraš, sicer lahko o njih sodiš in se na primer spustiš v brezna črnogledosti in jim pripišeš kopico slabih lastnosti. Ne moreš pa jih razumeti, tudi če morda po tvoji sodbi niso najboljši. Z empatijo lahko na svoje začudenje ugotoviš, da so celo boljši od tebe samega . . .

Ima pa empatija včasih neprebojne zamejitve. Teško smo empatični do tiste drugačnosti, ki nas ogroža, zlasti pa do tiste, ki jo obsojamo s trdnih pozicij svojih vrednostnih sistemov. Osebnostem sem kar težko empatičen do ljudi lastnega vrednostnega sistema, ki se obnašajo oholo in so v stalnem vedenjskem kontrastu s svojimi dejanskimi sposobnostmi, možnostmi in pridnostmi ter prizadevnostmi. Nadutost te vrste žali resničen trud. Tako tudi kot antropolog delam meje svoji empatiji in še zlasti sem težko prijazen do neprijaznih. Vselej sta me odbijala nastopaštvo in pretirana ambicioznost, še posebej če je segala v politiko in se s politiko okoriščala, da bi boljšim pamet solila . . .

Uredništvo: Kako gledate na vprašanja in dileme, ki se v javnosti pojavljajo ob praznovanju 50. obletnice zmage na fašizmom in nacionalsocializmom ter na vlogo partizanskega gibanja v slovenski politični zgodovini?

S. Južnič: Ni se bilo lahko in niti malo ne enostavno odločiti se za »eno stran«

v grozovitostih slovenskih vsakovrstnih delitev in ideoloških ter še marsikakih zoprvanjih za časa velike vojne, ki ji še vedno rečemo druga svetovna vojna. Če privzdignem dikcijo, je šlo za dileme, kaj je prav in kaj ni, konkretnije: kdo naj bi zmagal, ko sta si stala nasproti fašizem in antifaašizem, slovenstvo in njegovi zgodovinsko dokazani uničevalci.

O bistvenih sestavinah tega spora sem veliko sporočal svojim študentom v učnem gradivu in na predavanjih.

Ker je šlo za dejansko veliko dilemo in je vpetost v njej bila močno zapletena in včasih nerazpoznavno zasukana, se sploh ne čudim, da mnogi dileme še niso razrešili. Napačna odločitev je pomenila napačen angažma in ta določa lahko celo življenje v trmi dokazovanja, da odločitev pravzaprav niti ni bila napačna. Treba se je prepričati, da je v vojni zmagala boljša stran in je bila poražena tista, ki bi pomenila za celotno človeštvo zmago zla in nepravičnosti, za slovenstvo pa nacionalno katastrofo. Ker se vsem ni posrečilo narediti končnih korakov pri takem prepričevanju, se pač dileme iz vojne prenašajo v čas miru. Mnogim pa je oživljanje starih razdorov primerna vsebina novih. . .

Španska modrost pravi:

La victoria es inútil, pero la lucha es bella.

Smiselno bi to za potrebe razrešitve znova vzpostavljenih dilem morda predvedli: Čemu ti bo zmaga, kaj bi z njo, nekoristna je in nepotrebna. Boj pa je lep. In dodali bi: boj za pravo stvar, po vesti zaukazan in po razumu zasukan. K temu pa je treba dodati, da ga ni popolnega poraza in še manj je popolna zmaga. K temu zmagovalci praviloma ne poznajo mere v izkoriščanju svoje zmage. Hočejo tako rekoč neprestano zmagovati, ko so že enkrat zmagali.

In to, tako nas uči zgodovina, resnično ni mogoče.

V tej luči nekolikanj preštevam svoje zmage in poraze. Seveda ne govorim o tako velikih zmagah in porazih, kot so tisti, ki so nadstavek svetovnozgodovinskih dogajanj. V mislih imam majhne, neznatne in v luči velikih dogodkov nepomembne zmage in poraze. Osebnostno pa so včasih skoraj pomembni. Priznam, da je število porazov vedno večje od števila zmag. Za slednje skorajda ne vem. Navadil sem se na konstantnost svoje poraženosti, postavimo, v razumevanju in koncipiranju študija fesepeneškega. Vselej so zmagali tisti, za katere sem sodil, da s svojimi koncepti škodujejo in prispevajo prej k demolanju kot k izboljšanju. Tako sem se zmagam odrekel. Edino kompenzacijo čutim, da se ne udeležujem na harmagedonu.

Pa tudi iz tega grenkega spoznanja o poraženosti znam kaj dobrega »vun potegniti«. Kot pri velikih zmagah zmagovalci ne znajo zmage valorizirati tako, da bi pokazali modrost in ohranili reference svoje zmage v napačnih odločitvah poražencev, tako bi bilo prav svetovati tudi v zadevah majhnih zmag, naj se taki ohranijo, da bi imeli na voljo kritično presojo zmage. Menim, da je največja tragika zmagovalcev iz velike vojne, da ni več bilo kritične presoje, ko so menili, da je treba premagance celo fizično odstraniti, tako upam, da se ne bo takisto zgodilo meni kot poražencu. V taki presoji mi bo morda dovoljeno še nekaj časa zlasti pedagoško delovati.

Uredništvo: Kaj je heterologija? Ali je to znanost?

S. Južnič: Heterologija je ključ antropološkega študija in je najbolj avtentična antropološka drža. Pomen in smisel pojma za določen pristop, če že ne za znanost samo, sta v tem, da je heterologija pač znanost o drugačnem, spoznavanje tistega,

kar našemu izkustvu ni neposredno dostopno, kar je včasih nemogoče z gotovostjo razumeti in doumeti. Tako je nemogoče vedeti, kaj pomeni biti drugega spola. Antropologija se je usmerjala tudi k drugačnim družbam in kontrastnim kulturam. V tem smislu naj bi bil antropolog kot heterolog posebno usposobljen preučevati drugačnost, nenavadnost, tujost, kakršne se kažejo v človeški raznoterosti in različnosti. Razumel naj bi »drugačno človeškost« in bil sposoben z njo ne le komunicirati in si jo interiorizirati kot nekaj povsem normalnega in sprejemljivega, marveč naj bi to znal tudi drugim približati, obrazložiti in tolmačiti. V tem in takem smislu je antropologija po definiciji pot k sprejemanju drugačnosti in morda ozka, pa vendarle položena brv k tolerantnosti.

Tolerantnost je silno težka vrlina. »Oni drugi«, tisti, ki so drugačni, se praviloma v svoje vrednote zaverovanim kažejo kot manjvredni, nepopolni, morda včasih smešni in če niso prave vere, od boga prekleti. Tako so izrazito netolerantni puritanci, ki so s svojim »prav« preželi zavojevalski duh angleških kolonij v Ameriki in tako utemeljili Združene države Amerike. Menili so, da so tam zatečeni Indijanci »prekleta rasa«, ki jo je sam demon, božji sovražnik, hudič pripeljal na ameriški kontinent, da bi mu lažje vladal. Taka ideologija, čvrsto zasidrana v intrasigentni religiji, ki še vedno kroji ameriškega duha, je pravzaprav teološko opravičevala ropanje Indijancev in njihovo potiskanje z zemlje, ki so jo želeli beli naseeljenci iz Evrope. Tako je bil narejen eden izmed največjih ropov v zgodovini. Ta začetna ideologija je udarila na vse, ki so bili drugačni in jim ni priznala statusa človeka. Pravi človek je Wasp, kar pomeni White, Anglosaxon and protestant. Črnci torej po definiciji ne sodijo med (prave) ljudi. Tako pa se je godilo celo katolikom. In seveda Judom. Prav tako je zunaj definicije človeka ženska, seveda je to tudi homoseksualec in sem sodi tudi siromak. Revez si je v idejah kalvinizma sam kriv za svoje stanje. Njegovo siromaštvo dokazuje, da ni v milosti božji, ni »izbran« za zveličanje. Prav posebej pa je očitno reven, ker je lenuh. V kategorijo tistih, ki niso Amerikanci, seveda sodijo tudi komunisti.

Nadaljevalci puritanske moralne drže danes ugovarjajo celo potezam vlade na področju socialnega varstva najbolj revnih in prizadetih. Pa še na Biblijo (sveto pismo) se sklicujejo in nemalo je takih, ki jim ni nič mar, kaj je antropologiji uspelo dokazati glede človekovega izvora. Vsa vprašanja so za take ljudi že rešena v svetih spisih.

Če navajam ameriški primer, s tem ne mislim, da jih drugod ni. Morda so še hujši. Zlasti ko se dvigajo razni verski fundamentalizmi. Sem pa to pot Ameriko izbral s posebno namembnostjo. O drugih netolerantnostih sem namreč tudi že veliko pisal in govoril.

Uredništvo: Harangiranje je glagol, ki ga že dolgo nisem zasledil v pogovoru ali prebral. Pogosto ste ga uporabljali na svojih predavanjih, ki so po vsej Sloveniji znana kot ena najboljših in najzanimivejših. Kaj ta beseda pomeni in kaj je Vaša haranga?

S. Južnič: Haranga je res zanimiv pojem. Vse take pojme zelo rad razlagam in se pri tem ukvarjam z etimologijo, ki je bila vselej moj priljubljeni »konjiček«. To je namreč tesno povezano z mojimi lingvističnimi verzatilnostmi. Francosko haranguer pomeni imeti svečan govor, voditi (na kakem shodu) prvi besedo. Pojem je izšel iz starogermanske besede hring, kar je bil obroč ali krog. To pomeni, da so včasih harangirali v krogu zaključenega poslušalstva, ki je naredilo krog okoli govorca ali govornika. Ta je svoj krog pridobival za kako stvar in vselej tudi malce

hujskal, zlasti ko je bil zbor namenjen hrabritvam pred bojem in je bilo bojavnike treba ne le za boj navdušiti, marveč očrtni tiste, ki jih kaže čim prej premagati, morda pa, v dobro visokih ciljev in plemenitih smotrov, poklati in odstraniti z obličja Zemlje. Iz iste germanske besede hring pa je nastal tudi pojem za krog ali kolobar, v nemščini »ring«. To ima celo pomen prstana, kar je nam dalo pojem »rinka«, na Dunaju pa je Ring cestni obroč okoli mestnega središča. In še marsikaj bi lahko povedali o etimologiji hringa, ki je v angleščini kot ring celo ograjen prostor, kjer se boksa. Toliko sem naštel le zato, da bi opravičil svoje vztrajanje pri etimologiji kot zelo pomembni znanosti, ki družboslovcu lahko skozi potovanje besednih pomenov v neprestani diverzifikaciji in bogatenju, odstopanju od začetnega pomena in podobno marsikdaj pomaga v njegovih raziskavah.

Sam seveda neprestano harangiram. Na predavanjih in še posebej imam to »metodo« rad na izpitih, ki zame niso le preverjanja znanja, marveč dodatne študijske priložnosti in tako rekoč spodbujanje skozi seveda pozitivno in optimistično harango. Torej ne ščuvam in ne hujskam, razen v izjemnih primerih, ko bi rad pridobil vsaj kako zavezništvo za izboljšanje pedagoškega procesa, ali pa vsaj v prizadevanju, da se zadrži že doseženo, ki se je pokazalo kot dobro in primerno.

Zame torej ima haranga pozitivno in ima negativno konotacijo. Odvisno pač od tega, kdo ima besedo...

Uredništvo: Zapomnil sem si Vaš stavek, da je človek vedno tisto, kar je, vendar tudi tisto, kar lahko postane, da je človeško življenje eno samo začenjanje, pa vendar tudi nadaljevanje. Ali nam to lahko nekoliko podrobneje pojasnite?

S. Južnič: Bržkone gre za izhodiščno točko antropologije, kakor jo razumem in kakršno predavam. Nemalo antropologov, ki bežijo v varnost ozkih specializacij, se izogiba razpravi o naravi človekove narave. Nekateri ne sprejemajo razvojnega nauka. Menim, da antropologija ne more biti to v znanstvenem smislu, če se vanjo ne vgradi koncept evolucije. Tako pridemo do sklepa, da je človek, kakršen je zdaj, ko smo mi ljudje, rezultat zapletene evolucije. Izšel je, kot vrsta *Homo sapiens sapiens*, iz dolge verige razvoja živih bitij. V času, ki ga še ni mogoče z vso natančnostjo določiti, pa je postal samooblikovalec sekundarne, izvedene narave kot družbeno in kulturno bitje. Ostal pa je združen s svojo primarno naravo, ki je seveda biološka. Ker ima človek razum in zavest, pa njegovo vednjenje ni več vodeno zgolj z nagoni ali instinkti. Tu pa se začenja vprašanje, ki se mu je prav težko izogniti, o tem, kaj človeka v relativnem oddaljevanju od primarne narave determinira, in še posebej vprašanje njegove svobode, možnosti izbora, kar je lahko alternativizem. Človekova narava je v tem smislu tudi nedeterminirana in je v tem zapopadena človeška zgodovina. V zgodovinskem razvoju, kar ni več evolucija v biološkem smislu, nastopijo mnoge alternacije in se odprejo številne alternative. Človeštvo se je razvilo v skupnosti, ki so družbe, in v separatne kulture. V določeni meri, kot bi rekel Erik Erikson, so nastale psevdovrste, ločeni deli človeštva. Za njihovo preučevanje in razumevanje pa je treba, kar smo že razpravljali, misliti heterološko.

Evolucijska dediščina naše vrste pa je posebej značilna po tem, da je vsak (človeški) posameznik neponovljiv genetični eksperiment. To pa je uvod v razpravo o človekovi individualnosti in iztočnica, postavimo, za razumevanje dialektike posameznikovega odnosa z družbo. Brez družbe se namreč ne more kot

posameznik realizirati, po drugi plati pa le-ta nujno omejuje njegovo individualnost in neomejeno svobodo. Človekova narava je plastična in to dopušča različne rezultate na individualnem in na kolektivnem planu.

Posameznik je vselej začetek, je pa tudi nadaljevanje skozi genetično dediščino in še posebej družbo in kulturo, v katero je vrojen.

Protislovje med takim stanjem in projektom, ki je človek, pa se razrešuje v povezanosti in hkrati protislovju med tistim, kar lahko imenujemo *hominitas*, kar bi pomenilo pripadništvo vrsti z vsemi posledicami, in *humanitas*, kar naj bi bila človečnost kot posebna kakovost. Slednje je kultivirana, s sposobnostjo človekove avtokreacije privzgojena narava. Tako rečemo, da je človeštvo »nedogotovljeno« in tako to velja tudi za posameznika. Vsebina človečnosti so seveda moralne in etične norme, s katerimi človek uravnava svoje smotre, cilje, motivacije in medosebne in medskupinske odnose.

To pa je »nadaljevanje« evolucije in zgodovine, o katerem vemo, da je možno, ne moremo pa vedeti, ali bo izvedljivo.

Še manj lahko z gotovostjo predvidevamo, kam človek kot projekt, kot tisto, kar še ni, pa lahko postane, pelje. Resnično ne moremo vedeti, kaj bo iz človeka nastalo. Projekt je potemtakem, kot bi lahko rekli, odprt.

Morda je najbolj enostavno v taki negotovosti odločitev o človeku kot projektu prepustiti nevidnim in nezaznavnim silam zunaj človekove volje in mimo človekovega izbora. V negotovosti in zbežanosti bo vselej veliko interpretov kake »višje volje«, ki na temelju svoje dokazovane pooblaščenosti v komuniciranju z »višjimi silami« tistim, ki si ne delajo utvar o pooblaščenosti, povedo, kaj bo in kako bo. To seveda pooblaščenec daje posebno moč nad tistimi, ki to niso.

Zbežanosti sodobnega sveta interpreti človeške usode dodajajo še nekaj zmede, ker se pač med seboj ne strinjajo, na drugi strani pa k sebi privabljajo prestrašene in tiste, ki ne zmorejo lastnih presoj ali pa so obupali nad svetom, v katerem so le ponižani in razžaljeni.

Pa še strah nas je. Ne toliko tega, kaj bo s »svetom«, marveč, kaj bo z nami osebno. Po smrti seveda. Lahko si dovolimo biti nekolikaj indiferentni do tistega, kar je bilo, in celo zmrdujemo se lahko nad abotnim početjem svojih prednikov. Ne moremo pa si misliti »sveta«, ko nas več ne bo. Pa si želimo, da bi vendar bil. Prav s strahom pred smrtjo in tistim, kar bo morda po njej, pa je možno pooblaščenec imenitno manipulirati.

Uredništvo: Ste učitelj, prosvetitelj, vendar ste se znašli tudi v drugačnih vlogah: diplomata, partizanskega borca, politika, dekana fakultete – predvsem pa barda slovenske antropologije. Kako Vam vse to uspeva?

S. Južnič: Res sem bil v življenju marsikaj. Kar koli sem že bil, sem hotel biti v določeni popolnosti in odgovornosti in tako si nadevam naslov projektnega perfekcionista. Pa vselej vedoč, da ni mogoče biti dovršen in še manj popoln. V pretiranem ali zgolj želenem redoljubju vselej naletiš na odpore, ker taka drža marsikoga prizadene. Ko delam določen obračun s svojim življenjem, se mi kaže prav ta moja lastnost kot vir mnogih konfliktov, ki jih nisem želel, in kot povod za mnoge težave, ki sem jih imel z drugimi in sem si jih nakopal le zato, ker sem si vselej natančneje določal, kako bi moralo biti in kako ne. Omenjena Fesepeni-jada je v veliki meri namenjena prav obrazložitvi tega neprijetnega vedénjskega vzorca.

Uredništvo: Kdo je Vaš največji vzornik? Ali ste se zgledovali tudi po svojih učiteljih? Katerih?

S. Južnič: Marsikomu marsikaj dolgujem. Občudoval sem nekatere svoje gimnazijske profesorje, vsi so žal že med pokojnimi. Fascinirali so me moji učitelji latinščine in grščine, pa tudi na primer Jakob Šolar, ki me je učil francoščine, čeprav je zmogetel še mnoga druga poučevanja. Potem so me »vodili« predvsem eruditi, ljudje izjemnih izkušenj in praktično v posesti polihistorijskih znanj. Med njimi na primer Leo Mates. Antropologi so me verjetno dokončno izoblikovali, pa naj gre za Claude Lévi-Straussa ali E. E. Evansa-Pritcharda. Margaret Mead je za leto mlajša od moje matere in me je, tako sem vsaj dojemal, učila enako učinkovito. Seveda bi moral dodati še izjemno obilne sezname tistih umnih in učenih ljudi, strokovno podkovanih in razgledanih, ki jim kaj dolgujem. To pa je vselej kar vestno navedeno v mojih delih. Vselej sem skrupulozno pazil, da ne bi pozabil koga, ki sem mu kaj dolžan. Ne smem pozabiti svojih sošolcev, zlasti iz gimnazije, ki so mi bili več kot le vrstniki. Rad bi po imenu omenil dr. Lojzeta Boha, primarija novomeške bolnice in izvrstnega pediatra. Mnogim pa ne bom izrekel eksplicitne zahvale.

Uredništvo: Smo v času velikih in usodnih sprememb, ki zadevajo vse človeštvo in mednarodno skupnost držav. V Vaših delih je moč prebrati mnoge analitične uvide, iz katerih je razvidno, da je »zgoščevanje časa« najpomembnejša zakonitost modernih družb. Kako gledate na zgodovino človeštva konec 20. stoletja?

S. Južnič: »Zgoščenost časa« je res izjemna v »našem času«. Naša družba, ki ji rečemo moderna, nekateri pa že postmoderna, potrjuje omenjene domneve o človeštvu kot »projektu«. Nastala je z eksperimentiranjem. Eksperiment pa je v prvi vrsti utemeljil tisto, kar imamo za tehnologijo, torej sposobnost proizvodnje materialnih dobrin, potrebnih in nepotrebnih, koristnih in nevarnih za sam obstoj človeštva. Torej je to eksperiment z izrazito dvojnostjo, skoraj bi rekli, da je kontrasten. Eksperimentiranje na netehnološkem področju ni nič bolj konkluzivno. Pa še bolj fluidno je. Neobstojno in premakljivo. V tem eksperimentiranju, ki se intenzivno zasope po razrušenju nepremičnega reda, ograjenega s cerkvenimi dogmami, in zlomu razpoznavne zagotovljenosti tistega, kar naj bi bila resnica v luči »božje besede«, naj bi največ veljal človeški razum. Vse utemeljene modrosti so postavljene pod vprašaj. Prav tako ni bilo več trdnosti ene resnice.

Posledice, začenši z racionalizmom in razsvetljenstvom, so bile pretenzije, da je moč s človekovim razumom graditi nove sisteme, da ni več nobene meje človeškemu napredku, da je moč vzpostavljati harmonijo med ljudmi in še marsikaj, kar so dale ideologije progressa in evolucije.

Žal so ti proizvodi človeškega uma bili le utopije, včasih imenitne in vabljlive za idealiste. Utopije pa se niso uresničile. Tudi socialistične ne.

Tako smo prispeli v novo stanje duha, ko vemo, da ni moč graditi doktrine, ki bi lahko veljale za vedno. Težko je verjeti v nepremakljive ugotovitve človekovih potreb, pa tudi možnosti in zmogljivosti, nemogoče je trajno fiksirati človekove dolžnosti in pravice. Vendar pa je dejstvo, da ni več stalnosti, modre ljudi napotilo v bržkone edino produktivno smer: vsak se mora obračati k drugemu kot referenci za resnico. Le resnica, izdelana v takih razmerjih, ima možnosti uveljavljanja, razen če »tiranija resnice« ni metoda vsiljevanja tistih, ki so prepričani, da jo imajo le oni.

Uredništvo: Kaj je za Vas pomembnejše: znanstveni ugled z odmevnimi mednarodnimi priznanji in številom citatov v uglednih revijah, članstvom in funkcionarstvom v mednarodnih poklicnih združenjih ali pa morda uspeh Vaših učencev? Zakaj?

S. Južnič: V dilemi, ki ste jo tako zgovorno postavili, sem bil skorajda vedno. Imel sem izjemne prilike za t. i. mednarodno sodelovanje in bržkone za različna priznanja, ki iz tega izhajajo. Letal sem po svetu in ga videl. Tako in drugače. Potem pa sem ugotovil, da je to pravzaprav le beg od bistvenega. Domislil sem se, da gre le za odlaganje »pravega dela«, ki mora biti koncentrirano »doma« v določeni osamljenosti. Tisto, kar slišiš na mednarodnih shodih in v okviru znanstvenega turizma, je že procesirano in izbrušeno in boljše uporabno v pisni obliki. Predvsem mimo hrupa in simpozijških užitkov to v miru in ponderaciji prebereš.

Prav tako sem se prepričal, da je treba biti vztrajno med študenti. Nujno jim je biti tako rekoč neprestano na voljo. Tako so, naj se nasmejem, tudi oni na voljo in je moč z njimi komunicirati celostno. Od tod prihajajo prave spodbude za znanstveno dovrševanje. Upam si trditi, da sem od svojih študentov, pri nas in v tujini, dobil več spodbud in korektivov svojega dela kot od mednarodne znanstvenoturistične srenje.

Poleg tega sem kaj kmalu ugotovil, da v omenjenem globtroterstvu pogosto ne gre za znanost. Pa ne bom na tem mestu našteval, za kaj gre . . .

Uredništvo: Denimo, da bi se kot antropolog znašli na še neraziskanem otočju ali med prebivalci velikih puščav, ki še niso imeli stika s tako imenovanim civiliziranim svetom; kaj bi vzeli s seboj: ničesar, knjige, beležko in svinčnik . . .?

S. Južnič: Tako hipotetično vprašanje je lahko izjemno pomembno. Z odgovori nanj se izpostavljajo človekove dejanske predilekcije in določa razpon njegovih življenjskih programov. Na samotni otok ne bi seveda vzel dezodoranta, kar izjavlja mnogo Francozinj. Bi si pa morda od teh kako vzel s seboj. Pač pa bi rad imel pri sebi kaj glasbe, po možnosti klasične. Knjig ne bi jemal, teh imam že dovolj, svojih in tujih. Morda bi si želel samotnega otoka, na katerem pojejo ptički. Morje pa pomirja z enakomernim pljuskanjem ob obalo.

Seveda si težko zamišljam tako samotno življenje. O tem se da le sanjati. So pa sanje nujno potrebne za nemoteno življenje. Torej bi celo sanjam ne mogel verjeti. Preveč sem odvisen od drugih ljudi. Od svoje soproge pa popolnoma.

Uredništvo: Pri svojem delu ste neutrudni, natančni in izredno sistematični. Kje ste se tega naučili?

S. Južnič: Redoljubja, kar imenujete sistematičnost, sem se učil že od svoje matere. Prav tako je to postala »metoda« v številnih situacijah, ko mi je samo to priznано kot dubiozna vrlina. Tako se človek nauči pravzaprav pod določenim pritiskom. Morda pa je to pristajanje na manj razgibano (osebno) življenje in omejevanje potrošnje.

Uredništvo: Na koncu še vprašanje za prihodnost. Kakšen naj bo razvoj slovenske antropologije, pa tudi humanističnih in družboslovnih ved nasploh? Ali ste zadovoljni z doseženim?

S. Južnič: Še zdaleč nisem zadovoljen. Najmanj s seboj. Včasih se skušam tolažiti, da mi je bilo dodeljeno premalo spodbude in vse preveč polen pod noge. Dejansko in v prisposobi. Lamentacije in jeremijade te vrste so seveda lahko tudi tolažba nesposobnih.

Sem se pa iskreno in zares trudil utreti pota mlajšim in sposobnim in še vedno vzklikam: Feci quod potui, faciant meliora potentes! Potem pa sem v dvomih, ali so res kje kaki »potentes«, še posebej zaradi nekaterih, ki bi želeli sebe in druge prisiliti k stališču o partonegenezi. Dobri mentorji so nemalokrat izpostavljeni reku: Nehvaležnost je plačilo (tega) sveta!

Kot antropolog pravzaprav razumem mlajše v njihovi nestrpnosti do starejših, tudi če jim kaj dolgujejo, ali pa, posebno, če jim res kaj dolgujejo. Ni pa niti malo prijetno doživljati na ta način zanikanja nesebičnih pomoči drugim. Boli spoznanje, da tisti, ki je bil pomoči deležen, meni, da mu bo šlo bolje, ko mene ne bo.

Veliko razmišljam o nakazanih relacijah starejših, ki odhajajo, in mlajših, ki prihajajo. Vem, da smo generacijski spor in sosledje generacij morda pri nas zelo slabo rešili na splošno. Malo je prostora za normalnejšo razporeditev rodov še posebej na univerzi. Ni urejenosti, ki jo poznajo v svetu velikih šolskih sistemov, in preobila univerz, ko odhajajočim dajo možnosti častnega umika in plodnega dela tudi, ko nastopijo določena leta. Pri nas je možno celo na silo v pozabo in v inercijo izganjati iz sfer aktivnega pedagoškega dela. Kdo ve, kako se formirajo mladi nestrpneži in divjaki?!

Uredništvo: Zadnje Vaše obsežnejše znanstveno delo, ki je izšlo v letu 1993, ima naslov IDENTITETA. Ali nam lahko poveste, zakaj ste mu dali takšen naslov?

S. Južnič: Knjigo o identiteti sem pravzaprav zelo dolgo pisal. Najbolj strnjeno in polno, ko sem delal na Politični kulturi, pa tudi ko sem pripravljaval antropološke učbenike. Tako je to le nekakšno logično zaporedje tem, ki sem jih nakazal že dolgo tega. Potem pa sem napor v pisanju zgostil, ker je ravno problem identitete, kolektivne in individualne, zašel v veliko zmedo in bil dodatno razsežje zbezanosti in negotovosti pri nas in drugod.

Prav tako sem ugotavljal, da človek dogotovljeno in zagotovljeno identiteto potrebuje, ker so prenehale mnoge druge zagotovljenosti in stalnosti. Etnična, religiozna, narodna in še kaka drugačna skupinska identiteta so se krepile zaradi razkroja drugih in drugačnih. Prav take identitete, ki imajo na voljo ne le politična, marveč tudi vojaška sredstva za uveljavitev, pa so v sodobnem svetu vir partikularizmov in izhodišče za ostre spore, vojne, terorizem in pa kaka nasilna početja. Je pa to tudi posledica razvrščanja ljudi na psevdovrste, o čemer je že bil govor.

Preseneča dejstvo, da padajo komunikacijske pregrade in ima človeštvo velike možnosti sovpadanja in sporazumevanja, pa kljub temu identitetni razdori botrujejo stopnjevanemu sovraštvu in, morda smemo reči, hotenim in s tem poudarjenim različnostim. Z utrjevanjem skupinskih identitet se večja distanca med deli človeštva in zmanjšuje se tolerantnost do drugačnosti. Tu pa je po mojem bistvena naloga antropologije: razložiti fenomen, ki smo ga imenovali delitev človeštva na psevdoskupine.

Uredništvo: Dovolite, da Vam ob koncu tega pogovora zaželim še mnogo let uspešnega dela in zadovoljstva ob njem. Morda kakšnega vprašanja nisem zastavil, pa bi ga moral. Najbrž še vedno velja, da je v znanosti, pa tudi sploh v življenju,

pravilno postavljeno vprašanje še vedno pomembnejše kot pa odgovor nanj. Menim, da ste nam v odgovoru na zadnje vprašanje že nakazali, kje bi mogli iskati prava vprašanja za naprej.

S Stanetom Južničem se je pogovarjal Janez Kolenc.

MARJAN BREZOVŠEK*

Partition or (con)federalization of Bosnia and Herzegovina

Introduction

Federalism and democracy have several elements in common. *Structurally*, they anticipate *sharing of power*. A federation provides for some power to be exercised by the national government and some by its subnational governments, while a democracy expects power to be exercised by elected officials with a residue of power remaining in the hands of an electorate capable of replacing those officials. *Ideologically*, they thrive through *interaction of communities*. In a federation, communities such as states, provinces, or cantons compete for influence, while in a democracy, political and interest groups compete for consistent support. *Procedurally*, federation and democracy survive due to *maintainance of growth*. The process of federalism requires dynamic relations among the units of government, while democracy feeds upon continuous cycles of input and response between citizens and their government¹.

Their commonalities notwithstanding, federalism and democracy do not have to exist side by side. Most democracies are not federations². Some federations were not democracies when created. The Soviet Union and *Yugoslavia* were examples of non-democratic federations³. In practice, then, federalism and democracy are not symbiotic concepts. Each can exist without the other.

The mere existence of a federation, however, implies a concept derived from democracy, namely, *self-determination*. The fact that subnational governments share power, interact and grow, can foster hubris in those governments manifested as nationalism. Such hubris led Singapore to separate from the Federation of Malaysia in 1965, and led Bangladesh to fight for its independence from Pakistan in 1971.

Most nation-states resist the urge to federate because of inherent dangers. If borders exist for a substate that already has a unique ethnic or linguistic group, the potential exists for breaking-away, "to secede from federation and become an independent sovereign state" (Cutler, 1992:XI) exists as well. *Secession*, though, does not have to occur. Instead, a group can seek greater *autonomy* within its state system (Gottlieb, 1993).

* Dr. Marjan Brezovšek, docent na Fakulteti za družbene vede.

¹ One writer who effectively conveys the nature of democracy as an ongoing process is Howard Zinn in *How Democratic is America* (Zinn, 1985).

² Japan in Asia, Sweden in Europe, and Costa Rica in Latin America provide examples of such non-federal democracies.

³ The Soviet Union and Yugoslavia maintained the trappings of democracies in their constitutions, though.

With these definitional implications in mind, we will look at the self-determination solution to the inherent dilemma, posed by multicultural societies⁴. The self-determination solution has been exemplified recently by Czechoslovakia, the Soviet Union and Yugoslavia. A taxonomy of ethnic conflict regulation (McGarry & O'Leary, 1993:4) places self-determination which can be partition or secession, among four *methods for eliminating differences*. The other methods include genocide, forced mass-population transfers, and integration or assimilation.

During most of this century, self-determination has been linked to the goal of decolonialization, most clearly exemplified by the United Nations Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples. As colonialism has receded, the self-determination has come to be applied to non-colonial situations. What mechanisms short of violence, such as declarations or plebiscites, initiate the process of secession from a nation-state? Furthermore, which people and territories are involved, and how far does subdividing go?

International law does not provide clear-cut answers to these questions. The recent practice in Eastern Europe shows a widespread use of declarations of independence, followed by dissolutions of federal states then reconstituted, typically, as unitary states.

The collapse of Yugoslavia created five nation-states out of one⁵. Croatia and Slovenia attained independence on June 25, 1991 (Small, 1992:158-159). Germany and Italy then pressed for their *recognition* by member-states of the European Community who gave their approval on January 15, 1992. Macedonia sought independence, achieving it on November 17, 1991. The recognition was slowed due to Greek objection to its name, since Macedonia in northern Greece might be tempted to join their ethnic counterparts. In each of these areas the voters had earlier given approval in referendums.

In Bosnia and Herzegovina the situation turned out very differently. Even though the republic declared independence on October 15, 1991, and received voters approval by March 1st, and then the European Community and United States recognition in April, the new country fell into disarray. The Bosnian Serbs declared their independence on April 7th, and divided the state's territory mainly, among Serbs and Croats with some land reserved for Bosnian Muslims (Small:157-158). Carnage erupted in Bosnia and Herzegovina, leading to mass refugee flow.

The census of April 1991 reported that 43.8 percent of the residents of Bosnia and Herzegovina were "ethnic Muslims", 31.5 percent were Serbs, and 17.3 percent were Croats. There were especially large concentrations of Serbs in western Bosnia, far from the Republic of Serbia, and of Muslims in Eastern Bosnia along the Serbian border. The picture was rendered even more complex by the fact that in only 32 of Bosnia's 109 districts did one of these ethnic groups constitute 70 percent or more of the population.

When the accumulating tensions and recurrent violence in Bosnia and Herzegovina exploded into full-scale ethnic warfare in April 1992, the western

⁴ The other two types of solutions are: federalization (is occurring for the European Union and has occurred recently for unified Germany and Jemen) and the ethnonationalization (examples are Canada, India and South Africa).

⁵ Facing demonstrations in Montenegro, the Belgrade government salvaged what remained. A pledge by Montenegro and Serbia to form a new federal state came to fruit on April 27, 1992, as the Federal Republic of Yugoslavia.

diplomats feigned surprise. Three peace plans later, the West still feigned surprise and held back from drawing the increasingly obvious conclusions: that the Serbs (both Serbia's presidents, Slobodan Milošević and the Bosnian Serbs led by Radovan Karadžić) are bent on the creation of a Great Serbia; see no long-term future for any Muslim presence in Bosnia, not even within a truncated minstate; and are not the least impressed by threats that are not backed up by decisive force.

Prior to the break-up of communist Yugoslavia, leaders in Croatia and Slovenia had advocated transformation to democracy through a confederal plan. President Slobodan Milošević's unwillingness to compromise meant that "democracy represented the death-knell for Yugoslavia..." (Schoepflin, 1993:198). For a long time (indeed until just before the declarations of independence by Croatia and Slovenia), Western Europe and the United States appeared unwilling to recognise that Yugoslavia was disintegrating, and that the presidents of its six constituent republics were never remotely capable of regulating this process in a peaceful manner⁶.

No East European country has demonstrated quite so clearly as the former Yugoslavia the dangers which were inherent but largely unrecognised in the process of democratization. The central conflict which destabilized Yugoslavia on the one hand, was between the desire to create or consolidate (in the case of Serbia) a state in which one national group was dominant, and on the other, the perceived or demonstrative vulnerability of minority populations in these projected states⁷. By a largely homogeneous national composition, Slovenia was able to secede early in the crisis after a war which, when compared with what was to come, was "peaceful". Almost everywhere else, a plethora of minorities inhabited the disputed territories: in Croatia, in Bosnia, in Serbia, and in Macedonia.

The events of the last few years (after 1989) underscore the difficulty which non-democratic federal systems have in making a transition to a more open political process. The communist regimes had used the federations as transmission belts to secure their rule, and they failed to grant these institutions the autonomy to build internal constituencies in their support. In addition, the linkage of ethnicity to federation compounded weaknesses of federations so that the ethnic groups and nations felt compelled to seek independence and protection outside the federal umbrella.

Yugoslavia's dissolution had been exceptionally *violent and destructive*. Much of this can be attributed to Tito's policies of decentralism and fragmentation of power; some can be attributed to the inherent weakness in a multiethnic state with wide economic disparities and enormous variations in culture and historical experiences. Some must be attributed to the failure of leadership and petty political rules; some to the politicization of the armed forces; and some to the innate

⁶ There were two main reasons for this. After the collapse of communism in the autumn of 1989, Western policymakers identified Hungary, Czechoslovakia and Poland as the former socialist states which could be integrated most rapidly into the market structures of EC. The collapsing Soviet Union also absorbed considerable attention by dint of its size and its possession of a nuclear arsenal. In this scheme, the Balkans were regarded as uninteresting both from a political and economic point of view. The second reason for the Western support of federal Yugoslavia was more localized (naive attempts to heal Yugoslavia's sick economy and fear that an outbreak of secession among constituent republics might have provoked a similar process in the Soviet Union).

⁷ The issue of minorities was only uncontentious in Montenegro, although the smallest Yugoslav republic was still heavily involved in the crisis.

conservatism of the world community, faced with new choices and new policies (Seroka, 1994:29).

The major lesson from these experiences is that federal systems depend on the support of people and on those who govern them. Federal institutions are critically weakened when they cover for authoritarian rule, or when they are used by one group to dominate another. Federalism without rule of law and respect for minorities is an *illusion*, and federation without mutual and guaranteed respect for all political subjects is a *recipe for disaster*.

Yugoslavia's dilemma served as a catalyst for the European Community recognition policy designed also for the Soviet Union. That policy called for evidence of regard for democracy and human rights including ethnic and minority rights (Halperin & Scheffer, 1992:33-34). But the present contradiction between the war agony in the successor's states of Yugoslavia that cries out for international assistance, and the helplessness of Western politicians to stop the war and help manage this crisis is striking. Western elites have been divided on how to respond to Bosnia, and policy-makers often seemed indecisive. At times, there have been all the appearances of a rare opening for public open influence.

Roughly 90 percent of Bosnia has been conquered. Out of a pre-war Bosnian population of 4.3 million various estimates suggest that 150 to 200 thousand people have been killed, tens of thousands have been raped, and between one and two million have been forced to flee their homes. The overwhelming majority so affected have been Muslims. The great preponderance of atrocities, including all of those carried out systematically, have been committed by the nationalist Serb and Croat militants, especially the Serb forces. The aggressors' "ethnic cleansing" techniques have included bombardment and strangulation of civilian population centres, destruction of whole villages, mass execution of non-combatants, and the operation of concentration and rape camps. All of this has been reported not only by the United Nations, the European Community and the Bosnian Government, but also by highly credible international human rights organisations such as Helsinki Watch, Amnesty International, and Physicians for Human Rights⁸.

The question then presents itself: does the world community have any interest at stake in Bosnia? If not, how does one reconcile that with the notions of global interdependence and international law, or for that matter, the notion that there are universal moral concepts? Why has Western policy fallen into a rather deep crisis after the end of the Cold War? The Bosnia crisis as a "moral failure" and a "lack of humanity" (Jonathan Martin, *Social Review*, 1994:129) is first of all due to the fact that Western politicians, as well as most of the opinion-making media, are handling the problems in terms of rather dubious "Realpolitik", neglecting the fundamental principles of democracy and human rights that had been established after the victory over fascism.

We now have to face the fact that in the shadow of East-West blocks, the post-war Europe has not accomplished its fundamental task, namely, to end the post-war period in a manner that would prevent any possibility of war in Europe. The fact that European states have not been prepared for the possibility of the extreme case of war, aggression, and genocide, indicates that most people, including the European elites, have not learned their lessons well from the horrid experiences of

⁸ See Anthony Borden, *The Bosnian: A War on Identity*, War Report, April/May 1993; *New York Times*, June 25, 1993 and August 8, 1993.

totalitarian fascist and Stalinist systems. The absence of consciousness about latent and potentially serious European crisis is manifested in the present impotent politics of the West, but is also rooted in a sort of intellectual dogmatism and narrowness in the mainstream philosophical questioning.

After war gripped Bosnia and Herzegovina, followed by even more atrocities and the Serbian conquest of even more territories, there was a change of mood in a section of European public opinion and people began believing that this war matters, and that a decisive action on the part of the West should, and could stop the aggression⁹. But this change in public opinion has not had any consequence so far¹⁰. And we must ask why? Why hasn't the argument, claiming that it is not only our moral duty to stop the killing, but that we must do so to serve our own interests, led to a real change in political policy? The answer is: the connection between Europe and the war in former Yugoslavia is not only a metaphorical one. This war has to do with the fundamental components of European political life: the "nation" and "state", because there is no clear idea about what a modern nation and a modern state is, less so about the kind of relationship that exists between them; there is no clear opinion about what has happened, and is happening in the former Yugoslavia.

Because this conflict (the war) in former Yugoslavia became a threat to international security, various international actors made repeated attempts in the 1991–1994 period at mediation and arbitration which could be classified into the following five phases:

1. In the first, which preceded the outbreak of armed conflicts, many international factors (EC, CSCE, USA, etc.) tried with preemptive diplomacy to quiet the republican conflicts in Yugoslavia, preserve the country's integrity and prevent the escalation of crisis. It was characteristic for this stage that attempts to mediation have been sporadic, without adequate instruments and broader coordination of the leading international actors.

2. The second stage started with the war in Slovenia in June 1991, and ended with the failure of the Lisbon Conference on Bosnia-Herzegovina (Cutilero's plan) in March 1992. Although the EC led international mediation in this phase, the US and UN already obtained a more active role in December 1991. Their efforts contributed to stopping the war in Croatia (Cyrus Vance's plan). The international mediation of conflict at this phase was mainly carried out within the Hague/Brussels and Lisbon conference under the EC auspices.

3. The third stage started with an active entry of the US onto the Yugoslav scene in March/April 1992, and ended in April 1993 by failure of the American diplomacy to convince their West European allies about the need of NATO airstrikes on Bosnian Serbs positions after they refused the Vance-Owen plan. In this phase all international peace initiatives have been placed within the UN and Geneva peace conference framework.

4. In the fourth phase, the EC (now already the European Union) again played the leading role. On the basis of Kinkel-Juppe's initiative and the Luxemburg

⁹ The strongest expression of this change of opinion can be found in the slogan "Europe is dying in Sarajevo" which appears on numerous protest manifestos, discussions and aid actions.

¹⁰ The search is thus for reasons to justify inaction. For example, nostalgia for Yugoslavia; repugnance at nationalism that makes no distinction between mobilization behind an expansionist chauvinist project and mobilization in defence of national sovereignty; the fetishization of supranational states; cynical indifference to the domestic rights of other peoples, etc.

Plan, they tried to end the war in Bosnia-Herzegovina. This attempt fell through in December 1993 after the Bosnian Muslims refused to endorse the Owen-Stoltenberg plan at the international peace conference in Geneva.

5. The fifth phase started in February 1994 with NATO military involvement in Bosnia-Herzegovina and Russia's diplomatic engagement in the solution of the Yugoslav crisis. The efforts of all three relevant international factors – USA, Russia and EU (represented by the UK, France and Germany) – united in the so-called Contact Group which at the end of April assumed the coordination of international mediation and arbitration in the territory of ex-Yugoslavia.

The Bosnian war and the diplomacy of accommodation

Having failed to stop armed conflict in Yugoslavia, the EU was reduced to managing it. This happened in two ways: through arranging cease fire on the ground and through the Peace Conference on Yugoslavia at the Hague¹¹. As cease-fire after cease-fire in Croatia broke down, both efforts failed. The only cease-fire successfully effected at the beginning of 1992, was that by Cyrus Vance on behalf of the UN Peace Conference, hurriedly convened under Lord Carrington in September 1991, proved to be little more than a talk-shop. It brought together the Yugoslav federal presidency, the Federal Government and presidents of the six republics, but when Carrington suggested establishing a sovereign and independent republics for those who wished it, Serbia rejected his proposal. The conference collapsed in November 1991 and the UN was brought in.

Failure of the Hague Conference, the escalation of war and the approaching Maastricht Conference led to a shift in the EC policy – *from the role of mediator to the role of arbiter*¹². By then the arbitration commission, set up with a French constitutional lawyer judge Robert Badinter at its head, had reported back. Its main conclusions were that Yugoslavia was in a "state of dissolution"; that self-determination must not involve changes of the existing republican borders at the time of independence (except where the parties concerned agreed otherwise); that the Serbs of Croatia and Bosnia were entitled to all the rights accorded to minorities under international law; and that Croatia, Macedonia and Slovenia should be given diplomatic recognition. Bosnia could also be recognized if the majority of its population voted for independence on a referendum. The EC acted on Badinter's proposals, but by then the main role in handling conflict in Yugoslavia passed on to the UN.

There were, of course, calls for a forceful Western response to Serb forces' seizure of some 30 percent of Croatian territory between July 1991 and January 1992. In spite of this, and the unmistakable evidence of Serbian and Bosnian Serb military preparations for armed action in Bosnia, the only Western response in 1991 to the rising tensions was to include Bosnia in the general arms embargo the UN Security Council imposed on all five Yugoslav successor states on September

¹¹ The Hague Conference started from the following three principles: a) unacceptability of the change of internal and international borders of Yugoslavia; b) any solution must protect the rights of peoples and ethnic minorities in all Yugoslav republics, and, c) the Community will never endorse the accomplished fact policy. A five-member arbitration committee, chaired by the French lawyer Robert Badinter, was intended to provide legitimacy to the work of the Conference.

¹² Arbitration and mediation are two intermediary roles for third parties that highlight the distinction between legal versus political forms of conflict resolution. See, G.A. Raymond, *Democracies, Disputes and Third-Party Intermediaries*, *Journal of Conflict Resolution*, March 1994, pp. 24–42.

25. Between October 1990 and March 1992, the illegally established Serb militants in Bosnia, loyal to the Bosnian-Serb politician, Radovan Karadžić, benefited from steady infusion of armaments, including tanks and heavy artillery from the Yugoslav army (which the army would later even admit having supplied). Bosnia's Croat and Muslim communities were forced to look for arms for themselves and thanks to at least partial embargo, were not able to obtain nearly as much in the way of military hardware as the Serbs. Thus the net effect of the arms embargo was to encourage Serb aggression in Bosnia and to help that aggression achieve its goals once it finally began.

Around the New Year's Day of 1992, the governments of rump Yugoslavia, Croatia, officials of the Yugoslav army, and the Croatian National Guard agreed to the cease-fire in place and to a plan by UN special envoy Cyrus Vance which called for the withdrawal of the Yugoslav army from Croatia and for deployment of some 10.000 (later increased to 13.500) UN peace-keeping troops there. This truce set the stage for the expansion of the war into Bosnia.

The EU's hesitant record over Croatia in 1991 made it more difficult to act constructively when Bosnia arrived on the agenda. By its failure to act early and decisively about stopping the war in Croatia, the West as a whole – including the United States – had lost much of their credibility in the Balkans that was acquired during the Cold War and reinforced in the Gulf. In November 1991, the Bosnian President Izetbegović warned of the danger of "total war" breaking out in his republic and requested immediate dispatch of UN peace-keeping forces to head-off the impending conflict.

Bosnia was recognized as an independent state by the EU on 6 April 1992 and by the US shortly thereafter. It became a member of the United Nations, together with Croatia and Slovenia, on 22 May. Bosnia's recognition was the last stage of a process which had begun at the end of 1991 with an EU request to the Bosnian Government to hold a referendum on independence, as a precondition of diplomatic recognition. The referendum held on 29 February and 1 March 1992, was boycotted by most Bosnian Serbs on urging of Radovan Karadžić and Slobodan Milošević, although thousands of Serbs in big cities ignored the call to boycott. Of the 64 percent of registered voters who took part in the referendum, 99 percent voted in favour of independence.

The Serbs put up barricades in Sarajevo the next day. Undeterred, the Sarajevo government under Izetbegović declared Bosnian independence on March 3, 1992. At this point Bosnian Serbs were talking openly of war to keep the Serb-populated regions of Bosnia attached to the rump Yugoslavia. What followed was not a spontaneous uprising of the Bosnian Serbs against the threat of anti-Serbian Muslim fundamentalist rule, but a minutely prepared and ruthlessly executed plan of territorial conquest in pursuit of Great Serbia, carried out jointly by the JNA and the Serb paramilitaries. In fact, Serbia was conducting a war of aggression against a neighbouring state which had just received diplomatic recognition from the EU. But Western response was mute. Frantic efforts were being made by the EU to re-start negotiations, conducted by Lord Carrington, for a "cantonal" organization of Bosnia (that would have divided this republic into several dozen ethnic-based cantons)¹³.

¹³ A partition assigning Eastern Bosnia to Serbia, Southwestern Herzegovina to Croatia, and the rest to the Muslims, if accompanied by extensive population exchanges, might have had a much better chance of avoiding bloodshed.

But all three communities rejected this scheme and incidents and confrontations between Serbs and non-Serbs in Bosnia grew ever more serious.

The United States, Western Europe, and the Islamic nations were the powers most directly involved in debates about the escalating Bosnian crisis, but they were divided in dealing with this problem¹⁴. Western politicians, desperately anxious to avoid involvement in yet another Yugoslav conflict, immediately started calling the conflict in Bosnia a "civil war", and when referring to the "warring factions", disregarding the fact that one of those "factions" was legal, the internationally recognized government in Sarajevo. They publicly deplored violence in Bosnia and called for an end to it, but felt excused from any obligation to intervene with a fiction that what was going on was a "civil war"¹⁵. The international community therefore was slow to react. Only on May 30, 1992, nearly two months after the start of full-scale warfare in Bosnia and Herzegovina, did the UN Security Council vote to impose trade sanctions on Serbia. Having introduced economic sanctions, the Western governments failed to produce any policy framework for Bosnia, into which sanctions or any other future measures could have been fitted. Instead, they adopted – as in the case of Croatia a year earlier – a policy of short term improvisation with no serious international guarantee for Bosnian integrity.

Only in August 1992, by which there were already 50.000 dead (mainly civilians) and more than 2 million homeless as a result of Serb aggression in Croatia and Bosnia, did the EC convene the so-called *London Conference*. The Conference recognized territorial integrity of Bosnia and Herzegovina and identified Serbia and Montenegro as aggressors, calling for UN peace forces introduction in Bosnia, to help maintain the cease-fire. But the London Conference did not lead to any improvement of the situation on the ground. The Serb siege in Bosnia continued. There was no significant improvement of the enforced sanction against Serbia, etc. In short, the London Conference revealed impotent passivity of the Western policy towards the Bosnian conflict to its full extent.

The *Geneva Peace Conference* which began work the following month was entrusted with the task of finding mechanisms to implement the principles laid down at the London Conference. However, guided by co-chairman Lord Owen (for EC) and Cyrus Vance (for UN Secretary General), the Geneva process in effect repudiated its mandate. Instead of respecting the London Conference' recognition of Bosnia's territorial integrity, and the Western powers' recognition of the Izetbegović government which by virtue of victory in free elections had a higher status than that of the insurgent forces, Vance and Owen introduced the notion of "warring factions" that placed the government in Sarajevo on the same level with Croat and Serbs insurgents. This in turn laid the basis for negotiating partition of Bosnia which entailed the decision to reward Serb aggression. Humanitarian efforts by governments and international agencies grew and helped relieve local suffering, but the dispatch of UN peacekeeping troops made no

¹⁴ The Islamic world realized that any move on their part, even if on a multilateral basis, could actually hurt the Bosnian Muslims by allowing the West to view the conflict as a showdown between the Christian West and the "fundamentalist" Islam (as Serbian propaganda portrayed the conflict). The Islamic nations therefore deferred to the West and restricted themselves to periodic conferences on Bosnia, protests against Western inaction, and demands for lifting the arms embargo. The United States chose to leave it to the EC to sort things out, taking the line that genocide in Europe was a "European problem". The European countries themselves were divided between traditional friends of Croats (Germany and Austria), Serbs (France and Russia), and the traditionally apathetic (Great Britain and Netherlands).

¹⁵ "The true cause of the war was the structure of reciprocal fears that existed within Bosnia on the eve of the conflict. Each group feared domination by others, and not unreasonably so". R.W. Tucker and D.C. Hendrickson, *America and Bosnia*, The National Interest, Fall 1993, p. 16.

change to the situation on the ground except for making outside interventions less likely due to the possibility that the UN troops might, as a result, become hostages.

Vance and Owen, appointed as international mediators, soon found mediation impossible: the warring sides were simply unable to agree on any fundamentals. So, in October 1992, Lord Owen and Cyrus Vance produced the first draft of what eventually, by January 1993, grew into a set of proposals for *dividing Bosnia* into a number of autonomous provinces – the *Vance-Owen plan*. The plan insisted on the return of refugees to their homes throughout Bosnia and set the boundaries of the proposed provinces in such a way that the Serb-held territories could not be made into a single whole and joined to Serbia. But by virtue of basing the proposed cantons on ethnic boundaries (though not exclusively so) the final version of the Vance-Owen plan provoked a scramble which soon grew into open fighting for territory between the Croats and the Muslims both by then squeezed into less than 30% of Bosnia's territory. Under strong international pressure, the plan was accepted by the Croats and, much more reluctantly, by the Muslims, but was rejected by the Serbs in May 1993. On 22 May at a conference in Washington attended by the foreign ministers of Britain, France, Russia, Spain and the United States the Vance-Owen plan was *de facto* buried and replaced by the proposal to create five or more "safe areas" (including Sarajevo) for Bosnia's 2 million Muslims – a Muslim Bantustan, as the Serbs mockingly called it – guarded by UN troops whose mandate, however, would only give them authority to shoot back if they, not the Moslems, were attacked. The Government in Sarajevo, though under considerable western pressure to submit, rejected the *Washington plan* – truly the nadir of Western appeasement in Bosnia – and ordered its troops to continue fighting.

The failure of the American mediation in Bosnia, the outbreak of war between Muslims and Croats, the formation of an anti-Muslim Coalition by Bosnian Croats and the Serbs (with a joint Serb-Croat plan for the partition of Bosnia) and approaching of November 1st 1993 (coming into force of the Maastricht Agreement) prompted France and Germany, but also the United Kingdom, for a more active role. The French and German foreign ministers launched an initiative by which territorial concessions of Bosnian Serbs in favor of the Muslims would be rewarded by partial lifting of sanctions against Serbia and Montenegro. *The Kinkel-Juppe initiative* has been accepted at the EC ministerial meeting of November 22, with the additional demand for an agreement (*modus vivendi*) in UNPA areas (Krajinās). According to Lord Owen, co-president of international conference on former Yugoslavia, the shift from the policy supporting territorial integrity of Bosnia to its territorial divisions was the consequence of the fact that Washington has destroyed his plan for preservation of Bosnia as a multiethnic state. The *Owen-Stoltenberg peace plan* for Bosnia reflected this new approach of the Community and proposed territorial division and creation of the national states in Bosnia-Herzegovina.

The Owen-Stoltenberg plan, presented to the warring parties August 20, closely followed the Serb-Croat scheme. This second peace plan proposed assigning 52% of Bosnian territory to the Bosnian Serbs, 30% to the Muslims, and 18% (mostly in the southwest) to the Croats. Western mediators at first expressed "optimism" at the prospects for Muslim acceptance of what was in effect a Serb-Croat plan, and described the Bosnian Muslims' ultimate rejection of it as "unexpected". In fact, the Bosnian Muslims agreed "in principle" to the Owen-Stolten-

berg plan on July 30, 1993, but efforts to flesh out the details soon bogged down. In the meantime Bosnian Serb militias tightened their stranglehold on Sarajevo and continued to bombard the capital. Throughout 1992 and 1993 the Bosnian government tried to persuade the UN to lift the general arms embargo against the former Yugoslavia.

The next stage of the war in Bosnia-Herzegovina started in early February with the explosion on the Sarajevo marketplace, which killed many civilians. This event prompted NATO to put an ultimatum to the Bosnian Serbs to dislocate their heavy weaponry at a distance of 20 km from Sarajevo under the threat of NATO air strikes against their positions. In this new phase, the Bosnian Croats abandoned their unreliable Serb allies and, responding to the United States mediation efforts, agreed to mend fences with the Muslims. The two parties in fact had in February already decided to establish a *joint federation*, and the following month they announced the merger of their armies. This progress can be traced back to two main factors: changing power constelations between the parties on the battle field and on the international diplomatic front as well.

For the first time since the outbreak of the war in 1992, the international mediation in Bosnia became a trilateral effort, reflecting the new balance of powers in Europe, since the international *Group* included diplomats from the USA, Russia and EU (represented by the usual Troika). Although the Contact Group for the first time managed to reach consensus of the relevant international factors in the solution of the Yugoslav crisis, it also burdened the negotiating process with their mutual relations, since all three sides embarked on this assignment starting from their own political and security concerns.

The EU and European Union "mediators" devised a third partition plan, which they presented in June with the support of the United States and Russia. Starting from the results of the Washington agreement (which ended the war between Bosnian Muslims and Croats in spring 1994 and established the Bosnian Muslim Croatian federation, which would get into confederate relations with Croatia in the future), the *Contact Group plan* anticipates the *creation of the Union of Bosnia-Herzegovina*, whose members would be the Muslim-Croat federation and Bosnian Serb republic, while the territory of this former Yugoslavia republic would be divided in the ratio 51% : 49%. The Western powers signaled that if the Bosnian Serbs accepted the scheme, the economic sanctions against Serbia and Montenegro would be lifted. The Western powers also threatened to lift the arms embargo against the Muslims and the Croats if the Serbs rejected the plan. The threat was only a bluff, however, and the Bosnian Serbs called it, effectively rejecting the plan July 21, although FR Yugoslavia accepted this plan. Dissatisfied with such a position and overall policy of the Bosnian Serbs republic, the government in Belgrade severed political relations with Pale and sealed the border with the Bosnian Serbs, thus causing further divisions within the international Contact Group. But the differences between Milošević and Karadžić concern only tactics and strategy, not ultimate goals (Great Serbia).

For further development of the peace process three questions seem to be essential: *First*, will the Americans have enough steadfastness to remain engaged in the Balkans for more than a short period of time? *Second*, how will the Russians behave in the future (after the war in Čečenija); will Moscow become aware that a partition of Bosnia, on the basis of ethnic principles, constitutes a dangerous precedent for a possible disintegration of Russia proper and that the preservation of a multiethnic Bosnian republic is in their very interest? *Third*, how to force the

Bosnian Serbs into joining the Washington accord and accepting the plan of the Contact Group? For the Serbs, it seems necessary to take their security interests into account when a lasting solution is to be envisaged. Furthermore, the political leaders in Belgrade have to be convinced that it is not in their interest to tie the secessionist territories like a millstone around their neck: in a political sense, Milošević can have no interest in supporting potential rivals for power in Serbia; in an economic sense, Serbia cannot expect the sanctions to be lifted if openly supporting the secession of those parts of Bosnia under Serbian control. Milošević had better allow the Bosnian economy, which is only possible if the Bosnian republic remains territorially intact.

Regarding current developments we should not underestimate the pitfalls of Balkan politics. Even if the common efforts of the superpowers are to succeed, there is no guarantee that a (con)federation will work in practice or that it will survive an eventual new Ice Age between the superpowers. On the contrary, Bosnia could become a new source of global tensions. Some observers believe that if the UN forces were to depart, a new Serb-Croat deal at the Muslims' expense would not be far off. If events move in that direction, the Muslims' survival in any capacity other than that of an oppressed minority within an expanded Serbian state is apt to depend on the solidity of their alliance with the Croats and their ability to obtain better arms supplies in the future than they have till present time.

Federalism in Bosnia: part of the solution or part of the problem?

All the ailments of postcommunist Eastern Europe and all the problems that Western Europe imagined it had safely put away, such as borders, minorities and migrations, are concentrated in what was Yugoslavia. Bosnia lies as destroyed as its parent Yugoslavia, whose contrasts and contradictions, ideals and weaknesses it reflected. History needs to be studied again before the West can help.

Bosnia is the historical name of the South-Slavonic country and present Republic of Bosnia and Herzegovina, which has existed in various states and constitutional forms for over a thousand years. Slavonic tribes settled in the region in the Seventh century, falling within one of the great waves of the migration of nations. Prior to this, the region had been, for five centuries, a part of the Roman Empire. Its ancient civilization was called Illyricum, and its inhabitants were the romanized original inhabitants of this part of the Balkans. The Slavs eventually dominated the native romanized Illyrians, but had been culturally influenced by them in return. This heritage found expression in the cultural and intellectual life of Bosnia in the Middle Ages and was cherished also after Bosnia was christianized and took its place in the Western Christian Civilization – a process that in Bosnia took place some time later than in Croatia.

Under the rule of Banus Kulin (1180–1204), the political and economic stabilization of Bosnia began as well as the territorial expansion connected with its development of trade and culture. Under the rule of Stjepan II Kotromanić (1322–1353) and Tvrtko Kotromanić (1353–1377), Bosnia experienced the peak of its political and territorial power. After the death of King Tvrtko I, a typical process of feudal disintegration took place and the local autocrats gained increasing power. At that time arose the first battle with the Ottoman forces, but Bosnia as a whole was not conquered by the Turks so easily; it was a rather long and complex process according to Turkish methods of conquest. It took about a cen-

tury and a half – from 1386 till 1528. For four centuries Bosnia and Herzegovina was a part of the Ottoman Empire – up until its occupation by the Austro-Hungarian Monarchy in 1878. In that period also the Ottoman power and the state authority underwent various changes.

During that whole period Bosnia found itself in the most “dramatic” position in the Empire, being the region with which it touched “the other world”, the European world and the world of Christianity. During the sixteenth century, Bosnia-Herzegovina began its full territorial, administrative, economic and cultural physiognomy as a province of the Ottoman Empire. The Bosnian Pashaluk was established in 1580. In the period after the war with Vienna, the borders of the Pashaluk took a shape quite similar to the ones of Bosnia-Herzegovina today. Gradually the rich Muslim landlords in Bosnia gained a practically independent position with the Vezir – the official representative of the Sultan’s government.¹⁶ This development caused the specific situation in the nineteenth century in which the Bosnian Muslim leaders heavily opposed the reforms from Istanbul. This resistance was in a way part of the Bosnian struggle for autonomy.

At the same time, the social turmoil in Europe during the Nineteenth century had made a strong impact on Serbian and Croatian inhabitants of Bosnia as well. The Serbs in Bosnia held out in hope for a change from the global perspectives of the new Russian Balkan policy. Also the uprising in Serbia against the Ottoman rule made a strong impact on them. Meanwhile Croats set their hopes on a freedom mission from Austria and were inspired through the national movement in Croatia under the name of Illyrism. In the young Serbian dynasty, an aspiration for territorial expansion was already aroused in the first half of the Nineteenth century and it remained a key factor of Serbian Balkan policy. This aspiration was strategically formulated in 1844 in a secret paper – Naertanije – by Ilija Garaganin; this was the concept of Greater Serbia (common Serbian ethnicity). The aspiration to become a maritime state was (is) the very foundation of Serbian expansionist policy.

At the Berlin congress 1878, the Austro-Hungarian Monarchy was given a mandate to occupy Bosnia-Herzegovina and subdue it to its administration. That summer, the Austrian army entered the Country and faced an unexpectedly severe and lasting resistance. But from that event on, Bosnia and Herzegovina began to abandon the Islamic, Turkish oriental paradigm of civilization and step into a new one – that of Western Europe. This transition was naturally very dramatic and painful, especially for the Muslim people. But the Austrian administration was rather sensitive towards the peculiarities of Bosnia and Herzegovina as a unit of its own. It was eventually given the status *corpus separatum* so that, formally, it was not directly subdued to the Austrian Crown. This process of its integration into the European normative system, adopting common values of European civilization, was abruptly interrupted by the assassination of the Austrian Archduke Ferdinand and his wife Sophie in Sarajevo 1914 and the First World War which followed.

By the way in which the international community began with the decomposition of the Austro-Hungarian monarchy at the end of the First World War as well as the manner of its assistance in forming a common state out of South-Slavonic lands that were once parts of the Ottoman Empire and Habsburg Monarchy

¹⁶ It may be hypothesized that territory is especially important to human beings and to politics, and especially to nationalism, because: a) there are biological reasons which lead animals to establish their own territories; b) control over territory is essential to political authority; c) nationalism is particularly founded on the concept of the homeland.

eventually led to a situation in which the creation of a new state in 1918 was a bare betrayal of such ideas. Under the rule of the Serbian Dynasty of Karadjordjević, the common state turned into a gradual realization of the strategic targets elaborated in Garašanin's paper "Načrtanije". But the historical and national identities of other South-Slavonic lands have always been the greatest obstacle to those plans. That is why all the administrative and territorial solutions and arrangements of the Government in Belgrade tended to cause the disintegration of the historical units and their identities by constructing unnatural districts. So for the first time in the thousand years of its history Bosnia-Herzegovina was partitioned: first into several districts and afterwards by the so called Cvetković-Maček Agreement in 1939 into thirteen provinces that became part of Croatian land (Banovina), the rest became part of the so called "Serbian lands".

Although after the Second World War Yugoslavia formally got its federal constitution, the centralist and hegemonic policy actually prevailed, supported by the totalitarian Communist ideology, with the consequence that national and republican tensions emerged again in the late Sixties. The regime tried to solve those tensions through an awkward combination: it intensified ideological repression, turning back social processes, and it affirmed the autonomy and integrity of the federal units through a new constitution in 1974. The constitutional rights of the federal units were exactly the reason for the reemergence of Greater Serbian expansionism after the death of Tito, this time in an expressly aggressive form, supported by the federal army under the pretext of preserving Yugoslavia. After the emancipation of Slovenia and Croatia and after a similar political will expressed in Macedonia, *Bosnia and Herzegovina remained the last bastion for the realization of Greater-Serbia*, at least in a reduced form. So, if Greater-Serbia was not to be possible by way of annexation of the whole republic, it should be realized by way of partitioning *Bosnia and Herzegovina* (according to imaginary national "property" over as large a portion of the country as possible). Hence the idea of partitioning of Bosnia and Herzegovina between Serbs, Croats and Muslims. It practically condemns the majority population of Bosnia and Herzegovina, the Muslims, to be a people without a state. This idea also takes from Bosnian Croats and Serbs their historical and native country.

The civilizing experiences and traditions of Bosnia and Herzegovina make the strongest case for its territorial unity and political sovereignty. There are rarely such regions where history has constructed so peculiar a reality out of geopolitical unity, bringing into close communication over the centuries different nations, cultures, religions, civilizations and traditions. This *mosaic of cultures*, civilisations and confessions lasted in Bosnia and Herzegovina over the centuries. There were, of course, great challenges to the co-existence of ethnic and religious groups. The coexistence of groups belonging to different spiritual systems in every day life necessarily led to mutual exclusion under cover of normality. But the Bosnians have learned to forge out of this way of life a tradition of fundamental, unicursal, spiritual and social value, that is to say, they have learned to be accustomed to difference and to neighbours of various kinds as a way of everyday life. So structured, the Bosnian social and spiritual mosaic was integrated into the Ottoman confessional system in which *religion* was at the same time understood as an expression of different political and *ethnic identities*. The connection between confessional and ethnic affiliation in the Bosnian experience is very deep but at the same time ambivalent.

Modern Bosnia consisted as a result of this process, of three nations: Bosnian Muslims, Croats and Serbs. These nations are equal heirs to the history of this country and have an equal responsibility for its future. But for the new nationalist ideologues a "hybrid" state and civilization such as the one Bosnia represented belonged, with Yugoslavia, in the graveyard of history. Bosnia, as it has existed for six centuries, had to be destroyed; the loyalty of its indigenous Serb and Croat communities to a multiethnic Bosnian nation subverted; its native Muslim population terrorized. The objective was to "cleanse" Bosnia not only of Muslims but also of the unique and dangerous cosmopolitanism of its cities which clearly had no place in the new "pure" nation-states emerging from the ruins of Yugoslavia. A "cleansed" Bosnia could then be carved up and annexed to the national states of Greater Serbia (and "Greater Croatia").

At stake in Bosnia were *two visions of society and democracy*. Those who came under assault in the newly formed Bosnian state made clear that they stood for a society of equal citizens, where the rights of all consistent nations would be secured and protected under law as a matter of constitutional rights. *This was a vision of a multi-ethnic society* in the tradition of the European Enlightenment. The embodiment of "rights" inherent in the status of citizenship was one of the more significant advances which the French Revolution had spread and integrated into the constitutional orders of European states over a period of two centuries. Yet, in the final decade of the Twentieth century, it was to be a standard which Europe, led in this instance by France and Britain, would cynically abandon.

The opposing vision was the one promoted by the nationalist leaders of Serbia (and partially Croatia). *Insular, parochial, ethnocentric, this was a vision of a purified nation-state* in which there was no room for the "Other". The ingathering of a people into the bosom of the "mother country" meant in this instance the acquisition of the territory on which they lived. Serbia's nationalist ideology was unequivocal on this issue: the destiny of all Serbs was to live in one state, and since all land on which Serbs lived was by definition Serb land, it rightfully belonged to "Greater Serbia". They, alone, would unilaterally define its boundaries and remove any community which by their account did not "belong". According to this view, Bosnia and Herzegovina had no legitimacy as a separate nation, civilization, or state. *Those who had lived in the land for generations and were not Serb (or Croat) were foreigners who had to be removed from it by all means necessary*¹⁷.

The other intrinsic dimension of the war, of course, was the destruction or "disappearance" of all that represented the unique history and character of Bosnia and the intermingling of its diverse cultures. An entire way of life, a whole civilization in the heart of Europe, was being wiped out. The "cantonization" led to "ethnic provinces" and, finally, to "*partition*". The Bosnians, at each step of their defeat, were asked to accept "reality". The reality, as the Bosnians saw it, was that the West was complicit in engineering their defeat and the destruction of their society. "*Cantonization*" – subsequently adopted with great enthusiasm by a parade of international mediators – was only a code word for the *dismem-*

¹⁷ The characterisation of the conflict in Bosnia advanced by the United States and its European partners was entirely self-serving, and of course, misleading. According to Ivo Banac, the constant talk about "civil war" and "ancient hatreds" represented merely a useful caricature by which to rationalize a policy designed to "abandon Bosnia and do nothing". The war was essentially a war of aggression conducted by Serbia against an internationally recognized independent state.

berment of Bosnia. "Cantonization" is a special type of segmentation, since it is strongly related to the imperatives of biology, political authority, and nationalism. It has strong territorial segmentation and claims for territory.

Territorial segregation is complex: it may be based on small and separate "homelands". It may even be based on cities, villages, districts or streets (as in parts of Bosnia-Herzegovina). Whether this last pattern is mixed or segregated is a matter of opinion, but of crucial political importance when "ethnic cleansing" and population transfers are embarked on. Maps reveal the correlation between settlement patterns, viewed ethnically, linguistically, and religiously, and political boundaries. They are also a major bone of contention when attempts are made to divide territory into ethnic states as in Bosnia-Herzegovina.

In an extreme case, total "ethnic cleansing" which results in ethnic homogeneity in a territory logically eliminates the desirability of a consociational political system and makes national self-determination appropriate. This is obviously the aim of the "cleansers" and by default of the UN/EU Mediators, who are moving towards the *partition of Bosnia and Herzegovina (and Croatia) along ethnic lines*. As noted before, the actual territorial division, after almost three years of war, is around 70% : 30%, so this plan would require the return of much Serb-controlled territory to the Croats and Muslims (on a 49% : 51% basis). The ultimate consequence of this "final solution" for Bosnia and Herzegovina is the total subordination of the citizens to the ethnic community whose fate is determined by its political leaders.

The idea about "cantonization" (partiton) or *confederalizing* Bosnia and Herzegovina, theoretically speaking, is the result of the completely wrong linkage of Bosnia's fate to the fate of Yugoslavia. These are two different historical and political entities. Bosnia is a *historical fact* that has been in existence for a millennium, while Yugoslavia was essentially a Serbo-Croatian agreement reached during World War I. Thus it is *questionable* that any of the partitional schemes proposed for Bosnia-Herzegovina by Carrington, Vance-Owen, Owen-Stoltenberg, etc. could work. Not only the result but also the prerequisite of these plans is (was) *exclusive nationalism in a national territory*. The efforts of the international community were essentially based on the adoption of an idea – ethnic territories, or "cantons" – which had been propounded by the Serbian camp. Understood by the EU negotiators as a means to propitiate the Serbs and avoid war, it was really a charter for "ethnic cleansing": ethnically designated cantons created the basis for ethnically pure territories.

"Ethnic cleansing" is a tactic employed primarily by Serb rebels to kill and expell members of other nationalities, including Muslims, Croats, and other ethnic minorities, from former Yugoslav territories in order to remove potential resistance to eventual annexation of land needed to create a "Greater Serbia". So, the war that is going on in the Balkans (Bosnia) right now appears to be about *who has the power to change boundaries*. In some sense, the war appears to be a historical continuation of previous power/boundary fights; but we must say, that ethnic differences turned into nationalist chauvinism when a discredited communist elite began manipulating nationalist emotions in order to cling to power. Regarded in this light, nationalism is frequently held to be the major competitor to democracy, and many have asserted that the new world order emerging after the Cold War will be one of nationalist conflict rather than democratic peace.

With the Bosnia of today, however, it is possible to think of the *idea of*

division. After ethnic cleansing, Bosnia is like a blank piece of paper. The existing structure has been all but erased, and theoretically could be replaced by any other. "Realities" are created, and the present one would never have happened peacefully. The version of reality now plumped for by Lord Owen looks like this: a typical eastern Bosnia town may have had 70% Muslims and 30% Serbs and today has no Muslims. No one is willing to change that new reality, there is no hope otherwise that they would return. So under the present logic, the town will be given to the Serbs. What made Bosnia such a singular moment in international relations was that in the end the European Community (Union), the United States, and the United Nations actively collaborated in the advancement of this final solution for Bosnia-Herzegovina.

A solution defined by the principle of a carve-up on the basis of ethnicity are inherently unworkable attempts to *divide the indivisible*, because of the high level of integration of Bosnian society. In order to achieve the scale of ethnic segregation which David Owen on behalf of the European Community, proposed as the basis for a solution, the permanent – not temporary – rending of Bosnian society was required. The dislocation from homes and villages where families had traditional links extending back five centuries or more would for the first time in history be given international sanction. Such a solution in the end represented a clear *case of realpolitik* that sacrifices the interests of the very people it purports to protect.

The tragic war is being used by European politicians in order to guarantee the stability of the rest of Europe, i.e. of the "proper" and "true" Europe – which the Balkans and Bosnia supposedly do not belong to. It seems the war in Croatia and Bosnia came just in time for the EC (EU) to present herself once again as the only possible alternative to a dispersed Europe of autonomous regions and to thereby regain her previous power and glory. In terms of the objectives of the international community, as expressed in solemn resolutions the United Nations Security Council and every other international body which has addressed the issue, Bosnia's wretched condition provides eloquent testimony to a failed attempt to shape the management of conflict in Europe. The priority given to developing a *compromise* policy, accomodating widely divergent views and interests, may have come at the expense of an *effective* policy. The main reasons for the ineffectuality of international institutions are: poor timing, inconsistency, lack of coordination and an unwillingness to use force, making it difficult to enforce compliance.

International diplomacy has confirmed that it suffers from a lack of imagination; sticking to old and worn-out interpretative cliches, where the *ethnic* is still the dominant starting position, it has failed to search for new paths, to re-examine the concept of territoriality in alternative terms which would not be strictly *etatistic*. Although the ferocity of the war may lead us to other speculations, *the criterion of ethnic division does not allow for any prompt solution to the crisis*: this does not depend only on the fact that it has proven to be difficult in practice; it is also a fact that in spite of the profound changes taking place in the 20th century, the cultural and geomorphological roots of Balkan "localism" are still deep. Differences and "feelings of community" of peoples are in fact determined by numerous and varied forms which do not always coincide with the ethnic group, but most frequently reflect territorial characteristics and are an outcome of various historical and cultural events of their inhabitants, of contacts established in the course of time and with the surrounding world, of demographic changes as a result of migrations, natural catastrophes, disease and wars.

On the other hand, the mediating concepts of Vance, Owen and Stoltenberg are bound by neutrality. In this case the mediators had the only chance of achieving at least a cease-fire when they accepted the actual military *status quo* as a basis, stabilizing it through buffer zones, but even this failed to last long. Such a concept can provide peace politically – at least immediately – only if the political and military *status quo* is accepted, depending on the military resources and capacities of the warring parties. More recent scholarly papers on negotiations and mediation have shown the following: there are cases when the mediators can be successful if they give up total impartiality and place the political power weight in the scale-pan of the weaker party. It is understandable that they must remain acceptable for all conflicting parties. This can only succeed if the mediators possess resources of power in order to convince, by pressure and stimulation, all the warring parties to redefine their interests. Such an “interventionist” concept of mediation is appropriate only when the conflict is asymmetrically structured, as is the case in Bosnia.

In reality, a non-interventionist concept has carried with it high costs, including the long term destabilization of the Balkans, the loss of credibility for both the US leadership and the major institutions, support for the idea that changes to state structures and boundaries can be imposed by force and an undermining of the concept of multi-national societies as well as the terrific loss of life, casualties and wanton destructions within the Bosnia itself. It may be that Bosnia-Herzegovina, like former Yugoslavia is quite simply dead. But even if this is the case something like half of its former population needs a reasonable territory, and reasonable conditions, in which to rebuild a decent existence. The half to which we refer comprises the Muslims, together with most of those of mixed parentage and those with a broadly secular outlook. They are entitled to at least the amount of territory offered to them under the peace plan. But today, as in the past, the key problem is implementation; where to find the forces to make a reality of accords that have been reached?

The war in Bosnia, now almost three years old, continues to be the focal point of international tensions. Muslims tend to identify the fate of Bosnia with their own, and to see this war as a symbol of their destiny. But in international decision making, the Islamic countries are restricted to somewhat marginal roles which provoked discontent and rendered their allegiance to the international framework fragile. This could contribute to the broader spreading of Islamic fundamentalism. Rising fundamentalism will serve to strengthen radical Islamic regimes like Iran's and erode the legitimacy of moderate Islamic nations like Saudi Arabia and Turkey. To avoid this, even moderate Islamic countries playing to radicals, will defy Western policy in Bosnia, seeking more decisive measures against the Serbs. But to look at Turkey, it can be seen that a hard-line policy on Bosnia is much more favourable to Islamic revival than to the political stability. This is the basic dilemma for Islamic countries wanting to pursue a moderate course.

From the Balkans' perspective, the Islamic reactions may threaten domestic stability of all region's countries except perhaps Albania. While maintaining good relations with the Muslim government in Bosnia, Bulgarians and Macedonians cannot help wondering if Bosnian pan-Islamism will affect their Muslim populations. The Greeks are nervous about Turkish actions, fearing that Turkey may become a regional power like Iraq in the Persian Gulf. For the Bosnians, Islamic countries' strong backing of the Izetbegović's policy would spur the development of an Islamic nationalism as opposed to a secular one – which would add another tragedy to the one the Bosnian people are living through.

So the question remains open: will the agents be able to fly in the face of unfavourably segmented social structure, to produce a consensus government, or alternatively change that structure towards de-segmentation? If so, the prospects of political accommodation are good. Otherwise, exclusive nationalism in the national territory will prevail. A totally segmented society cannot sustain consociationalism, and is heading for secession and nation-state status for union with a neighbouring nation-state. Segmented societies (states or putative states) cannot successfully adopt majoritarian procedures for declaring independence, drawing up constitutions, forming governments, etc. The high segmentation could also lead to the break-up of nationalist governments prevail which follow the majority principle of "exclusive nationalism" without modification, opting for increased self-determination to the point of legal independence rather than the cantonization of the federalization. Fragmentation already *de facto* took place in Bosnia and Herzegovina (and Croatia), and it is very difficult to put these states together again. One writer on Yugoslavia, for example, mentions that "Tito recognized the Bosnian Muslims as a nation in 1969" (Friedman, 1994:11) and that "perhaps a series of new mini-states must exist for a while . . ." (Friedman, 1994:35).

Does federalism matter in such circumstances? Some might argue that the contemporary federal phenomena also demonstrate that federal institutions are incapable of resolving the "nationality question". They might argue that the cases of Yugoslavia, Canada and the USSR show that federal systems which embrace more than one ethnic or linguistic community are bound to break-up. They might even go so far as to say that the EC (EU), embracing a wide spectrum of ethnically different countries, is bound to break-up if it seeks to be more ambitiously federal.

Such arguments open up a huge question of the degree of homogeneity that must exist between the members of a federal union if it is to be viable – to which the Swiss federal experience is obviously relevant. I shall not attempt going fully into this question here but simply observe that the position asserted above is far too generalized to carry much weight. There are clearly circumstances when ethnically homogeneous peoples demand complete political independence or sovereignty; experience of prolonged political repression is the most common of these circumstances, and it is doubtless utopian to assume that federal formulae can automatically assuage or deflect such demands in such circumstances.

The taxonomy of ethnic conflict regulation (McGarry & O'Leary, 1993:4) places "cantonization and/or federalization" among the four methods for managing differences. The other methods include hegemonic control, arbitration (third-party intervention), and consociationalism or power-sharing. Federations have been heralded for such benefits as allowing for diversity, including a variety of linguistic and ethnic groups, encouraging experimentation at the substate level, and providing for large markets. Potential disadvantages related to the extreme subnational competition, secession and civil war tend to be overlooked.

What seems clear is that structures, processes, individuals, and attitudes all play important roles in determining whether a peaceful democratic accommodation of ethnic diversity can be accomplished. But in the absence of positive attitudes, positively exploited by individual leaders to build patterns of compromise, bargaining, and accommodation, it is probably unrealistic and profoundly incorrect to think that structures alone will make a significant difference. Just as structural-functionalism was based on an underlying structural determinism, some of the prescriptive social science today either imparts to structure an exaggerated

impact on attitudes and individuals, or it seriously understates the role that attitudes and individuals play in making structures and processes work.

Our examination leads us to the conclusion that we need to be more aware of the important distinction between federalist structures and federalist processes. This distinction may help clarify the failure of federalism as a possible prescriptive remedy for multi-ethnic tension in the case of Bosnia. *If willingness to negotiate and compromise, and the commitment to open bargaining, and the desirability of accommodation are absent, it may be impossible to achieve true federalism, or even to maintain it in its incomplete form.* This is relevant for examinations of the role of federalism in Bosnia, and its potential contribution to put these fragmented countries together. Practicing politics of accommodation may make a multi-ethnic society more peaceful, but one will not practice unless one initially has a desire to do so.

In Bosnia this desire and willingness to cooperate or accommodate, e.g. the basic attitudes which should precede the creation of structure and procedures so that relationships can emerge and be ultimately institutionalized, were lost as first, one ethnic-led coalition, and then another pressed its demands on the country. The federalist structures cannot promote "politics of accommodation" by itself if they are not accompanied by the processes of federalism. The essence of federalism is not to be found in a particular set of institutions but in the institutionalization of particular relationships among the participants in political life. Although certain structures are more likely than others, to institutionalize relationships that are cooperative, accommodative, tolerant, and the like, the structures alone are unlikely to create the necessary attitudes among political elites and masses that underlie such relationships. While federalism may, in fact, be a necessary condition for a successful democratic governance in multi-ethnic societies, it is highly likely that it must be a combination of federalist processes with federalist structures.

In this sense, the federalism in Bosnia will fail to contribute to peaceful political accommodation for one of two reasons. The first is simply that there is not sufficient willingness on the part of the country to accommodate the variety of demands and concerns that arose within diverse ethnic groups that comprises federation; in other words, no truly federal processes will emerge to reinforce and expand the federal structures. The second reason for failure is that, in order to avoid the first problem, severe limitation will be placed on substantive matters that fall under the purview of federation; in order to avoid internal gridlock and disintegration, the federal structures will be focused on largely symbolic issues. While this may be important for a long-range strategy of institution-building, we should not expect too much substance from these kinds of arrangements.

Concrete proposals will be found in provision of, first of all, the territorial integrity of Bosnia. It will however be hard to achieve such a goal on the basis of current proposals offered by the Contact Group, or proposals contained in the Washington agreement which supports the creation of a Croatian-Muslim federation. This new federal creation suffers from constant deterioration in Croatian-Muslim relations in Bosnia, and in relations between Sarajevo and Zagreb. Besides, its constitution was shaken by nebulosity because, if it is true that the agreement (according to the intentions of those who really want it, i.e. the USA) should one day include the Serbs in Bosnia, it is also true that precisely the partiality of the solution applied since the very beginning would give Karadžić a new map for a clear determination of his destiny and the destiny of the territories

conquered by his army, but it would also make Russia and France declare that, if the Croats and the Muslims can form a confederation with Zagreb, there is no reason why the Serbs in Bosnia cannot form a confederation with Belgrade. In this way, *the division of Bosnia*, which was settled by Milošević and Tudjman in the past, would be realized with international consent. The question arises whether this implies the consent of Muslims.

However, inspection of the constitution of this supposed Muslim-Croat Federation also reveals it to be far less than the framework for a structure of a workable state. The constitution creates a "Federation" that is an empty shell, with government that has virtually no authority within the supposed country, a legislation that has no real means of reaching final decisions on contested issues, and courts that have beautifully wide grants of authority regarding protection of human rights and freedoms, coupled with no means to exercise that authority. It is more of an *imaginary constitution* that a real one and the federation it purports to create is illusory. But despite constitution's pronouncement in respect of the territorial integrity of Bosnia and Herzegovina, the Federation amounts to partition of the Republic (a reality). Creation of the Croat-Muslim Federation *legitimates de facto* partition of the internationally recognized Republic of Bosnia and Herzegovina. In the end, the Federation is hardly an example of democratic state-building, and of a workable state.

Focusing of the union, at first, of only two peoples (Muslims, Croats), instead of taking an integrative approach to all three nations, is the initial mistake of the Contact Group plan. True federalism cannot be installed, nor can it survive if there are no democratic relations. Therefore, the peoples of Bosnia-Herzegovina can achieve peace and establish proper governmental organization within its internationally recognized borders only after a *civil system* is established as a democratic emanation in this country, in which the value of individual freedom will not be lower than the value of the ethnic collectivities.

REFERENCES:

- FRIEDMAN, Francine (1994), *Ethnic Conflict in Yugoslavia: The Rise of Tribalism*, Paper. Chicago Midwest Political Science Association.
- GOTTLIEB, Gidon (1993), *National Against State: A New Approach to Ethnic Conflict and the Decline of Sovereignty*. New York: Council on Foreign Relations Press.
- BREZOVŠEK, Marjan (1994), *Federalizem in decentralizacija*, Ljubljana: Karantanija.
- HALPERIN, Morton H./Scheffer, David J. (1992), *Self-Determination in the New World Order*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- HUNTINGTON, Samuel P. (1993), *The Clash of Civilisation?*, *Foreign Affairs* 72, no.3 (Summer): 22-49.
- KAPLAN, Robert D. (1994), *The coming Anarchy*, *The Atlantic Monthly* 273, no. 2 (February): 44-76.
- MAKIN, Patrick (1994), *Regressive Road to Division*, *Middle East International*, 473 (April):12.
- MC GARRY, John/O'Leary, Brendan (eds.) (1993), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, New York: Routledge.
- ROBERTS, Adam/Kingsbury, Benedict (eds.) (1993), *United Nations, Divided World: The UN's Roles in International Relations*, 2nd ed. New York: Oxford University Press.
- SMITH, Anthony D. (1991), *National identity*, Reno: University of Nevada Press
- STRASNOURG (1994), *The Door Opens: European Enlargement*, *The Economist* 331 (May 7): 20.
- ZINN, Howard (1985), *How Democratic is America*, pp. 2-14 in Robert E. di Clerico and Allan S. Hammock (eds.) (1992), *Points of View: Readings in American Government and Politics*, New York: McGraw-Hill, Inc.
- BANAC Ivo (1985), *The National Questions in Yugoslavia - Origins History, Politics*. Cornell University Press, Ithaca.
- SEROTA, Jim/Pavlović, Vukašin (eds.), *The tragedy of Yugoslavia - The Failure of Democratic Transformation*, New York: Sharpe, M.E.

- WEITZ, Richard (1992), *The CSCE and the Yugoslav Conflict*, RFE/RL Research Report, Vol. 1, no. 5 (January, 31): 24-26.
- GOW, James (1993), *One Year of War in Bosnia and Herzegovina*, RFE/RL Research Report, Vol. 2, no 23 (June, 4): 1-13.
- JOB, Cvijeto (1993), *Yugoslavia's Ethnic Furies*, *Foreign Policy*, Vol. 92 (Fall): 50-74.
- MACKENZIE, David (1994), *Serbia as Piedmont and the Yugoslav Idea 1804-1914*, *East European Quarterly*, Vol. 28, no 2 (Summer): 153-182.
- RUSINOW, Dennison (1991), *Yugoslavia, Balkan Breakup?*, *Foreign Policy*, Vol. 83 (summer): 146-159.
- VARADY, Tibor (1992), *Collective Minority Rights and Problems in Their Legal Protection: The Example of Yugoslavia*, *East European Politics and Societies*, Vol. 6, no. 3 (Fall): 260-283.
- GLENNY, Misha (1992), *The Fall of Yugoslavia*, London: Penguin Books.
- GURR, Ted Robert, *Minorities at Risk, A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.
- HOROWITZ, Donald L. (1985), *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley: University of California Press.
- DORF, Robert H. (1994), *Federalism in Eastern Europe: Part of the Solution or Part of the Problem*, *Publins*, Vol. 24, no. 1 (Spring): 92-114.
- FREEDMAN, Lawrence (1994), *Military Intervention in European Conflicts*, *The Political Quarterly Publishing*, Oxford: Blackpowell Publishers.
- RAMET, Sabrina Petra (1994), *The Bosnian War and the Diplomacy of Accommodation*, *Current History* (November): 380-385.
- SIMIĆ, Predrag (1994), *Conflict Management Versus Conflict Solution; The Case of Yugoslavia*, *Review of International Affairs*, Vol. XLV, No. 1026-7 (October): 5-25.
- MAGAŠ, Branka (1992), *The Destruction of Bosnia and Herzegovina*, *New Left Review*, No. 196: 102-113.
- KALDOR, Mary (1993), *Yugoslavia and the New Nationalism*, *New Self Review*, No. 197: 96-112.
- ALI, Rabia/Lifschultz, Lawrence (1994), *Why Bosnia*, *Third World Quarterly*, vol. 15, no. 3: 367-401.
- SCGLOTTER, Peter (1994), *The Yugoslav Lesson*, *Balkan Forum*, vol. 2, no. 1: 11-24.
- BILLING, Peter (1994), *Negotiating Peace in Bosnia - Who Will Solve the Gordian Knot*, *Balkan Forum*, vol. 2, no. 2:23-32.
- CVIIĆ, Christopher (1994), *An Awful Warning: The War in Ex- Yugoslavia*, *Balkan Forum*, Vol. 2, no. 3: 29-76.
- HAYDEN, Robert M. (1994), *The Constitution of the Federation of Bosnia and Herzegovina*, *Balkan Forum*, vol. 2, no. 3: 77-94.
- HAYDEN, Robert M. (1993), *The Partition of Bosnia and Herzegovina, 1990-93*, RFE/RL Research Report, (May, 28):1-14.

Ali obstaja etnični problem?

Znanstveno in politično zanimanje za »etničnost« v zadnjih desetletjih 20. stoletja izhaja iz treh temeljnih razlogov:

1. vse več obstoječih, napovedanih, toda tudi možnih socialnih konfliktov je opredeljenih kot *etnični konflikt*;

2. kot možna rešitev ne samo sedanjih, temveč tudi prihodnjih konfliktov v okviru ene ali med dvema ali več obstoječimi državami je omenjena in ponujena *etnična država*;

3. kot druga rešitev današnjih konfliktov, toda tudi kot rešitev, ki bi prehitela in preprečila pojavljanje novih konfliktov, je ponujena *nacionalna država*.

Kaj je razlog, da je interes politične, medijske, pa tudi strokovne javnosti skoraj čez noč prešel iz razreda oziroma razrednega boja in konflikta, opredeljenih z atributom razrednega, na etnično in konflikte, opredeljene s tem atributom. Ali se je narava družbenih odnosov v sodobnem svetu dejansko spremenila tako hitro in tako korenito? Če se je, kako je bilo možno, da so razmere za nove, bistveno drugačne, toda nikakor manjše, pač pa prej intenzivnejše in usodnejše konflikte nastale tako hitro. Ali pa imata obe vrsti konfliktov iste vzroke, kar bi pomenilo, da je narava teh konfliktov ostala ista in da človeštvo ni imelo nobenih koristi od spremembe njihove oblike. V tem primeru je naloga strokovne javnosti predvsem rekonceptualizacija pojmov, kot so etnično, država, narod ter ugotavljanje, ali ti pojmi ustrezajo za opredelitev sedanjih družbenih nasprotij, za ugotavljanje njihovih vzrokov in seveda iskanje rešitev.¹ V tem smislu je naše zanimanje za etničnost določeno z iskanjem odgovorov na ta tri vprašanja:

1. Ali so mnogi današnji družbeni konflikti, včasih celo prave vojne, v Bosni pa tudi pravi genocidi, ali – kot to hipokritska sofisticirana znanost, politika in novinarji radi rečejo – etnična čiščenja (even purification!), o katerih vsi govorijo kot o etničnih konfliktih, zares *etnični*? Presenečenje s številom in intenzivnostjo konfliktov in verjetnostjo izbruha novih in nepredvidljivih je očitno, toda nihče se ne sprašuje, zakaj se vsi ti konflikti označujejo in opredeljujejo tako pogosto kot etnični. Zakaj se ne vprašamo, zaradi česa so prav v tako velikem številu nenadoma in hkrati etničnosti postale tako nestrpnne, nezaupljive in agresivne druga do druge, čeprav so še do včeraj, obremenjene z razrednimi ali stanovskimi nesporazumi in konflikti, živele v etničnem miru, sodelovanju in strpnosti? Ali je tako zato, ker so vzroki razrednih in stanovskih konfliktov odpravljeni, pa so tako izginili tudi tovrstni konflikti, ali pa je dejansko tako zato, ker etnični konflikti prevladujejo, tako da so v teh razmerjih ti drugi videti nepomembni?

2. Predpostavimo, da na predhodno vprašanje, ali je *etnična država* rešitev, s katero bi se ne samo ustavili današnji konflikti, temveč tudi preprečili vsi prihod-

¹ Norwegian Institut of International Affairs (NOPI) je aprila 1993 organiziral simpozij z namenom, da odgovori na dve bistveni vprašanji: 1) What is ethnic conflict and which features distinguish it from inter state or, for instance, interclass conflict? in 2) What is required for successful ethnic co-existence? Rezultati tega simpozija so bili objavljeni z naslovom *Ethnic Conflict and International Security*, ed. by Anthony McDermott, v »Peacekeeping and Multinational Operations«, No. 2, June 1994. Domnevamo, da razprava, ki se je tu začela, ni končana. Ob tej priložnosti obravnavamo predvsem stališča, ki jih je v svojem članku *What is ethnic conflict and how does it differ from other conflicts?* predstavil Eric J. Hobsbawm.

nji konflikti, dobimo neki smiselni odgovor. Že na samem začetku moramo zato opredeliti predpostavko za kakršen koli logičen odgovor. Ta predpostavka je opredeljena z naslednjo hipotezo. Če je sedanji geopolitični položaj v Evropi oziroma v celotnem svetu, t.j. povsem natančno neskladje med številom obstoječih držav in številom obstoječih etničnih skupin, vzrok obstoječih konfliktov, potem je povsem gotovo vzpostavljane etničnih držav obetavna rešitev. Če pa ni, t.j., če so etnični in politični pojav in v njegovem okviru tudi pojav države pojavi različne vrste, ki kot takšni niso nujno nezdržljivi, potem etnične države ne moremo obravnavati kot rešitev današnjih in prihodnjih konfliktov. Nasprotno, lahko bi bila celo izvor novih in po razsežnosti in intenzivnosti tudi nepredvidljivih. Tudi pod predpostavko, da bi bila lahko etnična država rešitev, če bi bil vzrok problema v neskladju državnih z etničnimi mejami in ob pripravljenosti vseh, da se po tem načelu izpelje rekonstrukcija geopolitičnega zemljevida Evrope in sveta, je vprašanje – ali obstajajo tudi vse druge predpostavke, o katerih bomo govorili pozneje, da bi se ta rešitev tudi uresničila.

3. Ali je druga rešitev, pri kateri tako dosledno vztraja posebno en akter v tej politični rašomonijadi sodobnega sveta – država, sestoji pa iz *nacionalne države*, bližje stvarnosti in pragmatičnega smotra? Na to vprašanje bo neprimerno težje odgovoriti, vendar ne zato, ker je do teoretično pomembnega odgovora težko priti, kar je seveda povsem točno, pač pa zato ker ima zanj pragmatična politična stvarnost že odgovor in pri njem vztraja. Vendar pa ta predpostavlja neko zelo daljnosežno hipotezo. Če – pod predpostavko, da bistveno razlikujemo pojma naroda in etnije – nacionalna država zaradi istega razloga kot pri etnični državi, t.j. neskladja med številom obstoječih držav in številom obstoječih etnij, pomeni tudi izgubo številnih etničnih identitet, potem je prav ta rešitev vzrok ne samo prihodnjih, ampak tudi sedanjih etničnih sporov.

Rešitev, kakršna koli že, ne more biti ustrezna, če niso ugotovljeni pravi vzroki. Zato je treba, preden se odločimo med etnično in nacionalno državo kot eno izmed možnih rešitev etničnega problema, proučiti in ugotoviti, kaj je etnični konflikt in ali je to, s čimer se srečujemo danes in kar je stvar naše neposredne prihodnosti, zares etnični konflikt. Če nam uspe opredeliti, kaj je etnični konflikt, ali če ugotovimo, da to, kar se danes tako opredeljuje, sploh ni etnični konflikt, potem bomo morali poiskati tretjo rešitev.

Potemtakem, kaj je etnični konflikt?

Etnični konflikt

To hamletovsko vprašanje etnične in nacionalne države izhaja iz povsem očitne dileme, dostopne tudi vsakodnevni zavesti. Namreč, zakaj se tako nenadoma mnogi konflikti opredeljujejo enostavno kot etnični? Zakaj se prav tako mnogi konflikti v preteklosti niso opredelili kot etnični?

Ali je mogoče za vsak konflikt, v katerem si stojita nasproti dva subjekta z različno etnično identiteto, že *eo ipso* reči, da je etnični konflikt? V tem primeru bi bil vsak konflikt, tudi tisti, kjer si stojijo nasproti posamezniki, skupine posameznikov ali celotne etnije, etnični po svoji naravi, ker so vsi v glavnem bolj ali manj etnično prepoznavni. Pretep dveh posameznikov v gostilni bi moral biti opredeljen kot etnični konflikt že samo s tem, ker je eden od njiju Irec, drugi pa Anglež. Ni izključeno, da ta dvojica svojo etnično identiteto odkrije šele po pretepu, ob čaši piva. Nič se dejansko ne spremeni tudi, če bi naša dvojica akterjev poznala etnično

identiteto drugega še pred konfliktom. Sploh ni izključeno, da je do pretepa prišlo zaradi neizplačane stave.

Stvari so do podrobnosti enake tudi pri konfliktu med velikimi skupinami ljudi, tudi tistih, v katerih sodelujejo celotne etnije. Druge svetovne vojne nikakor ni mogoče označiti kot etnični konflikt med Nemci in Angleži, Nemci in Francozi ali Nemci in Rusi; ker to dejansko ni bila. Državljanska vojna v Španiji (1936–39) nikakor ni bila etnična vojna, čeprav ni izključeno, da se Katalonci niso borili na strani republike tudi iz etničnih motivov; še manj pametno bi bilo, če bi to vojno opredelili kot versko, čeprav so se na Francovi strani borili tudi muslimani iz Maroka, s fesi na glavah, z očitnimi verskimi motivi. Vojna v Španiji ni bila niti etnična niti verska, čeprav z neskrto tako etnično kot versko identiteto, pač pa prav takšna, kot je bila opredeljena, tj. državljanska. Zakaj se potem v nekaterih drugih primerih, kjer so prav tako različne etnične identitete udeležencev konflikta prepoznavne, takšni konflikti opredeljujejo kot etnični? Zaradi neznanja, napačnih predstav, predsodkov ali namerno?

Ali se za »dejstvom«, da v Bosni Srbi ubijajo Muslimane, skriva dejstvo, da »Srbi« ubijajo Muslimane, da »Hrvati« rušijo kulturne spomenike drugih narodov, da »Muslimani« ne ostajajo dolžni? Ali se torej za scientistično-dnevnopolitično-medijsko faktografijo skriva bistvo, do katerega »izkustveno mišljenje« ne more priti? Ali se tudi v tem primeru potrjuje, da znanost obstaja prav zaradi tega, ker se pojav razlikuje od bistva stvari, da bi se torej ugotovila razlika med bistvom in pojavom.²

Potemtakem na podlagi prepoznavne etnične identitete udeležencev konflikta ni mogoče opredeliti identitete konflikta, pa torej tudi ne sklepati, da gre za etnični konflikt. Tudi dejstvo, da se v Bosni na strani Muslimanov bori veliko število Srbov, na strani Srbov pa tudi nekateri Muslimani in Hrvati, ne dokazuje, da ne gre za etnični konflikt. Pri opredelitvi etničnega konflikta je treba biti skrajno natančen in občutljiv. Lahkotna opredelitev etničnega konflikta samo na podlagi prepoznavne etnične identitete strani v konfliktu je zelo nevarna in tvegana. Predpostavlja stališče, da je etničnost kot takšna konfliktna. Vendar je povsem neverjetno, da ljudje vstopajo v medsebojne konflikte samo zato, ker prepoznajo svojo etnično identiteto kot različno od drugih. Ker ljudje stalno »nosijo« svojo etnično identiteto, bi lahko logično sklepali, da so ljudje v stalnem izraženem ali vsaj možnem etničnem konfliktu. Bilo bi preveč, celo nelogično. Če bi bil opis današnje stvarnosti kot prevladujoče etnično konfliktno točen, potem bi to zares lahko pomenilo, da je konfliktnost inherentna etničnosti, da je to ena njenih pomembnih, celo opredeljujočih značilnosti. Predpostavljamo, da gre res samo za opis, ki kot takšen ni točen. Lahko bi celo tako sklepali, toda s skrajno daljnosežnimi posledicami. Srbi bi bili na tej podlagi genociden narod, ker izvajajo genocid nad Muslimani očitno srbske etnične identitete; Nemci so prav tako genociden narod, ker so genocid nad Židi in nekaterimi drugimi narodi v 2. svetovni vojni izvedli ljudje, ki jih lahko etnično opredelimo kot Nemce. Če bi obstajal samo en Srb ali samo en Nемец, ki ni sodeloval v teh zločinih, bi bil takšen sklep logično nevzdržen. Toda njihovo število je seveda veliko večje. Tako se niti za en konflikt, najsi bo uličen ali širših razmer, pa celo za genocid, torej zločin nad celotnim narodom, ne more reči, da je etnične narave samo na podlagi etnične identitete tistega, ki je njegov udeleženec oziroma izvajalec, niti se za etničnost ne more reči, da je konfliktna ali celo genocidna samo zato, ker je udeležence kon-

² Eric J. Hobsbawm, prav tam, str. 39

flikta ali genocida mogoče opredeliti tudi etnično. Konfliktnost, agresivnost, pa tudi genocidnost izhajajo iz nekih drugih opredelitev človeka.

Stvari so očitno mnogo bolj zapletene, kot pa jih poskuša prikazati in o njih razmišljati predsednik ene od uglednih evropskih držav in kot takšen predsednik suverenosti enega od najkulturnejših evropskih narodov, ob tem pa še socialist po svoji politični usmeritvi. Meni namreč, da na Balkanu, v Bosni, poteka tribalistična (plemenska) vojna. Ne glede na predsodke, ki bržkone vodijo k razumevanju, da so plemenske vojne nekaj hujšega od vojn, ki jih vodijo civilizirani narodi, je v tej trditvi mogoče prepoznati tudi neznanje Evrope o lastni stvarnosti. Če gre v Bosni za etnični konflikt, bomo lahko vedeli šele potem, ko bomo ugotovili, kaj je sploh etnični konflikt.

Etnični konflikt je predvsem *konflikt*. To je temeljni konstitutivni pojem te sintagme. Zanj se predpostavlja, da je poznan in običajno se tudi ne postavlja vprašanje njegovega pomena. Vendar pa opredelitev sintagme zahteva poznavanje obeh njenih konstitutivnih elementov – tako etničnosti kot konflikta.³ Atribut etnični ne more pomeniti nič, če predhodno ne odgovorimo, kaj je konflikt. Pojma etničnost in konflikt spadata med družbene pojave različne vrste. Etnija je družbena skupina, medtem ko je konflikt družbeni odnos; etnično in konflikt sta samo posebni obliki teh dveh družbenih pojavov. Družbene skupine vzpostavljajo celo vrsto različnih oblik medsebojnih odnosov; konflikt je samo eden od njih. Družbeni odnosi obstajajo med različnimi oblikami družbenih skupin; etničnost je samo ena od teh oblik. Etnično kot družbena skupina torej ni v nekem od družbenih odnosov samo z drugimi etnijami, temveč tudi z drugimi oblikami družbenih skupin. Tako konflikt kot oblika družbenega odnosa ni značilen samo za družbene skupine iste oblike, npr. etnije, temveč je možen tudi med družbenimi skupinami različnih oblik, npr. razreda in etnije. Konflikt je seveda možen tudi kot odnos med družbenimi skupinami, npr. etnijami, in nekaterimi družbenimi ali političnimi tvorbami, npr. cerkvijo ali državo. Zakaj bi bil potem neki takšen konfliktni odnos opredeljen z družbeno skupino, v tem primeru etnično, ne pa prav s to družbeno tvorbo? Ali, če gre za konfliktni odnos med dvema družbenima skupinama različne oblike, npr. etnično ali versko skupino, zakaj bi bil ta konflikt etnični in ne verski? Od katerega merila je torej odvisno, kateri atribut bomo vzeli za opredelitev konflikta? Preden bomo poskušali odkriti, kaj opredeljuje neki družbeni konflikt kot etnični, opozorimo še na eno razsežnost odnosa med konfliktom kot družbenim odnosom in etnijo kot družbeno skupino.

Ne oporekamo, da obstaja cela vrsta pomembnih meril za opredelitev in razvrščanje konfliktov, vendar pa se nam zdi, da mora obstajati tudi eden, ki je bistven. V vse družbene odnose, pa tako tudi tiste konfliktne narave, stopajo ljudje bodisi kot posamezniki ali kot skupine samo na dva načina: ali po *svoji volji* ali s prisilo, primorani, zmanipulirani in/ali pod vplivom neke *zunanje volje, ideje*

³ E. J. Hobsbawm pa nasprotno meni, da ni nujno natančno opredeliti etničnosti, da bi ugotovili, kaj je etnični konflikt. O tem piše takole: »I do not think we need a more precise definition of ethnicity for the present purpose. I shall consider as «ethnic» any group which, as a whole, distinguishes itself permanently from other groups living or operating on a given territory by a common name, with supposed characteristic which distinguish it from other and, of course, real or supposed common characteristic of all its members. From our points of view it is unimportant what the common badge of membership is...«. Meni, da ni treba razločevati med konfesionalnim in etničnim konfliktom. To po njegovem mnenju ni pomembno niti v Severni Irski niti v Bosni. »The only important question is whether the group can secure mass mobilization, active or passive, by waving the group flag, whatever it is.« Prav tam, str. 38-9. Etničnega konflikta torej po mnenju E. J. Hobsbawma ni treba razločevati od ničesar, ker je vse etnični konflikt. Nekaj pa je vendarle pomembno: ali se etnični konflikt dogaja v okviru obstoječe države ali pa postavlja zahtevo po »vzpostavitvi ločene teritorialne države na etnični podlagi«. Pomembna je torej država. Država, to smo mi!

ali interesa. V prvem primeru je človek (kot posameznik ali kot skupina) subjekt konflikta; v drugem, v katerem so ljudje prisiljeni, primorani, izmanipulirani in/ali pod vplivom tuje volje, torej prisiljeni vstopiti v konflikt, pa je človek objekt ali sredstvo tega konflikta. Dejstvo, da mora tudi za tistim, ki v konflikt ne vstopa po svoji volji ali v nasprotju z njo, stati neki poznan ali anonimen, personaliziran ali depersonaliziran subjekt, ki je spet lahko samo človek, potrjuje, da je človek na končni, zadnji stopnji konfliktno bitje. Konflikt je torej del naše narave, ne glede na to da so njegovi vzroki lahko meteorološke, kemične, instinktivne, intelektualne, etnične itd. narave. Vsak konflikt ima svojo subjektivno stran, torej stran, ki konflikt izziva s svojo voljo, bodisi da vanj vstopa neposredno ali pa vanj potiska druge namesto sebe. Konflikt ima lahko tudi svojo objektivno stran, torej udeležence, ki v konflikt ne vstopajo po svoji volji. Takšne lahko najdemo tako na eni kot na drugi strani konflikta. Vendar pa ti niso bistveni za opredelitev narave konflikta. Še več, konflikt je možen tudi brez tistih, ki vanj ne vstopajo po svoji volji na obeh straneh, t.j. kot odnos, v katerega obe strani vstopata izključno po svoji volji.

Prav tako ljudje tudi pripadnost določeni družbeni skupini zasnujejo ali po lastni volji ali mimo nje. Vendar pa eni in isti družbeni skupini ni mogoče pripadati ali po lastni volji ali mimo nje, tj. na oba načina. Skupine se razlikujejo prav po tem merilu; njihova pripadnost je možna samo na en način – ali po lastni volji ali mimo nje, po naravni nujnosti ali tuji volji. Predpostavljamo, in to je v tem trenutku vse, kar lahko rečemo, da etnije spadajo v tisto vrsto družbenih skupin, ki so opredeljene s svobodno voljo njihovih članov.

Potemtakem ljudje tako v družbene odnose kot v družbene skupine vstopajo na oba načina, po svoji volji in mimo nje. V našem primeru je mogoče v konflikt prav tako vstopiti na oba načina, vendar je zato pripadnost etnični skupini opredeljena s svobodno voljo njenih pripadnikov. Tako opredeljena etničnost in konflikt – kot konstitutivna pojma sintagme etnični konflikt – nas pripeljeta do temeljne dileme v opredelitvi pojma etnični konflikt. Namreč, ali lahko družbena skupina, katere identiteto bistveno opredeljuje volja njenih članov, po svoji volji vstopi v neki družbeni konflikt? Seveda lahko, vendar samo če je ogrožena njena lastna identiteta ali identiteta njenih članov, kar pomeni, če je ogrožena volja te identitete. Vendar pa je izključeno, da bi bila etničnost, ki sama temelji na upoštevanju volje svojih članov kot tudi na svoji lastni volji, podlaga, ki bi ogrožala identiteto neke druge etničnosti ali katere koli druge družbene entitete, tj. njena volja. To bi pomenilo *contradictio in adjectis*. V nasprotnem primeru pa bi etnija, ki bi s svojo voljo vstopila v konflikt z drugo etnijo, izničila svojo lastno etnično identiteto in dobila svojo sprevrnjeno obliko. S tem pa tudi konflikt ne bi veljal za etničnega, ker bi bil njegov atribut, torej identiteta konflikta, zdaj opredeljen z novo identiteto skupine, ki vstopa v konflikt. Ali je potem še sploh mogoče govoriti o etničnem konfliktu?

Ker vsi govorijo o tem, kar še ne pomeni, da imajo tudi prav, ni lahko trditi, da etnični konflikt ne obstaja. Kljub temu je treba povedati tole. Niso družbeni odnosi tisto, kar opredeljuje naravo družbenih skupin, temveč obratno, narava družbenih skupin določa tudi naravo družbenega odnosa, torej tudi konfliktnega. V tem primeru je narava konflikta, s katerim je ogrožena identiteta ali obstoj neke etnične skupine, opredeljena z naravo skupine, ki je akter tega konflikta. Ta skupina ima lahko ideološko identiteto in tedaj gre za *državljski* konflikt ali celo *vojno*; ta skupina je lahko religiozna in tedaj gre za *verski* konflikt, čeprav je ogrožena etnična skupina; skupina, ki ogroža neko etničnost, je lahko po svoji

značajski identiteti preprosto zločinska in tedaj gre za *zločin* nad etnično identiteto, nikakor pa ne za etnični konflikt ali celo (!) etnični zločin. Ker v vsakem od teh konfliktnih družbenih odnosov sodeluje tudi druga, ogrožena stran, ki je po svoji naravi etnična, potem se glede na povedano ne more reči, da ta konfliktni odnos ni opredeljen tudi z naravo etnične skupine. Z njenega vidika je ta konflikt tudi etničen v eni od njenih razsežnosti, ker je motiviran z obrambo etnične identitete ali v težjih primerih z obstankom etnije, vendar pa pojmovno ostaja opredeljen z naravo skupine, ki je subjekt in nosilec konflikta. Dejstvo torej, da vsi govorijo o etničnih konfliktih, še pogosteje pa jih napovedujejo, ni brez podlage, čeprav teoretično ni točno. Nikdar namreč etnične identitete niso bile tako ogrožene zaradi različnih motivov in interesov kot danes, zaradi česar se zdi mnogim, da gre za obdobje etničnih konfliktov. Vendar pa gre za to, da je tistim, ki stojijo za temi konflikti, dosti do tega, da so videti kot etnični konflikti, da bi se prikriili njihovi pravi vzroki in akterji.

V primerjavi z nami npr. Eric J. Hobsbawm povsod vidi etnični konflikt. To je povsem logično; glede na to da je namesto odgovora na vprašanje, kaj je etnični konflikt, v glavnem opredelil tisto, kar ni etnični konflikt. Najpomembnejše pri tem je bilo ločiti ga od kakršne koli povezave z državo. »That ethnic conflict is typically non-state conflict wholly or partly, is significant. It lacks the institutional framework and organisation of states, i.e. the formalization of status, rights and obligations which state law establishes and state authority and its courts and coercive machinery imposes. It lacks the sharply defined borderlines which imply interstate confrontations, and even more the uniforms or other identifying marks which in such conflicts distinguish combatant from non-combatant, the conventions which govern the recognition of neutrals and intermediaries. In short, where ethnic conflict degenerates into warfare, it is analogous to the early stages of civil war, rather than to international war. Consequently, it is more frightening, more unpredictable and more cruel than interstate war, though not necessarily more destructive. Almost all people who have experienced both civil wars and ordinary interstate wars, are likely to think that civil wars are worse.«⁴

Brez predpostavke, ki jo najdemo v opredelitvi pojma etničnosti, Hobsbawm ne more natančno povedati, kaj je etnični konflikt; zato zgornja opredelitev tako ugotavlja, kaj ni etnični konflikt. V težnji, da bi ga čim natančneje ločil in razločil od konfliktov, v katere vstopajo države, celo predlaga, naj bodo uniforme merilo razlikovanja med državnimi in etničnimi konflikti. Vendar pa se z uporabo na konkretnem primeru tako opredeljen pojem etničnega konflikta enostavno izkaže kot neuspešen. Hobsbawm trdi: 1) konflikt v nekdanji Jugoslaviji oziroma Bosni je etnični, 2) najpomembnejši pogoj za nadzor nad etničnim konfliktom je obstoj neke delujoče države in oblasti, kajti opirajoč se na Hobbesa meni, da je tudi pomanjkljiva in nepravična država boljša od nikakršne.⁵ Prva trditev ne more biti točna, ker dejstva kažejo nasprotno. Kajti prav z uporabo njegovega argumenta v Bosni oziroma nekdanji Jugoslaviji je očitno, če že nič drugega, da danes vsi nosijo uniforme in da so vsaj po tem prepoznavni. Država tam torej obstaja, vendar pa je konflikt povsem zunaj vsakega nadzora. Potemtakem nekaj ni prav s Hobsbawmovimi trditvami. Ali v Bosni ne gre za etnični konflikt ali pa na tem prostoru ni države. Zato v primerjavi z njim raje sklepamo takole: v Bosni ne gre za etnični konflikt, ampak za konflikt, ki ga organizirajo tam obstoječe države.

⁴ Eric J. Hobsbawm, prav tam, str. 41-2.

⁵ Prav tam, str. 42.

Vzrok današnjega konflikta so obstoječe povsem delujoče države in oblasti. Tako je nesprejemljiva tudi druga Hobsbawmova trditev, čeprav izpeljana iz Hobbesa, da je država najboljši nadzorni pogoj etničnih konfliktov. Slaba in nepravična država ni nadzorni dejavnik konfliktov, ampak izvor vseh težav, tudi tistih, ki jih imajo zdaj številne etnične skupine. Vse to dokazuje, da je ponovna proučitev mnogih pojmov nujna, če nočemo priti do popolnoma napačnih sklepov in rešitev. Po vsem tem bi lahko rekli, da niso samo politiki krivi, ker ne vedo, kaj naj storijo.

Res je torej, da so etnične identitete ogrožene kot tudi vse druge, ki temeljijo na lastni volji, posebej na individualni volji njihovih članov. Prav zato se kot izraz te potrebe in kot izraz etnične identitete vse pogosteje pojavljajo zahteve po vzpostavitvi etničnih držav kot rešitvi tako obstoječih kot prihodnjih konfliktov. Sploh ni slučajno, da v državi vidijo rešitev, ki bi lahko zaščitila in omogočila nadaljnji razvoj ogroženih etničnih identitet. Čeprav z zelo negativnimi izkušnjami prav z državami, res da »tujimi«, sedanje etnične skupine, ki nimajo »svoje« države, sublimirajo svoje politične zahteve v obliki lastne etnične države. Čeprav kot takšna, kot etnična, torej kot izraz volje in opredelitve enega naroda, *per definitionem* ne more biti nasprotna interesu katere koli druge etničnosti, ni povsem gotovo, da etnična država kot načelo novega geopolitičnega prestrukturiranja v svetu ne bi mogla nenadoma in brez namena postati izvor nesporazumov, nasprotij in celo konfliktov, v katerih bi bili prav etnični interesi, etnična identiteta in včasih celo njen obstanek lahko ogroženi.

Zato je treba proučiti ne samo, kaj je etnična država, ampak še bolj, katere so njene posledice, kot novega načela politične razdelitve sveta in ali je kot takšna ustrezna rešitev usode velikega števila danes obstoječih etničnih skupin.

Etnična država

Kaj je torej etnična država?

To vprašanje že predpostavlja tudi to ali je etnična država rešitev problema, s katerim se ukvarjamo? Če je na povsem teoretični ravni kot nekakšna zamisel, ali je v obstoječem geopolitičnem položaju sveta sploh mogoče uporabiti to rešitev?

Problem, ki naj bi ga rešila etnična država, je bil, da se spomnimo, etnični konflikt, izraženi in tisti latentni, napovedani. Vendar pa smo pravkar videli, da je nesprejemljivo večino sedanjih konfliktov obravnavati kot etnične konflikte, še manj pa njihove vzroke iskati v etničnih identitetah. Takšno možnost smo med drugim izključili in označili kot protislovno. Kaj bi potem etnična država sploh morala rešiti? Čeprav je po tem, kar smo do zdaj povedali, izključeno, da je etničnost izvor ali vzrok konfliktov, t.j., čeprav so sedanji konflikti samo po eni svoji razsežnosti opredeljeni kot etnični, pa je problem etničnosti prevladujoč problem današnjega sveta. To ni etnični problem, pa torej tudi ne etnični konflikt, ker ni opredeljen z etnično identiteto, vendar pa je problem največjega števila etničnih skupin, ohranitve in prihodnjega razvoja njihovih identitet, v nekaterih primerih pa tudi njihovega biološkega obstoja. Od vseh družbenih identitet, od vseh oblik družbenih skupin, od družine do človeštva v celoti je etničnost najbolj ogrožena. To je vrsta, seveda družbene skupine, ki ji grozi nevarnost iztrebljanja.

Med najbolj ogroženimi etničnimi skupinami so tiste brez lastne države. Zaradi tega se zdi, da je rešitev prav ustanavljanje etničnih držav. Vendar pa je ogrožena etničnost kot takšna ne glede na svoj politični položaj, z državo ali brez nje.

Etnična država bi torej morala rešiti etnični problem. Toda kaj je etnični problem? Seveda je dejstvo, da je etnična identiteta ogrožena in to je jasno samo po sebi, toda vprašanje, kaj je, predpostavlja tudi vprašanje o vzrokih, to pa že ni več jasno samo po sebi in kot takšno je teoretični problem. Naša naloga torej ni, da enostavno ugotovimo, ali je etnična država rešitev etničnega problema, pač pa je mnogo globlja – ali je tudi rešitev vzrokov etničnega problema. Vprašanje o vzrokih pripada znanosti; opisovanje posledic psevdoznanosti; uporaba rešitev, najpogosteje napačnih, pa politikom. Tako se dogaja, da je za znanost vedno dovolj posla, celo tedaj, ko so rešitve že znane.

Skratka, vzroki problemov obstoječih etničnih skupin ne izhajajo iz njih samih, iz njihovih razločevalnih identitet, temveč so zunaj njih; po drugi strani pa rešitev zanje iščejo v etnični državi, torej državi kot pojavu, ki je opredeljen z etničnostjo. Že na jezikovni ravni je očitno, da pri tem ni nekaj logično. Ali je lahko problem, katerega vzroki niso etnični, rešen s sredstvom, ki smo ga opredelili kot etničnega? Kaj pa če je sama rešitev, torej etnična država, opredeljena s samim vzrokom? Enostavno ne bi veljalo kot rešitev, mogoče pa bi bilo tudi potencialni vzrok novih problemov. Z etnično državo je torej treba ravnati zelo previdno.

Pojem *etnična država* je sintagma, katere opredeljujoči moment je pojem države; etnična država je torej predvsem *država*. Pojma sintagme etnična država ni mogoče opredeliti tako brez pojma etničnosti kot atributa v tem primeru kot tudi ne brez pojma države. Včasih se zdi, da sintagme obstajajo v jeziku zato, da bi z njimi izrazili pojme, katerih pomen ni povsem jasen. Vendar pa morajo biti za natančno mišljenje, na katerem temelji znanost, tudi sintagme opredeljene s pojmi, ki jih sestavljajo (vzpostavljajo). V nasprotnem primeru jih uporabljamo samo za prikrievanje nepoznavanja stvari in ne za njihovo opredelitev. Še več, opredelitev sintagm, kot so etnična država ali etnični konflikt ali nacionalna država ali nacionalni konflikt, predpostavlja že opredeljene pojme, ki jih sestavljajo. V nasprotnem primeru sintagme prispevajo k že sicer očitni »terminološki zmedbi«, na katero po pravici opozarja Benjamin Akzin, toda ki se ji na žalost tudi sam ne izogne.⁶

Kot pri sintagmi etnični konflikt, za katero smo rekli, da jo sestavljajo pojmi različne stopnje, etnije kot družbene skupine in konflikta kot družbenega odnosa, tako imamo tudi pri etnični državi sintagmo, ki je dodatno zapletena. Etničnost je, kot smo že poudarili, oblika družbene skupine, medtem ko je državna oblika družbenopolitične tvorbe. Kot takšna država lahko ima, ni pa nujno, atribut etnična. V nasprotnem primeru, če bi pojem države v sebi že predpostavljal etnično vsebino, potem bi bila oznaka nepotrebna, sintagma etnična država pa bi bila pleonazem. Vendar pojem etnične države ni pleonazem in ga moramo uporabiti zaradi razlikovanja od drugih oblik države. To pomeni, da država in etnična skupina pripadata pojavom različne vrste. Kako je torej mogoče vedeti, kaj je etnična država, če predhodno nismo opredelili koncepta države. Vrhunec pojmovne zmede, ki je samo tipičen, nikakor pa ne osamljen, najdemo pri Akzinu. Zanj je monoetnična skupina, medtem ko je politično organizirana etnična sku-

⁶ Benjamin Akzin, *State and Nation*, Hutchinson University Library, London, 1964; Uvodno poglavje ima naslov *The terminological jungle*. Vloga naroda je v politiki protislovnost, medtem ko je država glavni dejavnik politike. Po njegovem mnenju je narod »a certain type of an ethnic group and of relations based thereon«. Nemočna, toda še bolj žalostna posledica tega sta dve nujni opombi: prva, v kateri ugotavlja, da to, kar konstituira etnično skupino, ni nič jasnejše od tistega, kar konstituira narod; druga, v kateri pravi, da bo za odnose med državami uporabljal izraz »international«, odnose med narodi pa označeval »international«.

pina najenostavnejši model nacije.⁷ Torej, politično organizirana etnična skupina je tako država kot narod, kar potem povsem dosledno izpelje v sklep, da »in a purely mono-ethnic State the problem of State-nation relations simply doesn't exist.«.⁸ Problem se zato pojavlja šele, če država ni eno-, temveč večetnična.⁹ Težava je torej samo v tem, da tedaj problem odnosa država-narod postane problem etničnosti, o katerem pravkar govorimo. Seveda predvsem kot problem nedominantnih etničnih skupin, toda tudi, kot bomo videli, etničnosti kot takšne, tudi tiste prevladujoče. Težave etničnih skupin so dejansko zelo empirične, toda očitno je, da je etničnost kot vsi drugi z njo povezani pojmi tudi zelo resen teoretični problem. Če izhajamo iz takšnih predpostavk, je povsem logičen tudi ta sklep. Rešitev je vzpostavljanje etničnih držav, tj. vračanje suverenosti etničnim skupinam, ali pa vzpostavljanje narodov kot politično organiziranih etničnih skupin, tj. popolna odprava suverenosti etničnih skupin in zavrnitev njihove identitete. Težko je verjeti, da bi ena od teh rešitev rešila težave etničnih skupin. Tako so politične rešitve danes perečega problema etničnosti neposreden proizvod obstoječe pojmovne zmede: po eni strani izenačevanja etničnosti in naroda, po drugi strani pa izenačevanja naroda in države. Njihovo razlikovanje seveda ni rešitev, vendar pa je temeljni pogoj rešitve.

Problem odnosa etničnosti in države se kaže v svoji najpogostejši obliki kot *neskladje* (inkongruentnost) med obstoječimi državami in obstoječimi etničnimi skupinami. Ni ga treba mešati z *nezdružljivostjo* (in kompatibilnostjo) in na njegovi podlagi takoj sklepati, da sta država in etničnost *nezdružljiva* pojava. Vendar pa je vprašanje, ali je etnični razvoj *nezdružljiv s političnim* in *vice versa* odločilnega pomena za razumevanje sodobnih nasprotij, ki jim je izpostavljena etničnost.

Očitno dejstvo, da se sedanji geopolitični položaj Evrope in sveta ne pokriva z etnično strukturo, opozarja, da sta država in etničnost kot takšni *nezdružljivi*, kar je potem izvor sedanjih problemov tako držav kot etnij, ali pa sta etničnost in država oziroma politična skupnost samostojni, pojava različne vrste, iz česar pa samo po sebi ne izhaja nujno, da sta medsebojno izključujoča, *nezdružljiva* in *nevzdržna*. Iz česa torej izvirajo sodobni problemi tako etničnosti kot države? Izhajamo iz predpostavke, da sta etnična skupina in politična skupnost obliki človekove družbenosti, ki imata svojo samostojno, pogosto vzajemno prepleteno, toda tudi različno razvojno smer. Dokaz za to je dvojen. Tako politična skupnost, npr. polis, kot etnična skupina sta nastali neodvisno druga od druge, se samostojno razvijali, toda pogosto tudi vzajemno, da bi danes prišli do takšne razvojne stopnje, v kateri se, čeprav še naprej samostojni, ne moreta še naprej razvijati druga brez druge. Očitno je, da sta postala etnični razvoj človeka in

⁷ Prav tam, str. 38.

⁸ Prav tam, str. 39.

⁹ Ker so po Akzinovem mnenju monoetnične države postale v modernih okoliščinah anahronizem, preostale, tj. politične, razdeli v dve skupini. *Uspesne*, ki so izpeljale etnično integracijo (!), ker so imele dominantno etnično skupino, a pri tem ostale poli-etnične(?), med katere uvršča Francijo in V. Britanijo, Norveško in Švedsko, toda tudi Bolgarijo (ki je sto tisoče Turkov pregnala, ker so bili preveč razločevalni) in Grčijo (za katero problem Makedoncev ne obstaja, ker ta država tudi ne priznava njihovega obstoja); in *neuspešne*, v katerih je etnični problem še prisoten, ker ni končan proces etnične integracije (?) zaradi večjega številčnega razmerja nedominantnih etničnih skupin glede na celotno prebivalstvo (!), zaradi česar takšnim državam grozijo etnična nasprotja. »The problem posed by poly-ethnicity in such cases are of a durable character, and their solution in one manner or another may seriously affect the structure and social climate of the involved, in extreme cases even its territorial integrity or its very existence.« Prav tam, str. 43. Problem je torej vendarle v političnosti. Za takšno stališče, ki je očitno stališče države, je problem v etničnosti kot takšni. Ta je predmet ukinjanja in ne samo političnosti.

razvoj njegove politične skupnosti medsebojno pogojena, toda tudi, da je v tem trenutku v enem od njiju vzrok njune nezdržljivosti, nesporazumov in konfliktov.

Pet kazalcev v sodobnem geopolitičnem položaju Evrope bi bilo lahko pomembnih za sprejemanje sklepov o odnosih med obstoječimi državami in etničnimi skupinami, ki žive v njih. Na tej podlagi bo mogoče ugotoviti, ali lahko govorimo o nezdržljivosti etnične z geopolitično strukturo Evrope, o vzroku te nezdržljivosti in seveda o tem, kar nas predvsem zanima, ali je rešitev in pogoj za skladen razvoj etnične in politične skupnosti – etnična država ali ne.

1. V Evropi je tako kot v celem svetu očitno *neskladje* med etnično in geopolitično strukturo. Neskladje je predvsem v skrajno nesorazmernem številu etnij in držav: število etničnih skupin bistveno presega število obstoječih držav. Pogoste spremembe števila držav, nastanek novih in izginjanje obstoječih v zadnjih nekaj stoletjih niso značilneje tekle v smeri približevanja teh dveh števil. Če k temu dodamo tudi neskladje državnih meja z mejami etničnih skupin, če se o teh v nekaterih primerih glede na njihovo razpršenost sploh lahko govori, potem postaja slika še bolj puzzling. Ali je na tej podlagi mogoče sklepati, da sta etnični in politični razvoj človekove družbenosti zares nezdržljiva ter kot takšna nujno v stalnem odnosu nasprotovanja.

2. Za pomemben del evropskih držav lahko rečemo, da so *neetničnega izvora*. V mnogih primerih so države v Evropi nastajale na nekakšni podlagi, ki je ni mogoče opredeliti kot etnično. V nekaterih zgodovinskih obdobjih, v katerih je bila etnična identiteta razbita in izgubljena ali pa še ni bila vzpostavljena, so države nastajale z zbiranjem prebivalstva okrog posameznikov ali družin na pogosto etnično različni ali celo etnično neizdiferencirani podlagi. Večina evropskih fevdalnih držav je bila aristokratska. Kako bi za Francijo Louisa XIV. lahko rekli, da je bila etnična država, če pa je bil on sam država. V absolutističnih monarhijah država torej ni bila niti aristokratska, temveč monarhistična, ker je bil kralj dejansko nosilec suverenosti. L'Etat, c'est Lui. Znameniti vzklik kralja, da je država on, ni bil nevrotičen izraz, marveč je izražal stvarno stanje. Vendar pa so obstajale tudi kraljevine, v katerih je bila država zares opredeljena z aristokracijo (Montesquieu). Kot takšne, torej kot monarhistične in kot aristokratske, so bile zelo pogosto države, v katerih je bilo plemstvo ravnodušno do etnične identitete ljudstva, ki so ga upravljali. Stanovska identiteta je prevladovala v primerjavi z etnično. Etnična struktura aristokratskega stanu se pogosto ni pokrivala z etnično strukturo podanikov. Zato je iz aristokratske nevtralnosti do etnične identitete tako lastne kot tudi njihovih podanikov nastala tudi določena stopnja etnične strpnosti, ki je bila značilna za celotni srednji vek. Takšne države, ki so tudi kasneje, vse do današnjih dni, ohranile nekaj svoje aristokratske identitete, so ostale tudi v naših časih etnično nevtralne in celo strpne (Norveška – mestna in etnična raven identitete). Tako je bila etnična nepristranskost, celo strpnost, Turčije, čeprav verske države, ena od njenih pomembnih značilnosti. V njeni državni organizaciji so lahko navkljub povsem etnično različnim imenom sodelovali in napredovali do mesta velikega vezirja, torej položaja drugega človeka v državi, tudi pripadniki drugih etničnih skupin. Edini pogoj za to je bil, da so bili pripadniki islama. Tako je bilo iz Bosne na tem mestu celo sedem velikih vezirjev, od tega trije iz družine Sokolović, torej povsem zagotovo neturškega, tj. slovanskega etničnega izvora. Zanimivo je, da je etnična indiferentnost ali strpnost turške države sovpadala z obdobjem njenega vzpona in razvoja, medtem kot sta se stagnacija in padec začela vzporedno z iskanjem posebne identitete in etničnim zapiranjem. Prav ta država je kasneje, ko ni bila več etnično nevtralna in je izgubila svojo

versko identiteto, storila enega najstrašnejših genocidov nad neko posebno etnično skupino. Toda ta država tedaj ni bila več niti aristokratska niti verska, ampak na poti k demokratizaciji in sekularizaciji. Nekatere države neetničnega izvora so kasneje postale relativno etnično homogene, toda mnoge med njimi so ostale etnično *indiferentne* in so ohranile strpen odnos do etničnosti in so jo imele za nepomebno za politični razvoj. To seveda ne pomeni, da so etnije, ki so tam živele, bile in ostale nevtralne do svoje identitete. Še več, prav v takšnih razmerah je imela etničnost optimalne možnosti za svoj razvoj. Posledica ravnodušnosti takšnih držav do njihove lastne etnične identitete, v okviru katerih je potekal povsem samostojen etnični razvoj, je bil tudi zelo strpen odnos teh držav do drugih etničnih identitet. Te običajno tudi niso imele v svoji zgodovini epizode s kolonialnimi osvajanji. Strpen odnos se je ohranil celo do imigrantov, torej pri srečanju z drugimi neavtohtonimi etničnimi identitetami na lastnem ozemlju. Prav tako je bil odnos do tujcev v takšnih državah še strpnejši in še več kot to.

3. Za politični položaj v Evropi je danes, toda tudi v zadnjih nekaj stoletjih, značilen obstoj določenega števila *represivnih držav*; njihova represivnost je imela v glavnem kulturno naravo in demokratično podlago. Takšne države so bile ne glede na svoj etnični ali neetnični izvor izredno prefinjeno represivne do etnične identitete, še posebej tiste razlikovalne. V njih imajo še danes tako avtohtone etničnosti, predvsem manjšine, kot tudi in še bolj pribežniki, probleme z razvojem svoje identitete.

4. Iz bogatih političnih izkušenj Evrope so na žalost zlasti v 20. stoletju znani tudi primeri držav, ki so načrtovale in izvedle ali poskušale izvesti množična iztrebljanja in zatiranja identitete celotnih etničnih skupin. *Genocidi*, ki so jih takšne države storile, niso bili rezultat nesrečnega spleta političnih okoliščin – posledica vojne niti rezultat medsebojnega boja za obstanek, temveč neposredna posledica ideologij, na katerih so bile utemeljene te države.

5. In končno, politična zgodovina Evrope pozna tudi primere dejansko *večetničnih držav*. Te so nastale iz prejšnjih aristokratskih držav, torej po volji vladajočega stanu, da identiteto države prepusti etničnostim, ki so se znašle v njej, ali po volji dveh ali več etničnih skupin, da živijo v skupni državi. Takšne države še danes obstajajo v Evropi, toda očitna je težnja k njihovemu razpadanju. Tudi proces njihovega izginjanja ima tako kot pri nastajanju dva tokova in dva vzroka. Prvi vzrok je notranji, to je preobrazba ene od etničnih skupin v nacionalno z zahtevo po vzpostavljanju nacionalne države ali pa v preobrazbi vseh etničnosti v narode in postavljanje njihovih zahtev po lastni državi. Drugi vzrok je zunanji in mnogo občutljivejši za opredelitev. Po vsem sodeč je obstoj večetničnih političnih tvorb, torej držav ali celo skupnosti, kar predpostavlja resnično strpnost ali celo spoštljiv odnos do različnih etničnih identitet, v nasprotju s sodobno težnjo k zatiranju posebnih etničnih identitet, homogenizacijo in razosebljanjem etničnih skupin v nekaterih drugih političnih okoljih. Ni izključeno, da notranje centrifugalne sile, ki so nosilci secesije, spodbujajo zunanje centripetalne sile, torej sile, ki spodbujajo transetnično homogenizacijo na širši, evropski ravni ali vsaj na ravni nacionalne države. Že sam obstoj večetničnih okolij, skupnosti, pa tudi držav, je zadosten dokaz proti težnjam njihovega ukinjanja in proti homogenizaciji, ki je uperjena proti etnični identiteti. Ni izključeno, da večetnične države izginjajo tudi iz tega razloga.

Na podlagi zgornjih kazalcev tako lahko sklepamo o morebitni nezdržljivosti etnične in geopolitične strukture Evrope, o vzrokih te nezdržljivosti in seveda o etnični državi kot morebitni rešitvi očitno obstoječega problema etničnih skupin.

Predvsem ti kazalci ne dopuščajo sklepa, da sta etnična in politična smer razvoja človekove družbenosti *kot takšni* nezdržljivi. Če sta, kako je potem mogoče razložiti dolga obdobja skladnosti med etničnim razvojem in razvojem politične skupnosti in tudi države? Kako je končno mogoče pojasniti, da tudi danes obstajajo države, v katerih etnični razvoj katere koli skupine ni ogrožen in s čimer koli omejevan? Če bi bili etničnost in država nezdržljivi, potem bi imeli konflikte med njima vedno in povsod. Največ kar lahko na tej podlagi sklepamo, je, da sta na današnji razvojni stopnji medsebojnih odnosov država in etničnost neskladni, to pa zadostuje samo za sklep, da sta etnična skupina in politična skupnost pojava *sui generis*.

Vendar pa je očitno, da v posebnem primeru danes v Evropi obstajajo napestost, nezdržljivost in odprt konflikt med tem, kar imenujemo etničnost, in tistim, kar imenujemo država. Ker konflikt med tema dvema pojavoma ne izhaja iz njune narave, je vprašanje, v kakšnih okoliščinah dela država probleme etničnosti na eni strani in pod kakšnimi pogoji etničnost ruši državo na drugi strani. Vprašanje *vzroka* je torej zoženo na dilemo: država ali etničnost. Od tega, v kateri od teh dveh strani v konfliktu bomo našli vzrok, je odvisno tudi, kako bomo konflikt opredelili – kot etničen ali kako drugače; od tega, kako bomo opredelili konflikt med državo in etničnostjo, pa je odvisno tudi, ali je etnična država rešitev ali ne. Oziroma v skrajnem primeru je odgovor na vprašanje, ali je etnična država rešitev obstoječih konfliktov, torej problema, ki ga očitno imajo etnične identitete v Evropi, odvisne od tega, kje je vzrok – v državi ali v etničnosti. Še vedno povsem hipotetično, ker nismo opredelili niti pojma etničnosti kot tudi ne države, izhajamo iz predpostavke, da etničnost ne more biti vzrok obstoječih konfliktov. Zato se tudi konflikti ne morejo opredeliti kot etnični. Še več, iz tega izhaja, da to tudi niso konflikti med etničnostmi, ampak konflikti etničnosti z državo.

Zato tudi postavljamo z največjo teoretično opreznostjo dilemo, ali je v nekem konfliktu, opredeljenem kot konflikt države in etničnosti, mogoče govoriti o etnični državi kot *rešitvi*. Ker smo rekli, da etnični in politični razvoj nista nezdržljiva, temveč sta, kot bomo razvili kasneje, prav na svoji višji zgodovinski stopnji združljiva, bi povsem teoretično lahko ugotovili, da bi bila etnična država lahko rešitev za mnoge obstoječe konflikte, pa celo za preprečevanje nastajanja novih. Toda, ker vzroka konflikta med obstoječimi etničnostmi in obstoječimi državami nismo našli v etničnosti, temveč v obstoječi obliki države, bi bilo zelo težko, da bi se država v svoji današnji obliki lahko pretvorila v neko bistveno novo obliko – etnično državo brez velikih nemirov. Iz preprostega razloga, ker bi takšna rešitev predpostavljala razpad praktično vseh obstoječih držav v Evropi glede na njihovo priznano ali nepriznano večetnično strukturo. Po drugi strani obstajajo v Evropi etničnosti, ki še niso dosegle takšne razvojne stopnje (velikost je samo eden od elementov), ki bi ustrezala tudi lastni politični konstituciji v modernem smislu besede. Za takšne etnične skupine je nujno pod pogojem, da imajo možnost neoviranega razvoja svoje identitete, da ostanejo v okviru obstoječih ali nekih novih, toda širših političnih tvorb. Rešitev problema etničnosti kot hudega problema Evrope in sveta je torej treba iskati v samem vzroku.

Politični razvoj ni vzrok problema etničnosti. Še več, na določeni stopnji zgodovinskega razvoja dobiva etnična skupina politično naravo in ta postaja pogoj za nadaljnji razvoj etnične identitete. Prav tako tudi niso vse politične tvorbe v nasprotju z etnično identiteto. Vprašanje je odločilno teoretične (od Mojzesa in Platona do Hobbesa in Marxa), posebno pa praktične narave, ali je *država kot takšna* ali samo nekatere njene konkretne oblike v nasprotju in nezdržljiva z raz-

vajem etnične in mogoče tudi vsake druge identitete, utemeljene na svobodni volji posameznikov. Vprašanje je torej, tako kot tudi najresnejši problem današnjega sveta, ki traja že nekaj tisočletij, *kaj je država*: odtujena oblika človekove politične skupnosti ali najvišja stopnja v razvoju politične skupnosti? Niti mi kot tudi ne mnogi drugi ne pretendiramo na odgovor na to vprašanje, vendar pa tudi ne odstopamo od njegovega iskanja.

Rešitev je treba iskati v samem vzroku, torej v državi. Ali je ta rešitev potem v povsem specifični obliki – nacionalni državi? Mogoče, toda kaj je nacionalna država?

Nacionalna država

Čeprav je že mogoče slutiti naš odnos do te rešitve, pa ga nismo kot eno izmed možnosti *a priori* izključili. Vse je namreč odvisno od tega, kaj s to rešitvijo razumemo. Če je rešitev v odpravi problema etničnosti za vsako ceno, enkrat za vselej, potem je nacionalna država iskana rešitev. To, da se bomo pri tem za vedno rešili tako etničnosti kot tudi identitete na tej podlagi, to za to stališče ni pomembno. Kakršno koli že prefinjeno obliko dobi to stališče, pa v osnovi ostaja totalitarno.

Tudi če bi nacionalno državo vzeli kot rešitev problema etničnosti ter ob predpostavki, ki smo jo že omenili – integracije etničnih identitet, kar sploh ni nemogoče, je vprašanje, ali bi se s tem zmanjšali problemi razvoja človekove družbenosti. Mogoče bi bili prav tedaj, kot to med drugim potrjuje tudi dosedanja izkušnja nacionalnih držav, družbeni konflikti še intenzivnejši, pogostejši in usodnejši. Z odpravo problema v odnosu država – etnično z zbrisanjem etnične identitete kot takšne, in še posebej razločevalne, se država v svoji nacionalni obliki znajde v prav takšni, toda zdaj razločevalni obkrožitvi nacionalnih držav. Ali bo tedaj postavljena zahteva in ta je že postavljena, in to od tistih, ki vzporedno vztrajajo pri nacionalni državi kot načelu geopolitične ureditve Evrope, po nekakšni transnacionalni ali polinacionalni politični tvorbi kot rešitvi težav v odnosih med narodi oziroma nacionalnimi državami? Če bo, in kot vidimo je že – v obliki EU, potem se zastavlja vprašanje, zakaj je bilo sploh treba odpraviti razlikovalnost etničnih identitet v okviru posameznih držav in vzpostavljati homogeno, nacionalno identiteto. Če se pokaže za nepotrebno, bo to nenadomestljiva izguba za človeštvo. Identiteta neke družbene skupine, pa tudi etnične, se lahko hitro zbriše, toda potrebna so stoletja in generacije, da se vzpostavi. Nacionalna država je zato največja skušnjava te dobe.¹⁰

Temeljno vprašanje družbenega in političnega razvoja človeka je, ali ljudje postajajo manj konfliktni, kooperativnejši, s tem ko postajajo *isti* zaradi zmanjševanja medsebojnih razlik in vzpostavljanja *brezosebnosti kot končne identitete*? Ali je torej izhod v *totalnem egalitarizmu* (izraz bi moral biti nasproten pravnemu, državljanskemu egalitarizmu), ki bi odpravil tudi kulturne razlike, kokakolizacijo in macdonaldizacijo pa vzpostavil kot prevladujočo kulturno identiteto, mogoče pa ukinil tudi biološke razlike med ljudmi, začenši z najbolj razločevalno med

¹⁰ Joseph Rothschild nasprotuje uporabi sintagme »nation-state«, toda ne iz enakih razlogov kot mi. Zanj je izraz »nation-state, which begs the whole question« torej nesprejemljiv, zato ker ne ustreza stvarnosti; mi ga ne sprejemamo, čeprav ga imamo za stvarnega, zato ker ne ustreza teoriji. Nationalism and Democratization in East-Central Europe: Lessons from the Past, Nationalities Papers, Vol. 22, No. 1, 1994, p.27

žensko in moškimi? Različnost ne more biti vzrok napetosti, konfliktov in agresije med ljudmi. V sožitju so lahko, vsaj po Heraklitu, samo bistvena nasprotja. Zato je treba ta nasprotja ohraniti. Kaj se niso najostrejša nasprotja, konflikti in agresije dogodili prav med najpodobnejšimi, najmanj različnimi, pa tudi – v skladu s predmetom naše razprave – med bratskimi narodi? Rešitev torej ni v drugem, v spremembi tuje kulture, tuje vere, tuje ideologije, pa tudi ne druge barve kože, ker je vzrok v nas samih. Motijo nas njihov način življenja, njihove vrednote, njihovi verski obredi. Zato je tudi rešitev v nas samih. Prvi korak je *strpnost* do različnosti, toda ta ne zadostuje brez *spoštovanja* različnosti. Sposobnost, da se *uživa* v različnem, pa je edini dokaz premoči lastnega.

Končno, celo če bi bila etnična identiteta manj odporna, etničnost pa manj žilav nasprotnik, bi nacionalna država – ob vztrajanju pri homogenizaciji – samo okreplila konflikt z etničnostjo in izzvala še močnejši odpor. Pod predpostavko, da nacionalna država zares reagira, bolj ali manj prefinjeno, tj. bolj ali manj represivno, različnost etničnih identitet seveda ne more biti rešitev problema, ki ga etničnosti danes imajo. Vendar, ali je nacionalna država represivna do etničnosti in ali je nujna politična rešitev razvoja etnične identitete? Vprašanje, kaj je nacionalna država, torej ostaja še naprej odprto.

Največ, kar v tem trenutku lahko ugotovimo glede na to, da nam manjkata pojma naroda in države, so navedena vprašanja, pomembna za odnos nacionalne države do etničnosti oziroma za problem etničnosti.

1. Ali nacionalna država samo vzpostavlja neko homogenizirajočo *nadidentiteto* ali v pogojih poli- ali monoetnične družbe, ki pušča nedotaknjene etnične identitete in celo ustvarja pogoje njihovega neoviranega razvoja? Če da, kaj je potem smoter te nove, dodatne identitete? Kakšna je v tem primeru razlika med nacionalno identiteto z monoetnično podlago in tiste s polietnično osnovo?

2. Ali nacionalna država vzpostavlja neko identiteto, ki v resnici uničuje večetnično identiteto ali vse ali z vsiljevanjem ene, prevladujoče, vsem drugim?

3. Ali nacionalna država in identiteta, ki jo ta vzpostavlja, pomeni tudi nekaj več, nekaj še bolj temeljnega, o čemer lahko samo slutimo?

Na ta vprašanja lahko odgovorimo šele kasneje, ko bomo prišli do koncepta etničnosti in naroda in posebej do pojma države in njene posebne oblike nacionalne države. Pri tem lahko, seveda povsem hipotetično, kar ni znak intelektualne pomanjkljivosti ali negotovosti, temveč nasprotno dokaz, da je celotna znanost ena sama hipoteza, rečemo: nacionalna država, prav tako kot tudi sam narod, je oblika identitete, ki ne samo da odpravlja večetnično identiteto družbe in celo etnično identiteto družbe kot takšne, temveč je mnogo radikalnejša oblika *represije*. Kaj je to, kar nacionalna država zatira, bomo povedali kasneje, čeprav je že tu mogoče skleniti tole. Treba je samo vedeti, kaj je to radikalnost človekove družbenosti.

* * *

Na podlagi vprašanja, postavljenega v naslovu, je tako mogoče sklepati tole:

1. T.i. etnični problem je predvsem *problem etničnosti*. Identiteta človeka, ki je med drugim utemeljena tudi na etnični podlagi in je za človeka izjemno pomembna, tako da jo želi ohraniti in razvijati, ker je to njegova identiteta, je danes ogrožena, izpostavljena najpogosteje skrajno perfidnim in prefinjenim oblikam represije, v redkih primerih pa tudi barbarskim oblikam genocida. Po naravi stvari etničnost po tem, kar je in kot jo bomo opredelili, ne more biti izvor ali

vzrok teh problemov. Akterji problema etnične identitete so nedvomno zunaj nje same. Konflikti, v katere vstopa, so ji vsiljeni in niso nič drugega, kot v največjem številu primerov – boj za ohranitev te identitete. V nekaterih primerih je to samo boj za biološki obstoj – ponekod zožen na sebično raven boja za obstoj posameznika.

2. Konflikta, ki so etničnosti vsiljeni, ne moremo opredeliti kot etničnega; obramba etnične identitete ali obstoj etničnosti *ni etnični konflikt*. Boj, ki ga vodijo številne ali mogoče celo vse etnične skupine za svoj obstoj in obstoj svoje identitete, je lahko opredeljen samo z akterji, ki so povzročali konflikt in ki so subjekti represije. Ko neka cerkvena organizacija ogroža etnično identiteto svojih pripadnikov, ti pa se ji upirajo, tega ni mogoče opredeliti kot etnični, ampak kot *verski konflikt*, ko neka država, kakršne koli posebne totalitarne narave, ogroža etnično identiteto svojih državljanov ali onemogoča njen razvoj, potem odpor članov etnične skupine ni etnični konflikt, pač pa oblika *politične ali državne represije*; ko zmanipulirani člani neke etnične skupine ogrožajo pripadnike druge etnične skupine, to prav tako ni etnični konflikt, ampak oblika *množične manipulacije*, ker njihova represivnost ni etnična, ampak represivnost množice;¹¹ kadar so posamezni člani ali skupine pripadnikov ene etnične skupine izpostavljeni fizični ali drugi nevarnosti samo zaradi svoje različne etnične identitete in se poskušajo zaščititi pred to nevarnostjo celo kot etnična skupina, potem to prav tako ni etnični konflikt, ampak *zločin*, tisti, ki to delajo, pa nič drugega kot zločinci, ko pa je celotna etnična skupina izpostavljena iztrebljenju, vključno s fizičnim, čeprav je to samo najbolj groba oblika, ker obstajajo tudi bolj perfidne, in pri tem se skupina upira, potem tudi to *ni etnični konflikt*, ampak *genocid*, torej zločin najvišje vrste, pa čeprav za njim stojita ideja in projekt Akademije znanosti in umetnosti kot najvišje *nacionalne* ustanove. V okviru vseh teh družbenih pojavov, različnih konfliktnih odnosov, v katerih je etničnost izpostavljena represiji in se mora zato braniti, pa je ena razsežnost ali sloj tega pojava etnično obarvan. Vendar pa etnični sloj ali značilnost tega pojava nista opredeljujoča, zato tudi pojav ni etničen. Skratka, problemov, na katere etničnosti vse bolj zadevajo, in ovir, ki se postavljajo njihovi identiteti, ni treba označevati kot etnični konflikt.

3. Če se strinjamo, da problem etničnosti, tako pomemben v današnjih časih, ni v etničnosti, ni z njo povzročen, potem tudi rešitve ni treba iskati v njej. Vzrok je v nečem drugem; rešitev mora biti prav tako v nečem drugem. *Etnična država* kot načelo nove politične slike sveta, celo če je teoretično sprejemljiva rešitev problema etničnosti, enostavno ni uresničljiva. S tem se etnične skupine ne bi rešile svojih problemov niti ne bi te rešitve brez velikih viharjev sprejele že obstoječe države. Primer Jugoslavije in potem šele nastale države Bosne in Hercegovine samo potrjujeta takšno predvidevanje. Sploh ni izključeno, da ne bi bile ob razpadu nekaterih drugih držav posledice še bolj tragične. Razcepitev Češkoslovaške brez preliivanja krvi ne dokazuje, da je ta proces po istem načelu že povsem končan. Enako je mogoče reči tudi za države, ki so nastale po etničnem načelu na tleh nekdanje Sovjetske zveze. Nihče ne more povsem zagotovo predvideti, da se ta proces ne bo nadaljeval ali nasilno ustavil, ali obrnil v drugo smer. Dosledno razumevanje načela etnične države lahko privede do skrajnih rešitev. Glede na visoko stopnjo etnične prepletenosti v nekaterih primerih je težko postaviti meje, ki ločujejo etnične skupine. Končno, zaradi obstoja majhnih etničnih skupin

¹¹ O pojmu množice kot družbenem pojavu sem več pisal v knjigi Rad i samoodtudjenje, Veselin Masleša, Sarajevo 1980, posebno v poglavju Postvarenje i otudjenje.

s samo nekaj tisoč pripadniki je načelo etnične skupine nesprejemljivo in absurdno v razvoju politične skupnosti. To seveda ne pomeni, da je etnična država kot politična oblika izključena kot učinkovita rešitev v ustreznih primerih.

4. Najbolj tvegana rešitev t. i. etničnega konflikta, dejanskega in potencialnega, oziroma problema etničnosti in zaščite in razvoja njene identitete je *nacionalna država*. Tveganje je dvojno. Na notranji ravni proces vzpostavljanja nacionalne identitete lahko pride v konflikt z različnimi etničnimi skupinami; na zunanji ravni nacionalna država lahko pride v konflikt s prav tako različnimi nacionalnimi identitetami drugih držav. Konflikti niso samo na ravni nacionalnih gospodarskih interesov, ampak tako kot na notranji ravni tudi na področju kulturne identitete naroda in posebej na jezikovni ravni. In z nesporazumom z jezikom so se začeli tudi vsi dosedanji konflikti. Vendar je jezik samo izraz nekih globljih družbenih in psiholoških vzrokov.

5. Lahko se zdi protislovno, da smo ves čas poskušali dokazati, da je vzrok problemov v odnosu med državami in etničnostjo zunaj slednje, da pa smo vendarle proti kakršni koli spremembi obstoječe geopolitične strukture v Evropi, torej za načelo nespremenljivosti meja med obstoječimi državami. To načelo je, čeprav sprejeto, že zdavnaj v Evropi v veliki meri prekršeno. Odstopanje od tega načela ali njegova kršitev ni vzrok obstoječih problemov nekaterih etničnih skupin v Evropi in celo genocida v primeru bosanskih Muslimanov, toda je povod za večino obstoječih konfliktov. Njegova ponovna vzpostavitev oz. uveljavitev je nujna, ne zato ker so obstoječe meje dokončne, ampak zato ker je cena, ki jo je treba plačati za njihovo spreminjanje, prevelika, cilj, ki se s tem doseže, pa je mogoče doseči tudi drugače. Problem je v mejah med državami, toda rešitev ni v njihovem spreminjanju, tj. premeščanju z enega mesta na drugo ali v vzpostavljanju novih, pač pa v njihovi odpravi kot *državnih* meja in spreminjanju v meje, ki bodo namesto ločevale povezovala ljudi.

Gre torej za *kvalitativno* spreminjanje meja med obstoječimi državami, za katere, ko to dejansko ne bodo več, ne bo pomembno, kje so. Pogoj za to, za stvarno in neformalno spremembo geopolitične strukture Evrope, je kakovostna sprememba obstoječih *držav* v smeri njihove *resnične demokratizacije* in vzpostavljanja *civilne družbe in suverenosti državljanov* kot njihove družbene podlage. To je zahteva, ki se ne nanaša samo na države v t. i. demokratičnem prehodu, ampak tudi na t. i. stare demokracije. Vprašanje je, ali je ena sama etnična identiteta imela korist od tega, da je dobila svojo samostojno, suvereno, neodvisno, integralno itd. državo v zadnjem času, prav tako kot je bilo to po razpadu nekaterih večetničnih držav na začetku tega stoletja, po 1. svetovni vojni. Mogoče bi bilo za Čehe, Slovake, Madžare, Hrvate, Slovence, pa tudi druge, posebej Bošnjake, boljše, celo z vidika ohranitve njihove etnične identitete, da bi ostali v okviru tedanje politične rešitve. Po tolikšnih izkušnjah z lastno državnostjo to mnogi med njimi danes tudi občutijo. Vprašanje je zato, nikakor čustveno, ampak povsem primerno, ali je ob tragediji Bosne rešitev v ponovni vzpostavitvi ne samo tega načela, ampak tudi politične tvorbe, ki je v skladu s tem načelom. Dilema je edino v tem, ali je bil samo obstoj Jugoslavije pogoj za obstoj celovite Bosne ali pa je danes tudi ohranitev Bosne temeljni pogoj kakršne koli prihodnje politične tvorbe na teh tleh.¹²

¹² Temeljno avtorjevo stališče pred začetkom konflikta v Bosni je bilo, da je ohranitev integritete Jugoslavije pogoj obstanka integralne Bosne. Zaradi tega so ga bosanski separatisti obtoževali za projugoslovansko usmeritev, med katerimi so bili tudi tisti konvertiti »v rikerce«, ki so se prej opredeljevali za Jugoslovane in imeli nemuslimanska imena. Malo je

znano, da sem mnogo prej, vsaj mesec dni prej kot nacionalne stranke v Bosni in Hercegovini po volilni zmagi 18. novembra 1990, objavil v Novi demokratiji v Zagrebu besedilo, v katerem sem postavil tezo, napovedujoč skorajšnji razpad Jugoslavije kot tudi absurdnost tega dejanja, da če že mora priti do tega, da se mora Bosna in Hercegovina ohraniti kot novi Piemont južnoslovanskih narodov in da je samostojna in integralna Bosna temeljni pogoj kakršnega koli prihodnjega političnega povezovanja na tem področju. Ti dve tezi, da je Jugoslavija predpostavka obstoja Bosne in obratno, da je Bosna predpostavka ponovne vzpostavitve česar koli na širšem območju, ne samo da nista protislovni po mojem mnenju, ampak sta pravzaprav celota. Protislovnost je očitno na drugi strani: prav tisti, ki so se zavzemali za ohranitev Jugoslavije, danes cepijo Bosno na posamezne dele; prav tisti, ki poskušajo danes dokazati, da so za celovito, meščansko, demokratično itd.. Bosno, so do včeraj cepili Jugoslavijo na koščke. Zato sta tudi ta dva do včeraj koalicijska partnerja zdaj v konfliktu, in sicer do uničenja.

Med naravoslovjem in družboslovjem

Človek je v tistih fazah delovanja, ki se nanašajo na njegovo existenco, usmerjen k razmeroma specifičnim ciljem. Prav tako velja, da zahteve v okviru sodobnih družbenih dejavnosti – kot enega skrajnih primerov lahko vzamemo področje tako imenovane znanosti in tehnologije – posameznika pogosto prisilijo k usmeritvi v razmeroma ozko specializiranost. Kljub dejstvu, da biologem in sociološkemu,¹ pa so številni misleci in siceršnji ustvarjalci preteklih in sedanjih obdobij gledali na svet celostno, povezujoč ne le segmente spoznanj znotraj svoje matične vede, marveč med seboj tudi najširša področja človekove duhovne dejavnosti, kot so znanost, umetnost, religija in filozofija.²

Celo najuglednejši naravoslovni znanstveniki našega stoletja, katerega značilnost je bila velikanska usmerjenost v tehnologijo in redukcionizem, so tej sili v nekem pomembnem smislu kljubovali, četudi so bili po drugi strani prav njeni najpomembnejši nosilci. Spomnimo se na primer Schrödingerja, ki se je poleg svoje stroge specialnosti, kvantnega subatomskega sveta, izdatno ukvarjal z vprašanjem, kaj je življenje, in s svojimi uvidi za več desetletij prehitel večino biologov (Schrödinger 1944). Ali pa Einstein, prav tako fizik, le da z druge skrajne strani dimenzionalnega kot prejšnji – ki je ustvaril znamenito fizikalno teorijo o vesolju, hkrati pa je po drugi strani pisal tehtne razprave tudi o moralnih razsežnostih sodobnih znanstvenih odkritij. Tu je potem na primer tudi Jung s svojo dejavnostjo na področju eksaktne psihologije, ki pa je v okrožje znanosti zanesel celo mistiko Daljnega vzhoda (Jung 1990).

Mit o titanskih poliglotih, ki da so enkrat za vselej izginili z zemeljskega površja – zadnji med njimi naj bi bil Goethe – se je sicer dobro prijel, v resnici pa gre za popolnoma arbitrarno krilatico. Tudi če sežemo prav do Aristotela, ko bi hipotetično morda še najbolj gotovo lahko veljalo, da ve omenjeni o sleherni stvari več kot kdor koli drug – že po kratkem razmisleku uvidimo, da tudi tedaj kaj takega ni moglo držati. Če torej nikoli ni obstajala absolutna vsevednost, je ves ta fenomen univerzalnosti nekogaršnjega znanja samo vprašanje dogovorne mere. Cyranojeva izjava o sebi – *qui fut tout et qui ne fut rien* (Rostand 1969) – tako označuje neskončni in hkrati nikoli dosegljivi obseg možnosti, znotraj katerega je vsak iskalec ob vsakem času.³

Eden od mnogih obrazov univerzalnosti so poskusi povezovanja med naravoslovjem in družboslovjem, od katerih bomo v tem spisu obravnavali tri, ki se vsak s svoje strani dotikajo fenomena altruizma.⁴ Pred vsakršnim konkretnim nadalje-

* Dr. Artur Šter, asistent na Biotehniški fakulteti v Ljubljani.

¹ Že v samem začetku torej naletimo na primer, ki potrjuje dejstvo, da sta področji konceptualno spravljivi na skupni imenovalec – in ravno to dejstvo, v tipično paradoksalnem smislu, že nastopa kot argument proti lastni vsebini navedenih dveh trditiv.

² Pri tem je značilno in pomembno, da med omenjene uvrščamo vse največje mislece in ustvarjalce. Seveda ne gre za naključje, temveč za tavnološko zanko: šele tisti, ki je pokazal svojo tovrstno univerzalnost, si zasluži omenjeni naziv.

³ Obenem gre tu tudi za nadaljnjo paralelo z naravoslovjem: v kvantnem svetu je namreč nemogoče določiti dejansko lokacijo nekega delca in govoriti je mogoče samo o njeni verjetnosti – dejansko stanje pa je mogoče opisati, kot da delec hkrati je in ni tam; kar lahko povzamemo z navedenim izrazom, da je nekaj hkrati vse in nič.

⁴ Medtem ko je v etiki – in prav enako tudi v vsakdanji uporabi tega izraza – poglavitnega pomena ravno namen ali

vanjem pa je treba izrazito poudariti, da ne gre za poskuse redukcije katerega koli področja na katero koli drugo, ne v eno ne v drugo smer – to bi vendar zanikalo prav središčno tezo tega pisanja.

Sociobiologija

V obdobju, ko je redukcionistična paradigma v znanosti dosegala največje uspehe, na primer z odkritjem strukture DNA ali genetičnega koda, so se nekateri znanstveniki lotili pisanja svojevrstnih znanstvenih ideologij, v katerih se je izražala vsa silovitost takratnega pritiska tehnološko visoke znanosti na filozofijo življenja. Prišlo je tako daleč, da so pričeli povsem naravnost govoriti o ohranitvi DNA kot edinemu smislu, ne le v biološkem svetu (Monod 1971), marveč celo na področjih, ki spadajo v človekovo duhovno sfero, se pravi v znanosti, umetnosti, religiji, filozofiji in drugod. Veja vede, ki se je s tem rodila, je dobila ime *sociobiologija človeka* (Wilson 1975); sčasoma pa se je pričel tudi v tem ožjem smislu znotraj pojma sociobiologije⁵ izpuščati atribut človeka (Saunders 1988). To ime je zaradi predpostavk *ad hoc* in neznanstvene narave hipotez, ki so stale za njim, postalo tako zloglasno, da ga v današnjem času mnogi izmed tistih, ki se ukvarjajo s povezavami genetičnih in evolucijskih teorij ter človekovo duhovnostjo, ne uporabljajo v podkrepitev svoje teorije, marveč samo še za kontrastno utrjevanje lastnih trditev. Njeno ime pa, ki je zelo primerno za označitev tudi resnega znanstvenega raziskovanja socialno-antropoloških in humanističnih tem iz biološkega izhodišča, in to brez tendencioznosti (Alcock 1993), v tem smislu kaže ohraniti. Pri tem kajpak razlikujemo sociobiologijo kot vedo in na drugi strani nekatere partikularne sociobiološke hipoteze, ki jih pestijo tu navajane težavne lastnosti. Medtem ko slednje na tem mestu zavračamo, pa lahko imenu in smiselnosti same vede pripisujemo znaten pomen.

Sociobiologija, kot smo jo poznali pred kratkim, ni izgubila svoje kredibilnosti le zaradi poskusov na silo pojasnjevati fenomene, kot sta na primer homoseksualnost ali celibat – z neznanstvenimi hipotezami o že kakšni čudni stranski reprodukcijski prednosti tistovrstnih ljudi. Glavna napaka, ki jo je pri tem zagrešila, je panelekcionizem, ki pomeni – neutemeljeno – prepričanost, da vse lastnosti živih bitij izvirajo iz genov. V nasprotju s tem pa je tako omenjena dva fenomena kot tudi številne druge bistveno manj zagatno razlagati kot sociološka pojava, ki nimata z genetiko nobene neposredne zveze.

V človekovem svetu razen navedenih težav sociobiologije, ki jih imamo po pravici lahko za domišljajske zgodbe, obstajata še dva druga fenomena, ki pa *de facto* izpodbijeta⁶ vsakršno hipotezo znotraj sociobiologije, ki bi še naprej vztrajala pri omenjenem panelekcionizmu. Pri njiju namreč že po definiciji ne gre več za

motiv nekega dejanja, pa v biologiji šteje izključno učinek (Hamilton 1963). Poleg tega je v primerjavi z raznoterimi merili in dobrinami, ki obstajajo v vsakdanjem in etičnem slovarju, v biologiji edino merilo, po katerem računamo koristi in izgube, neposredna in posredna reprodukcijska sposobnost organizma; edina valuta pri tem pa število genetičnih replik, ki se ohranjajo z dejavnostjo danega organizma. Ena in drug pomen besede se torej izdatno razlikujeta, vendar – kot bomo videli – ne toliko, da ne bi mogli z biološkega izhodišča poskušati najti nekaterih začetnih momentov pri nadaljnjem izoblikovanju tega pojava.

⁵ Sociobiologija v svojem širšem smislu, kjer preučuje socialno vedenje živali iz biološke perspektive, na splošno ni sporna. Kontroverzna pa je njeno ožje področje, sociobiologija človeka, kajti tamkajšnje hipoteze so bistveno bolj špekulativne.

⁶ Na tem segmentu postane konkretna sociobiološka hipoteza ovrgljiva, po znanem Popperjevem merilu torej potencialno tudi znanstvena (Popper 1959). A kaj ji pomaga, ko pa je v istem trenutku tudi že ovržena.

nikakršno špekulacijo o morebitni reprodukcijski prednosti, saj sta s strani izvršitelja obe dejanji – če že ne povsem, pa vsaj delno – samouničujoči.

Prvi od obeh pojavov je samomor. To dejanje, ki ga je potencialno zmožen storiti vsakdo, se pokaže kot najresnejši problem v okvirih klasične sociobiološke teorije oziroma tako imenovane morale gena⁷ (Monod 1969, Wilson 1975). Gre za dejanje, ki materialno povsem izniči lastnega nosilca, vključno seveda z njegovo dednostno substanco – in slednji je tako odrečena vloga središčnega gibalca življenja. V zares izjemnih primerih, kakršne pa srečamo prej v literaturi⁸ kot pa v realnosti, lahko samomor resda služi tudi povečanju inkluzivne sposobnosti,⁹ kar bi hkrati pomenilo njegovo biološko utemeljitev. Toda večina samomorov je vendarle motivirana povsem drugače od navedenega primera.

Pri samomoru bi lahko pogojno res še govorili o patologiji, kar naj bi naš argument proti stari sociobiologiji postavljalo na položaj izjeme pri splošnem pravilu. Toda potem nastane vprašanje, ali ne bi mogli za vsak podatek ali situacijo, ki se ne sklada z neko teorijo, reči, da je to pač patološka izjema.

Vprašanje altruizma je še trši oreh za klasično sociobiologijo, česar tudi sami njeni avtorji ne pozabljajo poudariti (Wilson 1975). Težava klasičnih sociobiologov je bila v poskusu najti pravi odgovor na vprašanje o izvoru in smislu moralnosti – ta je namreč glavna odlika transbiološkega, etiškega altruizma –, ki je po njihovi definiciji seveda moral ves čas biti v okviru zakona o ohranitvi materije, konkretno DNA. Moralnost v takem smislu se pač že iz izhodišča ne znebi več paradoksalnosti, ki se kaže v popolnem konfliktu med dejstvom, da je genetična substanca, ki to moralnost kodira, *preživetveno sposobna*; ter na drugi strani definicijo moralnosti – saj ta kot eno najpomembnejših komponent vsebuje *požrtvovalnost*, torej lastno neobstoječnost, ki v določenih zaostrenih situacijah preide tudi v popolno žrtvovanje lastne substance.¹⁰

Samorilstvo in transcendentni etični altruizem sta fenomena, ki ju vendarle ne srečujemo na vsakem koraku. Proti klasični sociobiologiji pa govori tudi fenomen, ki je veliko bolj razširjen in se imenuje *psihosocialna evolucija*. Njeni telesni nosilci smo resda biološka bitja – na katera še vedno usodno deluje tudi raznoliko fizično okolje – to pa je tudi vsa neposredna zveza, kar je obstaja med njo ter biološko evolucijo. Pri njej ni več diferencialnega preživetja dedne snovi, njenih variacij, selekcije in drugih načel – ali natančneje: ne v takih oblikah, kakor so značilne za biološko evolucijo – kot bi to želela prikazati klasična sociobiologija. Informacije potekajo od enega živčnega sistema do drugega – od ust do ušes in na številne druge posredne načine, in to – v primerjavi z genetičnimi prenosi iz roda v rod – prav bliskovito. Pod vplivom psihosocialne evolucije se razmere za preži-

⁷ Vsa morala gena je v njegovem preživetju, pa naj bo to doseženo z biološkimi sredstvi ali pa z delovanjem kulture.

⁸ Spomnimo se na primer galjota iz slovenske ljudske pesmi, ki se na koncu žrtvuje za to, da bi njegovi bližnji nemoteno od njega bolje živeli naprej (Bohanec et al. 1979).

⁹ Pri slednji upoštevamo razen preživetvene in neposredne reprodukcijske sposobnosti posameznika, nosilca določenih lastnosti, tudi njegovo posredno reprodukcijsko sposobnost – vanjo je poleg njegove lastne vključena še preživetveno-reprodukcijska sposobnost vseh njegovih ožjih sorodnikov, če dani individuum nanjo kakor koli vpliva. Pri tem ne gre le za linijo neposrednih potomcev, temveč tudi za razne lateralne sorodnike (Hamilton 1964).

¹⁰ Učinek je tu podoben kot pri samomoru, vendar pa ne moremo več govoriti o psihopatologiji, vsaj ne iz naše človeške pozicije. Argument, da gre vendar za visoko, naravno sveto dejanje, bi bil seveda že docela neznanstven. Kljub temu pa vidimo, da se je v naše presojanje že vtihotapil vrednostni sistem, ki se hočeš nočeš vpleta v našo še tako pozitivistično naravnost. Čemu neki naj vendar služi znanost, naj bo še tako resnicoljubna, če ne nekemu smislu, ki je tudi moralno upravičen. V takih primerih govorimo o moralnosti kot pomembnejši od resnice. Vsa medicina in poleg nje še velikansko število raziskovalnih področij, naj bodo še tako pozitivistično obravnavana, so že daleč pred tem utemeljena na etiki.

vetje materialne substance menjajo tako hitro, da jih genetična evolucija seveda ne more spremljati. Res je, da v okviru vsake generacije odmore nosilci tistih dednih lastnosti, ki jim slednje v danem trenutku ne omogočajo sposobnosti tudi za najosnovnejšo, eksistenčno prilagoditev na razmere, ki jih je navrglo to vseskozi spreminjajoče se transbiološko okolje. To pa še ne pomeni, da mora biti vsaka neumnost, ki se je kdo spomni in ki, po ne vemo kakšnem naključju, morda preide v modo ali v skrajnem primeru celo v tisočletni zakon, tudi v biološkem smislu preživetveno prednostna – kot bi to radi prikazali nekateri ortodoksni sociobiologi.

Zmožnost psihosocialne evolucije pa ni presežna nad biološko le v smislu hitrosti, torej kvantitete, zaradi katere je ta ne dohaja; marveč s svojimi načeli delovanja dosega tudi kakovostno nove in vsaj na določenih področjih delovanja sposobnejše sisteme od do zdaj obstoječih. Spomnimo se na računalništvo ali sploh na kakršno koli tehnologijo.

V psihosocialni evoluciji obstaja zanimiva hipoteza o tako imenovanih *memih* kot enotah kulture, ki so po svojem bistvu aktivni replikatorji, torej se znajo razmnoževati z močjo lastne vsebine. Čeprav so memi v načelu nematerialni, si jih je moč predstavljati tudi v materializirani obliki, in sicer bodisi kot anatomsko fiziološke mikrostrukture v možganih njihovih nosilcev bodisi kot kako drugače ovekovene zapise. Mem je lahko neka domislica, šala, melodija, hipoteza ali kar koli v tem smislu. Radikalnost ideje je v tem, da so memi – prav tako, kot to velja za tako imenovane sebične gene – primarne bitnosti, ljudje pa smo šele njihovi nosilci ali tako rekoč orodja za njihovo preživetje. V tem pa se kaže prehudo redukcionistična nota – ljudje smo po tej interpretaciji le še nekakšni čudni dualistični aparati, ki služijo na eni strani genom, na drugi pa memom (Dawkins 1976).

Bistveno večji pomen sociobiologije pa lahko pričakujemo ob njeni utemeljitvi z novimi modeli evolutivnega gena, zlasti ob navezavi na kvantno biologijo (Štern in Jerman 1994). Znameniti paradoks altruizma – nezdržljivost preživetja in samopožrtvovalnosti – sicer tudi v njenih novih okvirih ne more biti dokončno rešen, toda to dejstvo v resnici ni več njen problem, temveč stvar lingvistične in tudi obče filozofije. Kot vsak drug paradoks nas tudi ta opominja na napake v strukturi izražene misli. Prvič, zakaj neki bi moral biti čisti altruizem tudi preživetveno sposoben? Drugič, kdo lahko dokaže, da čisti altruizem sploh obstaja ali da je kdaj koli obstajal? In tretjič, zakaj bi moral biti čisti altruizem genetični fenomen? V poglavju, ki sledi, predstavljamo vedo, ki se ubada z omenjenim paradoksom; medtem ko pa za samo sociobiologijo slejkoprej velja, da bo ta mlada veda še vnaprej lahko odpirala nova obzorja drugim – vendar samo znotraj meja svoje legitimnosti, ki jih prihodnost nevidno zarisuje *cum grano salis*.

Evolucijska etika

Ob tem ko je v naravoslovju že več kot stoletje prevladoval redukcionistični pozitivizem, se je na drugi strani vendarle ohranil tudi tisti tok razmišljanj, ki je s svojo naturalistično perspektivo vseskozi napredoval v smeri pojasnjevanja celostnega fenomena moralnosti (Huxley 1899, Huxley 1957, Stent 1980). Po negativnih izkušnjah, ki izvirajo iz socialdarwinizma, evgenike in pozneje še iz mehanicistične morale gena oziroma sociobiologije, je bilo moč zastopati mnenje, da iz naravnih dejstev ne kaže izvajati moralnih norm. Tako je bilo mogoče trditi, da je etika v popolnem neskladju in celo nasprotju z naravo (Huxley 1899). Quil-

lian (1945) je postavil sorodno trditev, da, če je v evolucijsko etičskih obravnavah naturalizem, do te mere te niso normativne; in obratno, kolikor so te obravnave normativne, toliko je v njih odsoten naturalizem. Russellov argument (1966) pa je celo načelno naperjen proti evolucijski etiki kot konceptu: če bi bila evolucijska etika tehtna, trdi, potem bi morali biti vsi popolnoma brezskrbni glede prihodnosti, saj bi že sama evolucija poskrbela, da bo vse v najlepšem redu.

Novejša evolucijska etika najde med obema skrajnima pogledoma – se pravi čistim etičskim naturalizmom in pa popolnim zavračanjem naravnih dejstev – preudarno srednjo pot, kjer ni več ne neposrednega prenašanja naravnih zakonitosti v družbo, ni pa tudi popolnega ignoriranja naravnih potreb s strani slednje (Wuketits 1993). Biološka evolucija nam daje osnovne podatke o tem, kaj živa bitja potrebujemo za svoj obstanek, s transbiološkimi¹¹ zakoni morale pa nato te potrebe še dodatno, karseda optimalno uresničujemo. Za optimalnost v tukajšnjih okvirih ne velja, da je to sebična maksimalizacija preživetvenega ali reprodukcijskega uspeha v okviru posameznika, marveč gre za raven funkcionalne skupine bitij, v kateri posameznik živi (Leinfellner 1988).

Sodobna evolucijska etika ni transcendentalistične narave – ne priznava, da bi bilo treba pojasniti za katero koli še tako moralno lastnost iskati kje drugje kot v naravni ekonomiki. Pri kognitivno in emocionalno najrazvitejših živih bitjih se namreč tudi onstran vzajemnosti pojavlja ekonomičen izid za tistega, ki stori neko moralno dejanje – ta se kaže v prijetnem občutku, ki je podoben kot pri številnih drugih bazalnejših, fizioloških oblikah zadovoljenosti. S tem je ukinjen tudi sociobiološki paradoks altruizma.

Etika v teh okvirih še vedno ni nič drugega kot sistemska mreža drug na drugega pozitivno učinkujočih izvajalcev razsvetljenega egoizma, le da tukajšnji teoretiki o tem strpno govore kot o altruizmu. Takšno poimenovanje je lahko utemeljevano z argumentom, da sega tovrstno obnašanje čez meje neposredne vzajemnosti in da je lahko pri tem pričakovanje protiusluge tudi popolnoma nezavedno oziroma implicitno; pri tem pa mora biti v okvirih dane populacije takšno obnašanje preživetveno koristno. Tako lahko na ravni skupine govorimo o utilitaristični morali, ki je, z etičkim merilom gledano, že veliko razvitejša naslednica naturalistične morale, za katero je bila značilna še čisto simetrična menjava in je utemeljena na *zapornikovi dilemi*. Če pa se v okvirih omenjene ravni osredotočimo samo na posameznika, opazimo, da je pri tem tudi stopnja utilitaristične morale že presežena, in lahko, vsaj v določenih trenutkih, govorimo o morali kategoričnega imperativa, ki velja za eno najvišjih načel obstoječe etike (Kant 1993).

Argument evolucijskih etikov je tudi praktične narave: v etiki rajši ne iščimo presežnosti, da ne bi bili v trenutku streznitvenega soočenja z realnostjo preveč razočarani. Resda lahko kljub vsakodnevnim protidokazom še kar naprej slepo verjamemo v presežnost moralnosti, toda te ni znanstveno dokazal še nihče – in je tudi ne more, kajti to vprašanje je natanko eno tistih, ki spadajo v območje nefalsifikabilnosti. Omenjeni naravoslovni filozofi trdijo torej to, da si je bolje že v začetku priznati svojo fizično omejenost in nato na njej poskušati zgraditi, kar je pač mogoče, kot pa da bi si delali nemogoče iluzije in že zgodaj v izhodišču izgubili moč moralne dejavnosti (Wuketits 1993).

Evolucijska etika rešuje hobbesovsko, v resnici pa celo že večtisočletno zagato, ki prinaša ugovor, da je altruizem pač najbolj sofisticirana – in zato, trdijo najradi-

¹¹ Izraz uporabljamo za označevanje fenomenov, ki sicer izvirajo iz bioloških sfer, vendar biologijo na neki točki tudi že presegajo.

kalnejši, celo najzahrbtnejša – oblika sebičnosti. Že Aristotel pa je pokazal, da sta samoljubnost in sebičnost povsem, prav diametralno različna pojma – samoljuben je namreč tisti, ki širokosrčno razdaja svoje imetje, slavo in časti, zase pa ohranja tisto najvrednejše: plemenito človečnost (Aristotel 1964). V isto smer gredo tukajšnji argumenti. Prijetnega občutka zadoščenja ob moralnem dejanju ni nikoli mogoče izločiti iz tovrstne celote; toda ugovor, da to ugodje zmanjšuje moralno vrednost, je nesmiseln. Po njem bi morala biti vsa moralna bitja povsem indifereentna – kar pa bi pomenilo izločitev vsakršne motivacije in s tem tudi verjetnosti za delovanje v to smer. Kategorični imperativ je sicer natanko na točki onstran omenjene motivacije, toda dejstvo je, da nobeno živo bitje ni sposobno dlje kot kratek čas ravnati izključno po njegovem načelu – in tudi ko mine ta čas, se zadoščenje vendarle vrne.

Etiko, kot smo jo obravnavali do zdaj, lahko razdelimo na naslednjih nekaj stopenj. Pri vzajemnosti, kjer altruizma še ni, lahko kljub temu že govorimo o etiki, in sicer gre za *naturalistično etiko*. Morala v svojem širokem smislu sega namreč daleč čez okvire altruizma – srečujemo jo v trgovini, politiki in celo med kriminalci – povsod veljajo določena pravila poštenja in številni jasni moralni predpisi. Pri tem igra vlogo le lastni interes, ki pa je s tem veliko bolj uresničen kot pa v primeru čiste anarhije in negotovosti. Druga stopnja etike, ki ji rečemo *utilitaristična etika*, že vključuje nekatere momente altruizma. Resda prihaja do nenehnih povračil za storjene usluge, vendar pa ta niso osnovni pogoj za izvedbo moralnih dejanj. Gre torej za zamik, metafizično tveganje, in prav to dejanjem podeljuje atribut te višje moralnosti.

Iz obravnavanega področja, ki je spravljivo na skupni imenovalc bivanjske ekonomičnosti – četudi gre za tako različne vrednote, kot sta materialna in duhovna korist, se zdaj selimo na področje onstran zemeljske ekonomike in prehajamo v okvir vprašanj, ki iz naturalistične perspektive obravnavajo teizem in vero, v tem okviru pa med drugim tudi *teistično etiko*. Gre za tretji most med naravoslovjem in humanistično-filozofsko podprtih družboslovjem.

Naravoslovna vera

Zgodovina pozna poleg velikega števila razodetih religij – torej tistih, ki se zapirajo v svoj lastni referenčni krog – tudi nekaj naravnih religij in teologij,¹² ki se od prvih razlikujejo po tem, da obstoj boga šele dokazujejo, in ob svojem času – domnevno – tudi dokažejo. Zlasti pomembni se zdita dve. Prvo je postavil William Paley, in sicer še v času pred Darwinovo evolucijsko teorijo – se pravi tedaj, ko je kljub Lamarckovemu uvajanju evolucijskega načela vladalo prepričanje, da ni na zemlji nikakršnega spreminjanja, nastajanja ali izumiranja vrst. Njegovo ključno, toda napačno prepričanje je bilo v tem, da so organizmi povsem idealno prilagojeni okolju, iz tega pa je izvajal dokaz za obstoj boga (Tubić 1978). Drugi znameniti naravni teolog Teilhard de Chardin je živel še v našem stoletju, in jasno je, da je njegova misel krepko upoštevala Darwina in evolucijo, vendar pa

¹² S *teologijo* označujemo sistematično obravnavanje vere v boga; slednji rečemo tudi *teizem*. Pri uporabi besede *religija* pa nam gre bolj za označevanje duhovne povezanosti med različnimi entitetami – primarno seveda med ljudmi oziroma njimi in drugimi živimi bitji – vendar pa tudi že v okviru lastnega pojma prerašča meje pasivnega verovanja in sega na področje dejavnosti. Četrti sorodni pojem, *vera*, pa vključuje vase ves teizem kot tudi ves nedejavni, spiritualni del religije, poleg teh pa vanjo vključujemo tudi vsakršno drugovrstno prepričanje, ki ni podkrepjeno z znanstvenimi ali drugimi očitnimi dokazi.

je najgloblji vzrok zanjo našla v bogu, ne v naravi (de Chardin 1978). Paleyjeva teorija je po splošnem prepričanju danes preživeta; Chardinova pa je veliko bolj utrjena in celo neovrgljiva – a to jo po znanem Popperjevem¹³ merilu naredi za neznanstveno.

Čeprav se zdi, da sodobne temeljne znanosti s svojimi načeli holizma, vključnosti opazovalca in pa zlasti dematerializiranosti vsega obstoječega na energetski imenovalec pravzaprav podpirajo razne verske trditve, pa sta naravoslovje in vera v resnici pojma, ki se ločujeta prav po definiciji in prav do zadnje možne točke. Naravoslovje kot del znanosti namreč temelji na dokazu,¹⁴ vera pa na poti k svojemu visokemu pomenu odvrača dokazljivost – ali, če hočemo, ovrgljivost – in se ravno utemeljuje na vrednotah, ki so onstran preverjanja. Kakor hitro je nekaj podprto z najmanjšim dokazom, to v strogem smislu ni več popolna vera. Besedna zveza *naravoslovna vera* je torej za zdaj videti kot neizpodbiten paradoks.

Ljudje so si včasih na vprašanje, od kod so, odgovarjali na edini tedaj mogoči način – z vero v obstojanje neke višje sile. Nato se je najprej uveljavil darvinistični evolucionizem, ki je pojasnil nastanek človeka. V zadnjih nekaj desetletjih so izdelali tudi več različnih modelov nastanka življenja iz neživih organskih snovi z oblikovanjem prvih celic ter njegovo napredovanje po poti njihovega kasnejšega združevanja v večcelične organizme. Nastajajo tudi vse bolj dodelane teorije o začetku vesolja. Če so ljudje prej za svojega stvarnika imeli tisto silo, ki jih je ločila od skupnega prednika z opicami; nato tisto, ki je ustvarila življenje; nazadnje pa tisto, ki je sprožila nastanek vesolja; lahko opazimo, da se ta stvaritelj vse bolj odmika od nas, kolikor več vemo. Vsega ne bomo vedeli nikoli, in vedno bomo tisto, na novo izpostavljeno skrivno silo lahko imenovali za boga. Toda zakaj? Kaj ne vidimo, da je že tako daleč od nas, da tudi, če bi nas bilo zares nekaj ustvarilo, nima več oblasti nad nami? Vsi dokazi govorijo v prid dejstvu, da v evoluciji ni nobenega sledu božjega vmešavanja – dasiravno lahko kdo, kot na primer slikar Dali, mirne duše izjavi, da je odkritje dvojne vijačnice ali genetičnega koda zanj le še dokaz več za obstoj boga –, da pa lahko iščemo božanski navdih kvečjemu v neki, zdaj že daleč predzemeljski davnini, nikar pa v evoluciji življenja na Zemlji (Dawkins 1976). Božanstvu s tem odtegujemo vsemogočnost, saj je delovalo le v začetku, kot sprožitelj. Malo drugače pa je seveda, če porečemo: vse je bog.¹⁵

Toda to ne pove ničesar – in če kar koli postavljamo na tovrstne temelje, smo si izbrali usodo, da bomo za vekomaj obtičali na dnu te tavitološke vrtače.

Poleg odstavitve boga v ontologiji je ta možna tudi v etiki. Ključno filozofsko vprašanje, na katero še ni bilo prepričljivega odgovora, se glasi: zakaj domnevni bog dopušča trpljenje? Morda enega najboljših odgovorov do zdaj je ponudil Frankl s svojim konceptom trpečega človeka, *homo patiens*. Trpljenje je nad vsemi

¹³ Popper označuje teorije, ki govorijo o prisotnosti duše tudi že v neživih formah obstoja, z imenom *panpsihizem*. Proti njim ne nastopa le s svojim značilnim argumentom o neovrgljivosti, marveč tudi z drugimi logičnimi ugovori – eden med njimi je na primer ta, da panpsihizem prav nič bolje ne pojasni velikanskega kakovostnega preskoka, ki ga še vedno vsakdo zaznava ob primerjavi dveh tako različnih oblik substance, kot sta ti, ki ju imenujemo neživo in živo (Popper 1977).

¹⁴ Do neizpodbitnega dokaza seveda ni mogoče priti nikoli in nikjer. Namesto tega govorimo o načelni ovrgljivosti kot merilu, ki ločuje znanost in metafiziko – in vera je pri tem vključena v slednjo.

¹⁵ Nadvse primeren kandidat za boga znotraj še ene nove naravoslovne teologije bi bil lahko na primer tudi *implikatni red*. Gre za fizikalno-filozofsko vseobsežnost, ki je ontološka podstat vse eksistence, teoretično utemeljena na kvantni fiziki. Delci substance so znotraj tega reda v svoji primarni, implicitni obliki, preden pride do kolapsa v sfero eksplicitnega ali v eksplicitni red. V slednjega pa sodi vse, kar obstaja in kar se dogaja tako v objektivnem svetu kot tudi v subjektivnem doživljanju slehernega opazovalca – a po tej hipotezi je vse to še vedno samo droben del oziroma le en vidik med neizmernim številom drugih, ki sestavljajo implikatni red (Bohm 1982).

možnimi doživljajskimi in ustvarjalnostnimi osmišljanji vrhovna stopnja človekovega samouresničenja (Trstenjak 1992). Toda težava navedenega koncepta je v tem, da osmišljenost trpljenja mine, kakor hitro začnemo razpravljati o drugih, o trpečih in umirajočih posameznikih ter izumirajočih plemenih, narodih in vrstah. Njihovega trpljenja namreč nikakor ne moremo vzeti več na našo vest in reči, da je to smiselno in prav; tem manj pa kaj takega velja za njihovo smrt. Zelo nesmiselna je takšna osmislitev, plačilo za mučeništvo in pogubljenje denimo celotne etnične skupine ali pa živalske vrste, za katero že čez nekaj desetletij večina živečih ne bo več vedela niti imena; manjšini pa, ki se sploh zmeni za to, bi bilo vse jasno tudi že brez novih in novih svarilnih demonično uničujočih primerov potrjevanja resnice, da pač, če ne bo drugače, drvimo v končni skupni propad. Če pa bi vendarle trdovratno zatrjevali tisto, kar je že psihološko gledano čista nesmiselnost, da namreč večje in še večje število trpečih sorazmerno povečuje preizkus in možnost za odrešitev – pač tistih preživelih, ki bi žalovali in v sebi trpeli; bi torej govorili o tem, da so nekateri žrtvena jagnjeta, sredstva za cilj nekoga drugega, nekoga, ki postane nekakšen nadčlovek v moralnem smislu – kar pa ni, in to na samem koncu, čisto nič drugega kot zadnje vrhunsko nesmiselno protislovje: moralni nadčlovek kot tak, ki seveda ni ničejanskega tipa, nikakor ne bi dovoljeval, da bi do takšne absurde samozanikajoče teleologije prihajalo. Kadar nekdo umre mučeniške smrti, še zlasti pa, če gre pri tem za večje število ljudi ali drugih bitij; ko izgine narod ali vrsta – takrat je bog krivica. In rešuje ga le to, da ne obstaja – lahko ponovimo za Holbachom (Pavičević 1974).

Bog je po Gardinijevi interpretaciji (1990) Nietzscheja (1963) mrtev, in to celo od vekomaj; ker da smo ga mi sami ubili. Toda boga je nemogoče ubiti. Nikakršnega smisla ni v tej izjavi – temveč ga za nas, kot smo videli, preprosto ni; pa če bi si tudi še tako želeli drugače. In ko se posamičnik¹⁶ nekoč tega zares zave, začuti v svoji minljivosti in nemoči največji navdih. V svoji skrbi in žrtvovanju za drugo bitje lahko da namreč vse, kar premore. Celo božansko bitje tega ne bi bilo več zmožno – če se povsem razda, ga ni več; in če lahko mine, ni božansko. Toda zdaj smo se lahko že naveličali z besednimi igrami preraščati božanstva; gre nam za smiselnost. Ravno altruistično dejanje podeljuje človekovemu obstoju to željeno transcendentalno vrednoto, katere presežnost je seveda ravno v vsej tej njeni zemeljskosti, krhkosti in minljivosti. V trenutku, ko se zgosti vse trajanje individuuma v eno samo eksistencialno odločitev, ko kdo zares brez vsake preračunljivosti žrtvuje blago, čas, življenje ali celo še kaj več – takrat je obstoj osmišljen. Tako je bližnji lahko imenovan za sled boga (Levinas 1976). Mi pa mu rečemo sled smisla.

In šele smrt, se pravi naša zavest o lastni smrtnosti,¹⁷ je po trditvah nekaterih filozofov pogoj vsakršne moralnosti. Če bi bili namreč nesmrtni – ali pa že, če bi si to le domišljali – se ne bi mogli dvigniti do nobenega višjega ideala, saj, po teh sodbah sodeč, sploh ne bi potrebovali nobenega visokega smisla obstajanja, in se ga torej tudi že iskati ne bi lotili. Z zavestjo, da bomo morali neizbežno umreti, pa – tako gre argument naprej – smo usmerjeni eni nasproti drugim, in ta nujna solidarnost je vir vse morale ter osnova za vso konkretno etiko. Brez tragičnosti ne bi bilo vzroka za ustvarjanje, ne za filozofiranje o smislu obstoja (Nedeljković 1928). Do etiške funkcije smrti prihaja po tej razlagi torej zato, ker – z drugimi

¹⁶ Gre za Kierkegaardov izraz (1987), ki označuje visoko ozaveščenega in duhovno razvitega posameznika.

¹⁷ Nekateri filozofi znanosti zagovarjajo tezo, da se je človekova zavest o samem sebi razvila oziroma vzniknila hkrati z zavestjo o lastni smrtnosti. Na osnovi te teze in pa konkretnih antropoloških in arheoloških podatkov o pokopavanju mrtvih v predzgodovini lahko torej ugotavljajo, da je bil na primer neandertalec že samozavedajoče se bitje (Dobzhansky 1962, Popper 1977).

besedami – preprosto nimamo pametnejše izbire, kot da drug drugega tolažimo v tej solzni dolini. Koliko pa je to zares in vrhovno etično? Vse, kar je nuja, ker pač ni druge boljše možnosti – je lahko samo relativno dobro, ali pa po zasukanem pojmovanju nič drugega kot nujno zlo.

Še korenitejša pa je nadaljnja misel, ki pravkar navedeni koncept še naprej ruši: kaj ne bi bil nekdo, ki bi bil potencialno nesmrten, pa bi svoj večnostni obstoj žrtvoval za nekoga ali nekaj drugega, etiško še višji od tega, ki v enak namen pač porabi svoje – v najboljšem primeru stoletno – zemeljsko trajanje? In pri tem sploh ne teoretiziramo v prazno. Povsem jasno je namreč, da se bo človekova starost v prihodnje samo še daljšala in daljšala s pomočjo medicine, genetike in računalniške tehnologije. Najpozneje čez nekaj stoletij bi lahko že realno govorili o popolni fizični nesmrtnosti bitja; tedaj pa tudi o možnosti odpovedi le-tej v prid drugemu.

Trenutno pa ne premoremo energije, ki bi nam večno celila rane in podeljevala življenje, kadar se to izteka. Zares trdna vera sicer marsikdaj sproži pravi medicinski čudež – toda do nje nam večinoma ni dano priti, ali pa jo, četudi nekoč pridobljeno, prejkoslej spet izgubimo. Lahko se zatekamo v neotipljivo onostranstvo ali čudodelno tosvetnost – vse to so vendarle samo opore, začasne rešitve. In Ali Rašidova čaša nesmrtnosti¹⁸ (Aškerc 1890) in Chardinova skupinska zavest (1978), pa implikatni red Davida Bohma (1982) – tako veličastne ideje in teorije, ki silijo proti neskončnemu – vse to je še vedno predstava, kjer v glavni vlogi nastopa bodisi snov ali pa neka druga fizična podstat. A vesolje in celo domnevni širši red – tudi vse to se bo naposled nemara sesedlo oziroma izbrisalo iz sebe sledove eksplicitnega. In prav ta ničevost predstavlja obstoječega se že ob bližnji nikogaršnji hvali in večno neprihodnji posmrtni slavi edina lahko vedno znova premika tja čez – v dimenzijo etičnega.

Naraščajoče védenje človeštva se venomer vrača nad točke opuščenih verovanj. Duha je znanost že zdavnaj vehementno zreducirala na psiho, slednjo pa že vrsto desetletij razlagajo nevrološko, torej z biologijo; le-to ves čas s kemijo ter naprej s fiziko. Toda radikalni fiziki že dolgo priznavajo vlogo opazovalca kot agensa v njihovem sistemu in s tem se krog zapre (Hofstadter in Dennett 1991). Tudi v okviru te razprave pridemo naposled do analognega fenomena, saj po prvotno obstoječi teistični interpretaciji in nato odstavitvi boga po naravoslovni poti prav skozi slednjo prispemo do naslednje metafizične hipoteze: kaj ni vprašanje o čistem altruističnem dejanju isto kot vprašanje, ali je bog? Tako kot je zadnji nespoznavni smisel edini pravi in večni cilj spoznavanj, povsem tako je tisti najbolj nerazložljivi trenutek, prvi in zadnji hip obstoja v popolni etičnosti altruističnega dejanja brez sledu vprašljivosti – nosilec imena, ki ga modri iščejo že mnoga stoletja. In temu čudnemu bogu nič, če ga kdo ugleda, sta na lepem, seveda v povsem novi, paradoksalni obliki vrnjeni tudi vsemogočnost in najvišja ljubezen.

To je etika, ki ne priznava plačila niti na morebitnem drugem svetu; etika onstran teologije. Pri tem pa ne kaže zavračati pristne religioznosti¹⁹ znotraj omenjenega dogajanja. Nasprotno, tukajšnja religioznost je edina, ki ji ni mogoče očitati nikakršne koristoljubnosti, kajti za plačilo si ne obeta ničesar. Tudi že nekatere stare religije, med njimi nam je morda najbolj znana judovska, so spoznale to transcendentalno etično lastnost nič – in ga postavile na mesto boga. Z omenjenim postopkom se lahko močno strinjamo, le da je potrebno iti še naprej,

¹⁸ »V delih svojih živel sam boš večno.«

¹⁹ Religio (lat.): znova povezujem.

do konca, in ta nič povsem osvoboditi še tega božjega atributa. Tako smo se na enem od mostov med dvema velikima sferama človekovega raziskovanja znašli v teoretičnem okrožju *čiste etike*.

LITERATURA

- ALCOCK J. *Animal behavior*. Sunderland, Massachusetts: Sinauer Associates Inc, 1993.
- ARISTOTEL. *Nikomahova etika*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1964.
- AŠKERC A. *Čaša nesmrtnosti. Balade in romance*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1890.
- BOHANEČ F, J Kos, B Paternu, F Zadavec (eds.). *Slovensko berilo I*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979: 161-2.
- BOHM D. *Wholeness and the implicate order*. London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1982.
- DAWKINS R. *The selfish gene*. Oxford: Oxford university press, 1976.
- DE CHARDIN PT. *Pojav človeka*. Celje: Mohorjeva družba, 1978.
- DOBZHANSKY T. *Mankind evolving: the evolution of the human species*. New Haven: Yale University Press, 1962.
- GUARDINI R. *Svet in oseba*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- HAMILTON WD. *The evolution of altruistic behavior*. *American Naturalist* 1963; 97: 31-3.
- HAMILTON WD. *The genetical evolution of social behavior (I and II)*. *Journal of Theoretical Biology* 1964; 7: 1-16; 17-52.
- HOFSTADTER DR, DC Dennett. *Oko duha*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
- HUXLEY JS. *New bottles for new wine: essays*. New York: Harper, 1957.
- HUXLEY TH. *Evolution and ethics and other essays*. New York: Appleton, 1899.
- JUNG CG. *Sinhronicitet: načelo neuzročnega povezivanja*. V: *Tumačenje prirode i psihe*. Zagreb: Globus, Prosvjeta, 1990.
- KANT I. *Kritika praktičnega uma*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1993.
- KIERKEGAARD S. *Bolezen za smrt*. Celje: Mohorjeva družba, 1987.
- LEINFELLNER W. *Traditional ethics, ethical decision theory and evolutionary ethics*. In: *Absolute values and the reassessment of the contemporary world*. Los Angeles: Proceedings of the Seventeenth International Conference on the Unity of the Sciences, 1988: 229-50.
- LEVINAS E. *Totalitet i beskonačno*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1976.
- MONOD J. *From biology to ethics*. San Diego: Salk Institute for Biological Studies, 1969.
- MONOD J. *Chance and necessity: an essay on the natural philosophy of modern biology*. New York: Alfred A Knopf, 1971.
- NEDELJKOVIĆ D. *Nemoralnost besmrtnosti i etička funkcija smrti*. Beograd, 1928.
- NIETZSCHE F. *Tako je dejal Zaratustra*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.
- PAVIČEVIĆ V. *Osnovi etike*. Beograd: BIGZ, 1974.
- POPPER KR. *The logic of scientific discovery*. London: Hutchinson, 1959.
- POPPER KR. *Materialism criticized*. In: *Popper KR, JC Eccles. The self and its brain*. Berlin: Springer International, 1977: 69.
- QUILLIAN WF. *The moral theory of evolutionary naturalism*. New Haven: Yale University Press, 1945.
- ROSTAND E. *Cyrano de Bergerac*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1963.
- RUSSELL BAW. *Philosophical essays*. London: Allen & Unwin, 1966.
- Saunders P. *Sociobiology: a house built on sand*. In: *Evolutionary processes and metaphors* (eds. Ho MW, SW Fox). Chichester: John Wiley & sons, 1988: 275-94.
- SCHRÖDINGER E. *What is life?* London: Cambridge University Press, 1944.
- STENT G (ed.). *Morality as a biological phenomenon*. Berkeley: University of California Press, 1980.
- ŠTERN A, I Jerman. *Novi pojmovni modeli gena*. *Anthropos* 1994; 5-6: 188-213.
- TRSTENJAK A. *Pet velikih*. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.
- TUBIĆ R. *Britanska filozofija morala*. Sarajevo: Svetlost, 1978.
- WILSON EO. *Sociobiology: the new synthesis*. Cambridge: Harvard university press, 1975.
- WUKETTIS FM. *Moral systems as evolutionary systems: taking evolutionary ethics seriously*. *Journal of Social and Evolutionary Systems* 1993; 16 (3): 251-71.

IGOR PRASSEL

Povpraševanje po drogah: vloga množičnih medijev

Pričakovanje učinkovitega sodelovanja med novinarji in zdravstvenimi strokovnjaki (Joint Workshop on the Role of The Mass Media in Drug Demand Reduction; 29. marec-1. april 1995 v Sofiji)

V organizaciji Sveta Evrope (Pompidou Group - Cooperation Group to Combat Drug Abuse and Illicit Trafficking in Drugs) ter Evropske unije (Phare project on Drug Demand Reduction) in s sodelovanjem UNESCO je v bolgarskem glavnem mestu potekal seminar, katerega glavni namen je bil prenos zahodnoevropskih izkušenj pri zmanjševanju porabe drog na novinarja in zdravstvene delavce iz Vzhodne Evrope. leta 1993 je Svet Evrope v Kobenhavnu v sodelovanju s PHARE in programom TACIS sprejel »revolucionarno« odločitev, da se akcije Evropske skupnosti (ES) v zdravstvu s posebnim poudarkom na zmanjševanju porabe drog razširijo čez meje držav članic. Cilj te odločitve, ki se postopoma že udejanja, je pomoč državam, ki imajo pogodbo o pridruženem članstvu z ES (med katerimi je tudi Slovenija). V vseh državah so načrtovani posebni Regionalni programi o drogah, ki obsegajo štiri tematske dele: spremljanje »pranja umazanega denarja«, nadzor nad prometom z mamili, zbiranje podatkov, preventiva. Ključnega pomena je prav preventiva, za katero je namenjenih tudi največ finančnih sredstev. Glavno orodje, ki ga uporabljajo, je usposabljanje strokovnjakov na lokalni in mednarodni ravni. Tako so poleg seminarja v Bolgariji pripravili še te seminarje: Primarna prevencija v kontekstu šole, Vloga družine ter Metodologija preventivnega dela na lokalni ravni.

Delo je na seminarju potekalo v dveh skupinah. Prva skupina je obravnavala Negativne učinke množičnih medijev pri poročanju o socialnih vprašanih s poudarkom na problematiki droge. Skupina, ki sta jo vodila Lukas Zemp (Federal Office for Public Health of Switzerland) ter Ragnar Waahlberg (National Directorate for Prevention of Alcohol and Drug problems, Norway), je poudarila določene skupne ugotovitve. Glavne težave izvirajo največkrat iz pomanjkanja tehničnih sredstev in denarja, ki ga imajo na razpolago novinarji, ki pokrivajo področje sociale. Poudarjeni so bili nereseno vprašanje etičnega pisanja novinarjev, kriminalizacija uporabnikov drog, banalnost senzacionalističnih člankov, pomen vzpostavljanja prednosti pri pisanju o vprašanih, povezanih z drogami. skupni problem je tudi postavljanje prispevkov o socialni problematiki v drug plan zaradi njihove nekomercialne narave. Na koncu je bilo omenjeno tudi nezanimanje urednikov za objavo člankov, ki so s problematiko droge povezani v širšem kontekstu (pisanje o mladinski kulturi, problemu družine, šoli, državni politiki na področju drog...). Druga skupina, ki sta jo vodila Alain Wallon (Observatoire Geopolitique des Drogues, Paris) in Xavier Ferrer (EC/PHARE Programme, ABS-Intersalus, Barcelona) je poudarila prednosti vključevanja množičnih medijev v socialno problematiko s poudarkom na drogah. Z doseganjem različnih socialnih skupin s pomočjo specializiranih časopisov, prilog v dnevnikih, kontaktnih oddaj na televiziji lahko množični mediji ozaveščajo ljudi. Ozaveščanje je treba večati z dejstvi (to je problematično, ker zakonodaja večine držav prepoveduje pozitivno pisanje o drogah), s fotografijami, zgodbami ljudi, ki so imeli izkušnje z drogami. Na drugi strani je treba zmanjšati uporabo statističnih podatkov. Pomemben vidik ozaveščanja je tudi zmanjšanje dramatiziranja in senzacionalističnega pisanja o drogah. Poudarjena je bila vloga specializiranega novinarja, ki išče vir svojih novic pri znanstvenikih, nevladnih organizacijah in pri

samih uporabnikov drog. Samo na tak način lahko pridemo do objektivnega in nesenzacionalističnega članka ali oddaje. Mediji lahko pozitivno prispevajo k reševanju vprašanja tudi s pripravo in vodenjem javnih razprav.

Na koncu bom povzel še ključne teze referatov, ki so jih pripravili gostujoči strokovnjaki.

Alexander Berlin (Directorate General of Employment, Industrial Relation and Social Affairs, Es-Luxemburg) je govoril o strategiji ES za zmanjšanje povpraševanja po drogah. Na začetku se je strategija ES zgledovala po dejavnostih v mednarodni skupnosti z ZDA na čelu. Šlo je predvsem za represivne dejavnosti, kot so zmanjšanje dobave s kaznovanjem preprodaje ter uničevanja pridelka. Z leti so številni dejavniki vodili k postopnemu spreminjanju »represivne« strategije v »preventivno«. Najpomembnejši dejavniki so:

- dotok ilegalnih drog se kljub vsemu trudu boja proti preprodaji in zmanjšanju dobave ni zmanjšal;

- zloraba legalnih snovi in proizvodov (alkohol, cigarete, tablete) se je povečala;

- naraščanje okužb z nalezljivimi boleznimi, kot sta v prvi vrsti AIDS ter hepatitis;

- potreba po razvoju pristopov, ki bi nadomestili izvajanje represivnih zakonov, da bi pokrili socialne in zdravstvene potrebe uporabnikov drog.

Berlin je predstavil pomen medijev pri preventivnih kampanjah v ES. Najpomembnejši dejavnik pri presojanju medijske kampanje je po njegovem mnenju raziskava o učinkih kampanje. Preventiva ter zmanjševanje povpraševanja po drogah morata biti ojačani s tesnim sodelovanjem med zdravstvenimi delavci, zaposlenimi v izobraževanju, ter novinarji. Vsaka stran mora uvideti cilje in potrebe druge strani – strpnost in razumevanje sta nujni. Novinar in sociolog Alain Wallon (OGD, Paris) je predstavil delo novinarja na področju preventive. Na vprašanje »Kako naj se novinar usmeri na preventivno pisanje o problemu drog?«, je Wallon nanizal tri smernice:

- izredno pomemben je neposreden dialog med strokovnjaki, ki se ukvarjajo z zlorabo drog, ter novinarji in uredniki;

- kadar novinar ne dobi vseh potrebnih informacij, naj ne objavi ničesar. Na ta način bo naredil manj škode;

- novinar mora graditi/dvigovati splošno zavedanje o problematiki drog v javnosti s konstantnim, vendar ne prepogostim objavljanjem. Na tak način bo tudi sam imel pred očmi prednosti.

Wallonovo prepričanje, ki ga je dobil z lastno izkušnjo (med drugim je delal kot sourednik pri časopisu Liberation), je, da mora novinar absolutno biti specializiran, če hoče »preživeti« s pisanjem o drogah. Posledica novinarske specializacije je med drugim tudi plodnejše sodelovanje s kolegi ter predvsem z zdravstvenimi delavci. Kot primer uspešnega sodelovanja obeh strok je Wallon omenil francosko izkušnjo, kjer so mediji odigrali ključno vlogo pri spremembi državne politike o drogah.

Jorge Negreiros (University of Porto, Portugal) je predstavil raziskavo o poročanju portugalskih medijev na področju problematike drog. Dnevnoinformativni program portugalske televizije namenja večino novic o drogah vestem o nedovoljeni trgovini in uporabi drog. Poročanje o preventivnih programih je prepuščeno tednikom ali mesečnim oddajam. Novice o drogah so med seboj neuskklajene in podane na različne načine. Pomanjkanje usklajevanja in sodelovanja med novinarji je po njegovem mnenju eden glavnih problemov. Portugalski tisk se posveča predvsem pisanju o kriminalnih dejanjih, povezanih s preprodajo drog. Nacionalni in lokalni zdravstveni ter preventivni programi v časopisih skoraj niso omenjeni. Vsebinska analiza tiska je potrdila tezo, da je večina prostora v portugalskih časopisih namenjena legalni oziroma kriminalistični plati tovrstne tematike. Razmere so zelo podobne tudi v Španiji. Vendar je španska izkušnja, ki jo je predstavil profesor novinarstva Pere-Oriol Coste (Universitat Autònoma de Barcelona, Spain) v primerjavi s portugalsko še za odtonek »bogatejša«. V svojem referatu z naslovom Ali lahko televizija pomaga pri zmanjševanju povpraševanja po drogah; je Costa izpostavil vlogo drog v igranih TV-serijah. Ko govorimo o TV-serijah, moramo vedeti, da ameriške detektivske ali policijske nadaljevanke, kot Miami Vice, Magnum ali Equaliser, prikazujejo svet drog z vidika neposredne grožnje za družbo ter z realističnim pristopom podajajo fikcijo. V prvem planu je nakazana zaskrbljenost zaradi drog, obsedenost z drogami ali strah pred drogami. Costa je ugotov-

vil tudi, da velikokrat novice o drogah ter serije oziroma TV-šovi vplivajo eni na druge. To pomeni, da igrane serije uporabljajo realistični pristop, da bi bile bolj verodostojne. Ker je večina novic »represivna«, so tudi serije usmerjene v ustvarjanje manihejskega (dobro-slabo, legalno-ilegalno) videza. Na koncu bom uporabil prav Costove sklepne

besede: »Po mojem mnenju se morajo novinarji zavedati, da se problematika zasvojenosti z drogami ne sme obravnavati samo z vidika zakonskorepresivnih ukrepov. Začenja se boj za prevlado preventivnih in zdravstvenih ukrepov nad represijo. Brez dvoma bosta prav zavest in znanje novinarje v tem boju odigrala ključno vlogo«.

ADAM KUPER:

The chosen primate. Human nature and Cultural diversity

Cambridge, London: Harvard University Press, 1994*

Ko smo pred nekaj leti, v okviru nekega mojega predavanja na Univerzi v Leidnu, razpravljali o usodi »natura-nurture« debata v antropologiji, se je marsikomu zdelo, da je ta debata nekako passe, da je stvar preteklosti. Vsaj kolikor zadeva evropsko antropologijo; jasno je bilo namreč, da je v okviru ameriške antropologije, morda prav posebej po zaslugi koevolucionistov in njihovega obračunavanja s klasičnim diadnim darwinističnim modelom (prim. Lewontin, Rose, kamin 1984; Levins, Lewontin 1985), ponovno zaživela in dobila na teži.

Samo nekaj let pozneje pa je tudi v Evropi ta slika že postavljena na glavo. Klasična »natura-nurture« debata je ponovno živa. Tega ne kaže zgolj izjemno zanimanje evropskih antropologov za to temo na antropoloških kongresih (tako je bila na primer sekcija »Nature and Society« na zadnji, tretji konferenci Evropske zveze socialnih antropologov (EASA), ki je potekala v Oslu v juniju 1994, ena izmed dveh centralnih sekcij, in je potekala vse tri dni kongresa), temveč tudi najnovejša knjižna produkcija vodilnih evropskih založb, v okviru katere sodi na primer tudi izdaja del kot sta *Nature and Culture in Western Discourses* Stephena Horingana in *The Chosen Primate* Adama Kuperja.

Tokrat se bomo nekoliko podrobneje ustavili ob drugem omenjenem delu, ob knjigi, ki jo je Ernest Gellner označil kot

delo, ki »sistematično ponovno odpira celotno nature-nurture debato v novem kontekstu«. Ta »novi kontekst«, o katerem govori Gellner, pa je čisto zares v antropologiji že klasičen in star: gre namreč za kontekst darwinizma in njegove evolucionistične perspektive. Ali kot ugotavlja Kuper dobesedno – gre za neko prav določeno protislovje ter napetost, ki ga označujeta dve dejstvi: najprej to, da »so v principu vsi antropologi darwinisti« (Kuper: vii) oziroma, kot pravi Kuper: »Dandanes smo vsi darwinisti« (ibid.: 1), ter na drugi strani tem, kar označuje vsebina vprašanja »Smo res danes vsi darwinisti?« (»All Darwinians Now?« – Kuper: 1; idr.). Ali povedano drugače: gre za kontekst, ki ga označuje darwinizem danes, nekaj več kot 120 let po objavi *The Descent of Man*.

Kompleksnosti in protislovnosti tega konteksta pa nikakor ne gre podcenjevati. In v dekonstrukciji te kompleksnosti se Kuper odloči za uporabo zgodovinskih dejstev in zgodovinske argumentacije. Za korak, ki daje po eni strani razpravi nujne konture konkretnosti, saj jo opremlja z vrsto docela konkretnih in vsaj ilustrativnih zgodovinskih dejstev, in ki, po drugi strani, odstira nekatere dele tudi v antropologiji pomanjkljivega zgodovinskega spomina ter dileme, ki jih te »zgodovinske pozabe« inkorporirajo.

Tako torej Kuperjeva razčlenitev dvoma, ali smo danes res vsi darwinisti, ne prinaša s sabo zgolj jasnega opisa dilem, v katerih je bil Darwin ob odkritju teorije evolucije, in ki so ga vodile v skrivanje njegovih idej »tako dolgo kot je bilo le mogoče celo pred lastno ženo« (str. 2) ter v taktiko zavlačevanja njenega publiciranja za celi dve desetletji, ki jo je prekinil samo, ko mu je grozila »izguba prioritete« (ibid.); v torej kar se le da dolgo zavlačevanje in konformistično vedenje do okolja, ki je bilo seveda globalno in brez razpoke neevolucionistično nastrojeno (in to seveda kljub dejstvu, ki ga omenja Harris, da je namreč ideja evolucije inkorporirana tudi že v Biblijo (Harris 1972:)). Prinaša tudi razčlenitev obeh za današnjo antro-

* Tekst je nastal kot del dela na raziskavi »Teorija v antropologiji: ponovna preiskava klasične antropološke misli«, ki jo financira Ministrstvo za znanost in tehnologijo.

pologijo tako bistvenih variant darwinizma; najprej tiste, ki jo zastopajo predstavniki »biološke stranke« (ibid.: 5) in ki človeka vidi kot »obrito opico« (ibid.), »golo opico« (ibid.) ali »tretjega šimpanza« (ibid.); ter nato tudi tiste, ki jo zastopa druga, »kulturalna stranka« (ibid.), ki je dandanes – kot pravi Kuper – sicer »nemodna« (ibid.), in ki »izpostavlja dejstvo, da naš primatski izvor ni determiniral posebne smeri, ki jo je ubrala človeška evolucija« (ibid.). Prinaša pa poleg navedenega tudi analizo nekaterih, za današnje variante darwinizma značilnih zmot, na primer tiste o povezanosti evolucije in napredka. Kuper se tako pri dokazovanju dejstva, da evolucija ne vodi nujno v izboljševanje in napredek, ne sklicuje zgolj na dejstvo, da je evolucija seveda vodila tudi v izginotje vrst, temveč navaja dobesedno samega Darwina: »Bog me obvaruj... pred Lamarckovim nesmisлом o ‚tendenci k progresu‘...« (ibid.: 8). Progres ali ne-progres je torej kriterij razlikovanja med dvema teoretskima pozicijama: med darwinizmom in lamarckizmom. Prav zares: ali smo dandanes vsi darwinisti?

»Natura« pol razprave Kuper po »darwinističnem uvodu« zapelje v področje antropogeneze, kjer se spet srečamo z vrsto tem. S tem, kako in zakaj postane za Darwina možganska kapaciteta temeljna in osrednja značilnost razvoja Homo (str. 20, 21); s potekom izkopavanja fosilov in tem, kako je to izkopavanje pretresalo vsaj strokovno javnost s konca 19. in začetka 20. stoletja; s tem, kako kljub vsemu napredku tudi še danes nimamo jasnega kriterija za ločevanje vrste Homo od preostalih vrst; itd.

Seveda pa bi bilo na osnovi doslej zapisanega napačno skleniti, da je diahronična os Kuperjeve razprave posvečena zgolj in izključno le »natura« polu. Prav nasprotno je res; ne le, da je, kot smo sicer doslej le nakazali, prav problem napetosti med »nature« in »nurture« tisti, ki je gonilna sila tako recepcije darwinizma kot tudi razčlenjevanja antropogenetskih hipotez in teorij, temveč je razčlenitev posebej »nurture« pola v njegovi diahronični perspektivi tista, ki se ji Kuper posveča v naslednjih poglavjih knjige, ki še zmeraj v jedru zadevajo antropogenetsko os »natura-kultura« razprave: namreč v poglavjih *A Human Way of Life* (str. 54–78) ter *The Evolution of Culture* (str. 79–0101). Dokler se v naslednjih

poglavjih ne prevesi čisto zares v »nurture« pol.

Seveda pa tudi razpravljanje o kulturnem polu ne more brez naslonitev na »natura« pol. Kot morda tipičen primer Kuperjevega načina argumentiranja te osi na sinhroni ravni bi bilo mogoče navesti logiko, ki je na delu v poglavju »Male and Female« (str. 179–208). Poglavje začne z Meadovo in njenim odhodom na Samoo – z izsekem iz zgodovine, ki je imel tako dolgoročno spremeniti ne samo osebno in privatno življenje Meadove, temveč tudi antropološko recepcijo kultura pola. Tako po eni strani sledimo povsem osebni zgodbi Meadove in njenega povsem privatnega življenja na Samoi; kot sledimo tudi njenemu razčlenjevanju napetosti med »natura« in »nurture« polom, ki so jo pripeljali v sklepe, za katere Kuper po analizi Derek Freemanove kritike ugotavlja: »ironično, vendar pa glavni teoretski zaključki Meadove kljub vsemu vendarle še zmeraj stojijo.« (str. 194) Sledimo pa seveda tudi poti same zgodovinske recepcije Meadove in njenega dela (poleg Derek Freemanove kritike je v tem smislu uvedena tudi predstavitev rezultatov, ki sta jih pri čambulih v osemdesetih letih zbrala Deborah Gewetz in njen mož Frederick Errington – prim. str. 200 in dalje); kot sledimo tudi možnim političnim izpeljavam celotne zgodbe, s feministično varianto vred (prim. npr. str. 199).

Vendarle pa iz doslej zapisanega očitno sledi vsaj še dvoje, kar je enako kot razvijanje »natura-nurture« diade na različnih problemih in oseh značilno za Kuperjevega izbranega primata. Najprej seveda dejstvo, da je Kuperjeva knjiga prav tako knjiga o zgodovini antropologije, antropologov in o zgodovini antropoloških teorij. S tem dejstvom je nekakšno nadaljevanje in razširitev – predvsem s temami iz zgodovine fizične antropologije in s temami iz zgodovine ameriške kulturne antropologije – Kuperjevega danes že klasičnega dela *Anthropology and Anthropologists* (1983). Po drugi strani pa je izbrani primat nadaljevanje *Anthropology and Anthropologists* še v nekem drugem smislu. Morda bolj kot katerakoli Kuperjeva knjiga doslej namreč odkriva Kuperjevo ljubezen, morda celo strast za »mikrozgodovino« tistih dejanskih ljudi, ki so zgodovino antropologije in njenih teorij tudi dejansko delali. Ljubezen, ki jo gre na eni strani

morda povezovati s Kuperjevim študijem tudi zgodovine v letih njegove poklicne formacije; ljubezen, ki je bila jasno na delu tudi že v delih, ki na videz puščajo kaj malo prostora za njeno realizacijo (prim. npr. Kuper 1977; Kuper 1988), ljubezen, ki Kuperja vodi v Izbranim primatu do ugotovitev, da bi tudi zgodovina antropologije potekala pač drugače, če bi jo delali drugi ljudje; ljubezen torej, ki Kuperju narekuje tudi takšne komentarje: »Ko je primarširala v Leakeyjevo življenje, stara dvaindvajset let, kadeč cigarete, oblečena v hlače, lepa in vdana njegovemu iskanju, je prinesla s seboj še dodatni in nepredvidljivi dar: srečo« (ibid.: 39).

Kuper knjigo konča tam, kjer je še ne tako dolgo tega končal neki svoj drugi prispevek: namreč pri prihodnosti (prim. Kuper 1994 a). Z ugotovitvijo, da kljub vsemu »ni pretirano optimistično verjeti, da imamo sredstva za preživetje in morda zato, da napravimo stvari boljše. Celu na koncu drugega tisočletja je še zmeraj čas.«

Toda čas za kaj? Za naturo? Za kulturo? Ali morda za oboje?

REFERENCE

- Harris, M. (1972):
KUPER, A. (ed.) (1977): *The Social Anthropology of Radcliffe-Brown*. London, Henley, Boston: Routledge and Kegan Paul.
KUPER, A. (1991/1983): *Anthropology and Anthropologists*. London and New York: Routledge.
KUPER, A. (1988): *The Invention of Primitive Society*. London and New York: Routledge.
KUPER, A. (1994a): »Anthropological Futures«. V: Borofsky R. (ed.). *Assesing Cultural Anthropology*, New York: McGraw Hill, str. 113–119.
LEVINS, R., Lewontin, R. (1985): *The Dialectical Biologists*. Cambridge, Mass., London: Harvard University Press.
LEWONTIN, R., Rose, S., Kamin, L. (1984): *Not in Our Genes: Biology, Ideology, and Human Nature*, New York: Pantheon Books.

Vesna Godina

MAJDA ČERNIČ-ISTENIČ

Rodnost v Sloveniji

Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, november 1994, 155 strani

S knjigo *Rodnost v Sloveniji* se je na slovenskem knjižnem trgu (končno) pojavil vir, iz katerega je mogoče črpati mnoge pomembne informacije za presojanje o evropsko zelo aktualni tematiki, ki se na Slovenskem zlasti v novejšem času pogosto uporablja (in zlorablja) tudi v pragmatično politične namene.

V delu, ki je dopolnjena doktorska disertacija, avtorica postopno in sistematično razkriva različne določilnice rodnostnega obnašanja, ki ga razume kot družbeni konstrukt, kot rezultat bioloških, družbenih in psiholoških dejavnikov. In ker z biološkim dejavnikom ni mogoče pojasniti neustrezne rasti prebivalstva in nizke rodnosti zlasti v razvitih družbenih okoljih, avtorica svoj spoznavni interes usmerja predvsem na rodnostno obnašanje kot družbeno dejavnost, ki ni spontana, in ki je na individualni ravni plod zavestne izbire in odločitve posameznika/ce.

Takšna izhodiščna spoznavna drža je nujno povezana z umeščanjem rodnosti v konkretno zgodovinske okoliščine, kar se nedvoumno izraža že v prvem poglavju (13–22), v katerem avtorica ob opori na statistične podatke predstavi problematiko nizke rodnosti v Evropi in na Slovenskem. Pri iskanju izhoda iz obstoječega prebivalstvenega neravnotežja je po mnenju avtorice treba upoštevati izkušnje v tistih državah, ki so se s tem pojavom srečale nekaj desetletij pred Slovenijo: v teh okoljih so najprej raziskali procese rodnosti in potem oblikovali spreminjevalne strategije.

Raziskovanje rodnosti pa je določeno s temeljnimi teoretskimi in metodološkimi prijemi, zato avtorica v drugem poglavju (23–51) podrobneje predstavi glavne teorije (teorijo demografskega prehoda; ekonomsko teorijo rodnosti; sociološko teorijo rodnosti), s pomočjo katerih so proučevali ta pojav. Po predstavitvi lastnega teoretskega pristopa in integralnega modela za raziskovanje rodnosti v Sloveniji (v tretjem poglavju na str. 53–64) avtorica v četrtem poglavju

(65–89) analizira rodnost v Sloveniji na makroravni.

S pomočjo korelacijskih analiz statističnih podatkov in analize sekundarnih virov avtorica preverja hipotezo, po kateri je bilo naglo upadanje števila rojstev v Sloveniji po letu 1980 »močneje povezano s spremenjenim pomenom družine (naraščanjem števila izvenzakonskih zvez in razvez) in spremenjeno vlogo ženske (podaljševanjem izobraževanja in naraščanjem zaposlovanja) kot pa z realnim poslabšanjem materialnih življenjskih razmer prebivalstva (upadanjem realnih dohodkov in upadanjem obsega stanovanjske gradnje), t.j. z gospodarsko krizo v osemdesetih letih. Tudi nekatere spremembe, ki imajo naravo periodnih učinkov (migracije), so bile v primerjavi s poslabšanji materialnimi življenjskimi razmerami močneje povezane z upadanjem rodnosti« (66). Ob upoštevanju vrste pomembnih kazalnikov avtorica delno popravlja hipotezo (str. 89) in poudarja, da so poslabšane materialne razmere dolgoročni proces upadanja rodnosti (v vseh starostnih kategorijah) v drugi polovici osemdesetih let le še pospešile in poglobile, do česar pa bi verjetno prišlo že prej, če ne bi bilo priliva priseljencev.

V nadaljevanju (peto poglavje, 91–126) avtorica analizira rodnost v Sloveniji na mikroravni, to pomeni, da opazuje rodnostno obnašanje posameznika/ce glede na njegov/njen socialnoekonomski položaj in glede na motivacijske značilnosti posameznika/ce, ki se kažejo v odnosu do starševske vloge. Empirične podatke za ta del analize črpa iz raziskave Sociološki, medicinski in demografski vidiki nizke rodnosti v Sloveniji, ki je (1990) zajela vzorec 1117 odraslih oseb (519 moških in 598 žensk) v starosti od 15 do 49 let. Ob tem ko navaja izsledke te raziskave (npr. prevladovanje norme dveh otrok), avtorica tudi problematizira nekatere sestavine samega spoznavnega postopka (npr. ustreznost koncepta idealnega števila otrok, str. 122), s čimer že ustvarja zasnove za prihodnje pristope, ki bodo morali upoštevati socialne spremembe in rodnost samo kot proces in ne kot stanje.

Izredno pomembno je sklepno poglavje (127–136), v katerem avtorica z vsvo resnostjo in brez kakršnih koli apriornih (populističnih ipd.) sodb pretresa tudi vprašanje, s »kakšnimi ukrepi bi bilo danes mogoče

uskladiti rodnostno obnašanje večine ljudi s splošnim družbenim interesom po nemotnem obnavljanju prebivalstva« (128). Ob tem ko opozarja na pomen institucionalne strukturne pogojenosti rodnostnega obnašanja posameznikov/nic in ko zagovarja usklajeno delovanje med različnimi podsistemi družbe in sodobno družino (v kateri je za oba spola glavna vrednota povezovanje starševske in poklicne vloge), kar edino lahko dolgoročno zagotovi skladnejše obnavljanje prebivalstva, avtorica prikaže tudi učinkovite primere praktičnega uresničevanja tega modela. To so skandinavske države (zlasti Švedska), ki nimajo posebne populacijske politike, pač pa poskušajo z vrsto drugih politik (npr. na področju družine, zdravja itd.) utrjevati načelo enakih možnosti za oba spola in enake odgovornosti obeh spolov za nego otrok (npr. obvezno vključevanje očeta v del porodniškega dopusta, fleksibilno urejanje zaposlitve za starše z majhnimi otroki), zagotavljati ugodne okoliščine za družbeno varnost (npr. sistem otroškega varstva, zdravstvenega varstva itd.). Po teh vzorih se morejo zgledovati tudi oblikovalci/ke rešitev rodnostnega vprašanja v Sloveniji, kajti, kot na koncu stvari avtorica, pri spreminjanju rodnostnega obnašanja ne bi smeli eksperimentirati z ukrepi socialne politike (135).

Uporabno vrednost knjige zagotavljajo še povzetek v angleščini, seznam literature, Imensko in Stvarno kazalo ter Kazalo tabelaričnih in grafičnih prikazov.

Knjiga Majde Černič Istenič naj bi kot bogat vir informacij o pomembnih vidikih rodnosti postala neločljiva spremljevalka ne samo tistih, ki se na različnih področjih strokovno ukvarjajo s to problematiko, pač pa tudi (ali morebiti celo predvsem) tistih, ki v predstavnih telesih odločajo o »institucionalni strukturi« slovenske družbe. Knjiga je s svojim integralnim pristopom v bistvu tudi pomemben prispevek k ženskam prijaznemu razumevanju sodobnih eksistencialnih problemov posameznika/ce in širših družbenih skupnosti, zato je za (bolj ali manj odkrite) zagovornike repatriarhalizacije slovenske družbe po svoje tudi nevarna. Za tiste, ki ne pristajajo zgolj na moralno popravljanje obstoječih odnosov med spoloma, pa je knjiga dragocena spodbuda, ki jih lahko usmerja v razkrivanje novih vidikov in obzorij pri dojetanju in spreminjanju sodobnosti.

Maca Jogan

Ženske in duševno zdravje

Visoka šola za socialno delo, Ljubljana
1994, 333 strani

Visoka šola za socialno delo (v Ljubljani) je v začetku leta izdala knjigo D. Zaviršek *Ženske in duševno zdravje*, ki je – kot navaja sama avtorica v Predgovoru – pisana s feministične perspektive, kar jo uvršča med tiste poskuse razlaganja vsakdanjega življenja, ki v zadnjih dveh desetletjih prinašajo največ novosti in spodbujajo preusmerjanje spoznavnega interesa na področja in procese, ki so v tradicionalnih znanstvenih (moškovladajočih) pristopih veljali kot obrobni in manj pomembni.

Skladno z novim pristopom se avtorica v knjigi ukvarja s štirimi ključnimi vprašanji družbene resničnosti: – kakšni so učinki patriarhalne ideologije na duševno zdravje žensk; kako se »patristična« kultura izraža v psihosocialnih službah; kako vpliva spolno neenaka socializacija na žensko izbiranje skrbstvenih poklicev; kakšen je bil razvoj tradicionalnih ženskih poklicev in kaj dajejo nove teorije, ki vključujejo občutljivost do spolne neenakosti (13).

V prvem poglavju (Drugačnosti in skrita deprivacija, 15–59) avtorica predstavlja sociokulturne dejavnike (npr. spolno ideologijo, socializacijo), ki tudi v sodobnosti prispevajo k re/produciranju neenakosti družbenega položaja moških in žensk ter k prevladovanju družbene prikrajšanosti žensk in k njihovi večji obremenjenosti. Opirajoč se na bogato empirično evidenco iz različno razvitih okolij v sodobnem svetu prepričljivo prikaže irazito asimetrijo po spolu v opravljanju vsakdanjega skrbstvenega dela: skrb za odvisne (ostarele, otroke) je v glavnem v pristojnosti žensk. Nadobremenjenost in prikrajšanost žensk – zlasti v ekonomskem pogledu, kar se najočitneje kaže, denimo, v materinsko vodenih enostarševskih družinah, vplivata slabšalno na zdravje žensk, zato »mnoge postanejo uporabnice psihiatričnih storitev, obiskovalke socialnih služb ter drugih psihosocialnih ustanov« (46). Prav v teh ustanovah pa lahko pride do neu-

strezne pomoči prizadetim (do reproduciranja okoliščin, ki ustvarjajo deprivacijo), če se pri tem ne upošteva neenakost moške in ženske resničnosti. Zvezo med neugodnimi okoliščinami in slabšim duševnim zdravjem prikaže ob primeru brezdorstva in revščine žensk.

Obravnava posameznih vidikov in ravni družbenega reproduciranja asimetrije po spolu in posebne ranljivosti žensk je pri avtorici vselej povezana s težnjo, da bi neposredno delujoče v socialni pomoči opremila z znanji, ki bi jim omogočala zavestno nadziranje androcentričnih vzorcev delovanja in jim olajšala odločanje, ki ne bi bilo (nezavedno) krivično do žensk. V tem smislu v obsežnem drugem poglavju (Zanikanja in prezrtja, 61-133) obravnava najprej nasilje v družini, ki ga praviloma izvajajo moški nad ženami in tudi otroki (65) in ki je v zadnjih dveh desetletjih deležno kritične presoje in vedno več praktičnega ukrepanja. Prav za delujoče na področju socialnega dela je izredno pomembno, da poznajo širše družbene in kulturne določilnice nasilja v družini, ki v velikem obsegu vpliva na iskanje pomoči pri socialnih službah tudi v Sloveniji (40% vseh iskalcev pomoči). Glede na to da se fizično nasilje pogosto pojavlja povezano s psihičnim in spolnim nasiljem, avtorica upravičeno v nadaljevanju posebej obravnava nasilje nad otroki (zlasti spolne zlorabe otrok) ter posilstva, ob tem pa socialnim delavkam/cem da tudi vzorce praktičnega reševanja individualnih problemov prizadetih. Poglavje končuje z orisom prostitucije in poskusov obvladovanja (s strani socialnih služb, samih akterk) kompleksne problematike te dejavnosti v nekaterih sodobnih družbah.

Jedro dela je tretje poglavje (*Ženske in duševno zdravje*, 135–205), v katerem se avtorica najprej ukvarja s spolnimi stereotipi v sodobni psihiatriji. Upravičenost takšnega zaporedja obravnave izhaja iz samih temeljev te stroke, saj – kot poudarja – je ravno kulturni stereotip zdravega moškega temelj za koncept duševnega zdravja človeka v psihiatrično medicinski in psihoterapevtski praksi. Globoko ukoreninjeni in samoumevni androcentrični in mizogini vzorci spolno neenakega vsakdanjega delovanja posameznikov so tista simbolna sestavina, ki ob usklajenem delovanju različnih urejevalnih in nadzornih institucij prispevajo k temu, da

so ženske pogosteje kot moški pri psihiatrih (in tudi pri drugih zdravnikih). Pri pojasnjevanju tega pojava, ki ga prepričljivo predstavi s podatki iz različnih socialnih okolij, avtorica postopno razkriva manj vidne okoliščine gospodovanja nad ženskami, zlasti nad njihovim telesom in njihovo seksualnostjo. Ob uporabi sodobnih analitskih pripomočkov in konceptov (npr. disciplinski sistem nagrad in kazni E. Goffmana, str. 164) osvetljuje konkretne primere androcentričnega ustvarjanja in odpravljanja duševnih bolezni (tudi s pomočjo »objektivnih« znanosti, kot je, denimo, antropologija) – npr. histerije na Slovenskem od konca 19. stoletja naprej ali pa odvisnosti žensk, kar je aktualno zlasti v sodobnosti, ko se posledice neravnotežja med dajanjem in sprejemanjem pri ženskah odpravljajo predvsem s psihofarmakološkimi (pomirjevalnimi) sredstvi. Ugotovitve o splošnih težnjah duševnih bolezni pri ženskah so pogosto natančneje zamejene zlasti s socialnim položajem. Tako avtorica praktično zanika misel iz Predgovora (str. 12), da zaradi različnosti posploševanja niso možna.

V četrtem poglavju (Ženski poklici med dolžnostjo in novo skrbstveno kulturo, 207–253) se avtorica osredotoča na socialno delo kot tradicionalni ženski poklic. Po orisu zgodovinskega razvoja tega poklicnega dela, ki je v sodobnosti plačano in ne le moralno nagrajevano z oznako »delo iz ljubezni«, avtorica opredeli tudi feministično perspektivo (231), ki jo podrobneje predstavi v podpoglavjih Feministično socialno delo in perspektiva socialnega konteksta (2.2) ter Feministično svetovanje – podpora in opogumljanje (2.3). Tako se lahko vsakdo tudi v slovenskem jeziku seznanj z razvejanimi praksami v mnogih sodobnih družbah, katerih cilj je ustvarjati novo kakovost v medsebojnih odnosih in onemogočati reprodukcijo obrobne družbenega položaja žensk.

V zadnjem poglavju (Načrtovanje novih psihosocialnih služb in nove filozofije, 255–273) po kritiki tradicionalnih psihosocialnih služb oriše glavne značilnosti drugač-

nega pristopa, ki je pozoren na razlik med spoloma v celoti – torej od osebne do družbene strukturne ravni, in ki se ne more zamejiti le na individualno terapijo.

Kot vsako resno strokovno delo se knjiga končuje z bogatim seznamom uporabljene literature, z Imenskim in Pojmovnim kazalom ter s povzetkoma v angleščini in nemščini.

Z obiljem informacij o sodobnih teoretskih presojanjih in praktičnih iskanjih alternativnih modelov medčloveškega sožitja knjiga D. Završek pomaga odstirati (androcentrične) tančice iz vsakdanjega življenja in omogoča prestrukturiranje nevrtašljivih znanj na ravni individualnega vedenja. V delu, ki se občasno bere kot shrhljivka, je mogoče najti tudi slovenske izraze za pojme, ki so v novejšem času postali čisto vsakdanji kot tujke (npr. diskurz). Pravilo zgodovinske konkretizacije obravnavanih pojavov je tu in tam zbledelo (npr. navedba Shorterjevih spoznanj na str. 148), vendar pa je to malenkost, ki ne krni kakovosti obsežnega dela. K prepričljivosti pojasnjevanj posameznih vidikov prispeva zlasti opiranje na razvejano empirično evidenco, kar omogoča tudi umeščanje slovenske prakse v globalne družbene okvire.

Ženske in duševno zdravje je vsekakor knjiga, ki je zapolnila veliko vrzel na slovenskem knjižnem trgu. Čeprav je namenjena predvsem socialnim delavkam/cem, je glede na celovitost obravnave priporočljivo, da bi jo vzeli v roke tudi mnogi drugi strokovnjaki/nje na različnih področjih, od medicine do pedagogike. Brez dvoma si delo zasluži tudi uvrstitev v sezname obvezne literature pri različnih predmetih, zlasti pri študiju družboslovja. Kdor bo prebral to knjigo, mu bo vsekakor veliko bolj jasno, kaj je to feministična perspektiva, brez katere v 3. tisočletju verjetno ne bo več mogoča nikakršna resna presoja (obstojećih, preteklih in prihodnjih) družbenih pojavov.

Maca Jogan

bibliografija knjig in člankov

OSREDNJA DRUŽBOSLOVNA KNJIŽNICA JOŽETA GORIČARJA

NOVOSTI: MAREC, APRIL 1995

0 ZNANOST. KULTURA. DOKUMENTACIJA.
KNJIŽNICARSTVO. ČASNIKI. NOVINARSTVO

MALI, Franc: Znanost kot sistemski del družbe / Franc
Mali. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1994.
- (Znanstvena knjižnica)
U 17613 - 11 a-c, d
ČU 17613 - 11

1 FILOZOFIJA. PSIHOLOGIJA

ARISTOTELES: Nikomahova etika / Aristoteles.
- V Ljubljani : Slovenska matica, 1994. - (Filozofska
knjižnica)
U III 1421 - 38 a
ČU III 1421 - 38

DERRIDA, Jacques: Izbrani spisi / Jacques Derrida.
- Ljubljana : Studentska organizacija Univerze, 1994.
- (Knjižna zbirka Krt)
U S 16384 - 91

GASSMANN, Lothar: Rudolf Steiner und die Anthropo-
sophie: Erkenntnisweg in den Abgrund / Lothar Gas-
smann. - Berneck : Schwengeler, 1994. - (Leben
- Werk - wirkung)
17766 - 2821 a

KIRSCHNER, Josef: Obramba pred manipuliranjem : pri-
ročnik za uspešno življenje : strategija in tehnika
/ Josef Kirschner. - Ljubljana : DZS, 1995
17934 a

KIRSCHNER, Josef: Umetnost egoizma : kako živeti sre-
čno, ne da bi se ozirali na mnenje drugih / Josef Kirsch-
ner. - Ljubljana : DZS, 1994
17933

KIRSCHNER, Josef: Umetnost manipuliranja : osem
zakonov vplivanja na ljudi / Josef Kirschner. - Ljublja-
na : DZS, 1995
17935 a

MILL, John Stuart: O svobodi / John Stuart Mill. - Ljublja-
na : Študentska organizacija Univerze, 1994. - (Knjiž-
na zbirka Krt)
U S 16384 - 88 a-c, d
ČU S 16384 - 88

MOUNIER, Emmanuel: Oseba in dejanje / Emmanuel
Mounier. - Ljubljana : Društvo 2000, 1990
U 17929 a-c, d
ČU 17929

2 VERSTVO. TEOLOGIJA

BELLINGER, Gerhard J.: Enciclopedia delle religioni
/ Gerhard J. Bellingher. - Milano : Garzanti, 1993
Č 17923

DRUŽBENI nauk Cerkve / zbrala in uredila Janez Juhant

in Rafko Valenčič. - Celje : Mohorjeva družba, 1994.
- (Zbirka Teološki priručniki)
U 17098 - 13 a, b
ČU 17098 - 13

3. DRUŽBENE VEDE - SPLOŠNO.

POSVETOVANJE statistikov (1994 ; Radenci): Slovenija,
statistika, Evropska unija : [zbornik posvetovanja sta-
tistikov, Radenci '94] / [urednika Stane Marn, Anton
Kramberger]. - Ljubljana : Zavod Republike Sloveni-
je za statistiko : Statistično društvo Slovenije, 1994
IV 2998

303 METODOLOGIJA DRUŽBENIH VED

BURGESS, Robert G.: In the field : an introduction to
field research / Robert G. Burgess. - London ; New
York : Routledge, 1993. - Contemporary social rese-
arch)
II 15334 - 8

FIELD research : a sourcebook and field manual / edited
by Robert G. Burgess. - London ; New York : Rout-
ledge, 1994. - (Contemporary social research)
II 15334 - 4

304 + 308 SOCIALNA VPRAŠANJA. SOCIALNA POLITIKA IN REFORME. SOCIOGRAFIJA

SLOVENIJA po letu 1995 : razmišljanja o prihodnosti
/ [urednik Veljko Rus]. - Ljubljana : Fakulteta za
družbene vede, 1995. - (Zbirka Teorija in praksa)
U II 17770 a, b
ČU II 17770

316 SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE. PREDMET. SMERI.

KORTE, Herman: Einführungskurs Soziologie / Hg. Her-
man Korte und Bernhard Schäfers. Einführung in die
Geschichte der Soziologie / Herman Korte. - Opladen
: Leske + Budrich, 1993. - (UTB für Wissenschaft)
II 17747 - 2

SMELSER, Neil J.: Sociology / Neil J. Smelser. - Cam-
bridge ; Oxford : Blackwell, 1994. - UNESCO
: Blackwell series in contemporary social sciences)
III 3800 a

WILLKE, Helmut: Systemtheorie : eine Einführung in die
Grundprobleme der Theorie sozialer Systeme / Hel-
mut Willke. - Stuttgart ; Jena : G. Fischer, 1993.
- (UTB für Wissenschaft : Uni-Tascherbücher)

- WILLKE, Helmut: Systemtheorie. Interventionstheorie : Grundzüge einer Theorie der Intervention in komplexe Systeme / Helmut Willke. - Stuttgart ; Jena : G. Fischer, 1994. - (UBT für Wissenschaft : Uni-Taschenbücher)
12893 - 1800

316.3/6 DRUŽBA. DRUŽBENA STRUKTURA, PROCESI, VEDENJE. SOCIALNA PSIHOLOGIJA

- HAFNER-Fink, Mitja: Sociološka razsežja razpada Jugoslavije / Mitja Hafner-Fink. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1994. - (Znanstvena knjižnica)
U 17613 - 9 a-c, d
ČU 17613 - 9
- MAKAROVIČ, Jan: Logika dela : zgodovina in prihodnost / Jan Makarovič. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1993. - (Znanstvena knjižnica)
U 17613 - 7 a-c, d-g
- MLINAR, Zdravko: Individuacija in globalizacija v prostoru / Zdravko Mlinar. - Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1994. - (Dela)
U II 17280 - 35 a, d, b, c, e, f
- WATERS, Malcolm: Globalization / Malcolm Waters. - London ; New York : Routledge, 1995. - (Key ideas)
17932

316.7 KULTURNI KONTEKST DRUŽBENEGA ŽIVLJENJA. SOCIOLOGIJA KOMUNIKACIJ

- BAGDIKIAN, Ben H.: The media monopoly / Ben H. Bagdikian. - Boston : Beacon Press, 1992
17924
- BIAGI, Shirley: Media/impact : an introduction to mass media / Shirley Biagi. - Belmont : Wadsworth, cop. 1992
II 17767
- FISHER, Robert: Getting to yes : negotiating agreement without giving in / by Roger Fisher and William Ury. - Harmondsworth : Penguin Books, 1986
ČU 17930
- WARD, Jean: Search strategies in mass communication / Jean Ward, Kathleen A. Hansen. - New York : Longman : cop. 1987
II 17766

32 POLITIČNE VEDE. POL. ORGANIZACIJE. NOTRANJA POLITIKA. STRANKE IN GIBANJA

- DEMOCRATIZATION in Eastern Europe : domestic and international perspectives / edited by Geoffrey Pridham and Tatu Vanhanen. - London ; New York : Routledge, 1994
II 17636 a
- GALLAGHER, Michael: Representative government in Western Europe / Michael Gallagher, Michael Laver and Peter Mair. - New York [etc.] : McGraw-Hill, 1992
II 17769

- INDEPENDENT Slovenia : origins, movements, prospects / edited by Jill Benderly and Evan Kraft. - London : Macmillan, 1994
II 17749

- PEČJAK, Vid: Politična psihologija / Vid Pečjak. - Ljubljana : samozal., 1995
U 17928 a
ČU 17928

327 MEDNARODNI ODNOSI. ZUNANJA POLITIKA

- PREPARING for 1996 and a larger European Union : principles and priorities / by Peter Ludlow in collaboration with Niels Erbslil, Raymond Barre and the CEPS International Advisory Council. - Brussels : Centre for European Policy Studies, 1995. - (CEPS special report)
ČU 17765 - 6

33 GOSPODARSTVO. EKONOMSKA ZNANOST

- GARDNER, Herbert S., jr.: The advertising agency business : the complete manual for management & operation / Herbert S. Gardner, Jr. - Lincolnwood (Ill.) : NTC Business books, 1989. - (Crain books)
II 17753
- PHILLIPS, Paul: Political economic system of Canada and Slovenia / Paul Phillips and Bogomil Ferfila. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1995. - (Znanstvena knjižnica)
U 17613 - 12 a-c, d-g
ČU 17613 - 12
- ŽNIDARŠIČ-Kranjc, Alenka: Privatizacija ali zakonita kraja : divja privatizacija, načrtovana kraja, neznanje ali slovenska nevoščljivost? / Alenka Žnidaršič Kranjc. - Postojna : Dej, 1994
III 3801
- 331 DELO. ZAPOSLOVANJE. SINDIKATI
- LABOR markets and social policy in Central and Eastern Europe : the transition and beyond / edited by Nicholas Barr. - New York : Oxford University Press, 1994
II 17752
- OWNERSHIP and participation / edited by Raymond Russell and Veljko Rus. - Oxford : Oxford University Press, 1991. - (International handbook of participation in organizations : for the study of organizational democracy, co-operation, and self-management)
II 17755 - 2 a
- PATTIS, S. William: Careers in advertising / S. William Pattis. - Lincolnwood (Ill.) : VGM Career Horizons, 1990. - (VGM professional careers series)
II 17754
- WOMEN and career : themes and issues in advanced industrial societies / edited by Julia Evetts. - London ; New York : Longman, 1994. - (Longman sociology series)
II 17751

SALVATORE, Dominick: *International economics / Dominick Salvatore*. – Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1995. – (Prentice Hall international edition)
 ČU II 17762

SFILIGOJ, Nada: *Temeljna načela delovanja sodobnega tržnega mehanizma / Nada Sfiligoj*. – Ljubljana : Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1994
 U II 17748 a-c, d, e
 ČU II 17748

34/35 PRAVO. ZAKONODAJA. JAVNA UPRAVA. DRŽAVNA UPRAVA

BENČINA, Dragoljuba: *Mednarodne organizacije : priročnik in vodnik / Dragoljuba Benčina, Iztok Simoniti*. – Ljubljana : DZS, 1994
 U 17927 a
 ČU 17927

IGLIČAR, Albin: *Zakonodajno odločanje / Albin Igljčar*. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1994
 II 17764 a

THE NEW European community : *decisionmaking and institutional change / edited by Robert O. Keohane and Stanley Hoffmann*. – Boulder ; San Francisco : Oxford : Westview Press, 1991
 U II 17758 a

SLOVENIJA. Zakoni: *Kazenski zakonik Republike Slovenije / z uvodnimi pojasnili Ljuba Bavčona... [et al.] in stvarnim kazalom Vida Jakulina*. – [Ljubljana]: Uradni list Republike Slovenije, 1994
 17925

SLOVENIJA. Zakoni: *Predpisi o lokalni samoupravi / z uvodnimi pojasnili Staneta Vlaja*. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1995
 I 3130

SLOVENIJA. Zakoni: *Predpisi o sodstvu in državnem tožilstvu / z uvodnimi pojasnili Janeza Breznika [et al.]*. – [Ljubljana] : Uradni list Republike Slovenije, 1994
 I 3129

SLOVENIJA. Zakoni: *Zakon o kazenskem postopku / z uvodnimi pojasnili Štefana Horvata in stvarnim kazalom*. – [Ljubljana] : Uradni list Republike Slovenije, 1994
 17926

355 VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE

KLANJIŠČEK, Zdravko: *Gradivo za vojaško zgodovino / Zdravko Klanjšček*. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, Katedra za obramboslovje, 1994
 ČU IV 2996 a

39 ETNOLOGIJA. ETNOGRAFIJA. ŽENSKO VPRAŠANJE

GOFFMAN, Erving: *Interaktion und Geschlecht / Erving*

Goffman. – Frankfurt ; New York : Campus, cop. 1994
 17922

KEESING, Roger M.: *Cultural anthropology : a contemporary perspective / Roger M. Keesing*. – New York [etc.] : Holt, Rinehart and Winston, cop. 1981
 U IV 2995 a-c, d, a-c, d
 ČU IV 2995

65 TEORIJA ORGANIZACIJE IN POSLOVANJA. UPRAVLJANJE

MARKIČ, Peter: *Poslovna pogajanja / Peter Markič, Marija Strniša, Rudi Tavčar*. – Ljubljana : Gospodarski vestnik, 1994
 U 17931 a, b
 ČU 17931

MESNER-Andolšek, Dana: *Organizacijska kultura / Dana Mesner-Andolšek*. – Ljubljana : Gospodarski vestnik, 1995. – (Zbirka Manager)
 ČU II 17761

STACEY, RALPH D.: *Managing chaos : dynamic business strategies in an unpredictable world / Ralph D. Stacey*. – London : Kogan Page, 1993
 II 17759

659 REKLAMA. INFORMACIJE. ODNOSI Z JAVNOSTJO. MNOŽIČNO KOMUNICIRANJE. INFORMATIKA

DRUŠTVO novinarjev Slovenije: *Kodeks novinarjev Republike Slovenije / Društvo novinarjev Slovenije*. – Ljubljana : Društvo novinarjev Slovenije, [1991]
 Č ŠG a-c, d, e

GLOBAL journalism : *survey of international communication / John C. Merrill, editor*. – New York : Longman : Longman, cop. 1991. – (Longman series in public communication)
 II 17768

HAUSMAN, Carl: *The decision-making process in journalism / Carl Hausman*. – Chicago : Nelson-Hall, cop. 1990
 II 16570 a, b

KNOWLTON, Steven R.: *The journalist's moral compass : basic principles / edited by Steven R. Knowlton and Patrick R. Parsons*. – Westport ; London : Praeger, 1995
 III 3802

SEIB, Philip: *Campaigns and conscience : the ethics of political journalism / Philip Seib*. – Westport ; London : Praeger, 1994. – (Praeger series in political communication)
 II 17760

SYMPOSIUM des Athos-Medienkreises des Deutschen Instituts für Bildung und Wissen und dem Rheinischen Merkur (1992 ; Paderborn)
Ethik des Journalismus in den Printmedien / Symposium des Athos-Medienkreises des Deutschen Instituts für Bildung und Wissen (Paderborn) und des Rheinischen Merkur (Bonn) vom 9. bis 10. Juni 1992 in

Paderborn. – Wuppertal : R. Brokhaus, cop. 1992.
– (Beiträge zur Diskussion)
II 17757 – 13

slovar / Ružena Škerlj. – Ljubljana : DZS, 1995.
– (Slovarji DZS)
Č I 3133 a

8 JEZIKOSLOVJE. KNJIŽEVNOST

GRAD, Anton: Slovensko-španski slovar = Diccionario esloveno-español / Anton Grad. – Ljubljana : DZS, 1995. – (Slovarji DZS)
Č I 3132 a

GRAD, Anton: Špansko-slovenski slovar = Diccionario español-esloveno / Anton Grad. – Ljubljana : DZS, 1995. – (Slovarji DZS)
Č I 3131 a

ŠKERLJ, Ružena: Češko-slovenski slovar, slovensko-češki

9 DOMOZNAVSTVO. ZEMLJEPIS. BIOGRAFIJE. ZGODOVINA

ENCIKLOPEDJA Slovenije / [glavni urednik Marjan Javornik. – Ljubljana : Mladinska knjiga, 1987- <1994>
Č IV 2887

JEZERNIK, Božidar: Spol in spolnost in extremis : antropološka študija o nemških koncentracijskih taboriščih Dachau, Buchenwald, Mauthausen, Ravensbrück, Auschwitz 1933–1945 / Božidar Jezernik. – V Ljubljani : Borec, 1993. – (Borec. 45)
II 17763

ZUPANČIČ, dr. M. Boštjan: Pravna država in njena oblast
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, let. XXXII, št. 5-6, str. 368

Razlikujemo pravzaprav dva vidika pravnosti države. Eden je tradicionalen evropski in sloni na garancijah semantično-formalnologične narave ter se navadno sklicuje na t.i. načelo zakonitosti, v nemški terminologiji (in 2. odstavku naše Ustave) pa se pojavlja kot *Rechtstaat*. Drugi vidik pravnosti države je po tradiciji angleški (*the Rule of Law*). Ta vidik je dinamičen, njegovo varstvo pa izhaja iz postopanja pred državnimi organi, tako da je tu namesto črke zakona bistven tudi sodnik, porota ali druga državna institucija. Meja med demokracijo in pravom je tu manj ostra. V obeh glavnih pravnih sistemih (angloameriškem in kontinentalnem) pa so pravne garancije predvsem utemeljene v delitvi oblasti (*checks and balances*) po razsvetljskem načelu, da bodi oblast deljena, da državljanu ne bo preveč vladano: *Divide ut non impera!*

Zakonodajna oblast, ki ima v rokah abstraktni del delitve oblasti, je tisti politični pretvornik, v katerem se gola volja večine (ljudstva) pretvarja v legitimno moč legalnosti (zakona). Izvršilna veja oblast je demokraciji najnevarnejša, ker je normalno sicer samo operativna, vendar je težko predpisovati mejo med izvajanjem zakona na eni ter njegovo prekoračitvijo in zlorabo na drugi strani. Najmanj nevarna, še zlasti pri nas, je sodna veja oblasti. Sodna veja oblasti nima v rokah nobenih operativnih ali nasilnih vzvodov.

UDC: 342.1:342.5

ZUPANČIČ, Boštjan M., PhD. The Rule of Law and the Power of the State
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, No. 5-6, Pg. 368

The Continental legal system adheres to the more static German notion of the *Rechtstaat* whose essence is in the semantic and the formal-logical guarantees deriving from the principle of legality. In counterdistinction the Anglo-American notion of the Rule of Law places greater dynamic emphasis upon the Substantive and Procedural Due Process. Both, however, have for their purpose, the protection of the individual vis-à-vis the State. On the Constitutional plane the doctrine of checks and balances manifests the same (Enlightenment) idea to the effect that the power of the State ought to be divided in order to preserve as much liberty of the individual as possible: *Divide ut non impera!* The division of labor between the branches of government gives the lawgiver the abstract power to legislate whereby the will of the people is transformed into the authority of the Law. The executive branch, however, is the most dangerous due to the permeability of the constitutional distinction between the implementation of the law and the independent operative decisionmaking. The judicial branch, clearly, is the least dangerous inasmuch as it lacks the implements of power and is limited to the individual cases and controversies.

SVETLIČIČ, dr. Marjan: Multinacionalna podjetja in razvojna strategija Slovenije
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 5-6, str. 390

Glede na dolgoročne težnje v mednarodnih ekonomskih odnosih, pomen ekonomij skupne proizvodnje in razdelitve (scope) ter tehnologije in znanja kot odločilnih proizvodnih dejavnikov je sodelovanje s podjetji, ki so sposobna učinkovito izrabljati te dejavnike, nujno. Dilema torej ni sodelovati ali ne z multinacionalnimi podjetji, pač pa kako sodelovati, katerim področjem in oblikam dati prednost, da bi maksimirali svoje lastne koristi. Sodelovanje z njimi ni po definiciji niti dobro niti slabo. Odvisno je od notranjih razmer, od systemskega okvira, znanja, informacij in pogajalskih spretnosti. Prednostna področja sodelovanja so tista, ki ne morejo biti uspešna brez izkoriščanja ekonomij, obsega (torej globalnejšo kombinacijo proizvodnih dejavnikov), kjer je minimalni prag učinkovitosti nad obsegom slovenskega gospodarstva, kjer je odločilni dejavnik visoka tehnologija, znanje ali so proizvodi trženjsko intenzivni in kjer imajo multinacionalna podjetja veliko tržno moč (vključno z vplivom na svetovne standarde). Strateško področje sodelovanja z njimi je tudi varovanje okolja in usmeritev na proizvodnjo čistih tehnologij. V sodelovanju z njimi je mogoče posodobiti infrastrukturo, ki je tudi temeljni pogoj za privabljanje MNP, da v Sloveniji locirajo svoje R&R laboratorije ali/in izobraževalne centre. Osnovna politika do njih je v bistvu tudi politika do lastnega podjetništva, kar vključuje tudi dolgoročno oblikovanje lastnih (mini)multinacionalnih podjetij, da bi tako presegle omejenost domačih proizvodnih dejavnikov.

SVETLIČIČ, Marjan PhD.: Multinational companies and development strategy of Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 5-6, pg. 390

Increasing importance of economies of scope, knowledge and technology for competitive advantages of nations/firms are decisive factors stimulating cooperation with multinational companies (MNC). The dilemma is not to cooperate with MNC or not but more how to do it to maximize ones own benefits, to which industries or areas give priority. Such cooperation is by definition neither good nor bad. The results depend much on local policies, legal framework, knowledge, available information and last but not least, negotiating skills. Priority areas for cooperation are those which are scope/scale intensive, which demand minimum efficient scale which goes beyond the size of the Slovene market, where technology and knowledge are decisive and where MNCs dominate the markets or technological standards. The whole environmental complex is also a strategic area for cooperation. Modernization of infrastructure is on the one hand an area for cooperation and precondition for the "soft" but not less important areas for cooperation; attracting MNC to locate their regional R&D and training centers in Slovenia. A policy vis a vis MNC is basically the policy towards local entrepreneurship including promoting the expansion of own mini multinationals and the internationalization of production of local companies.

ŽNIDARŠIČ KRANJC, dr. Alenka: Omejevanje naravnih monopolov – primer zemeljski plin

Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Let. XXXII, št. 5–6, str. 409

V članku avtorica kratko predstavi teoretična izhodišča monopola in posebej naravnega monopola ter opozori na razlike glede stroškov in optimalnega obsega proizvodnje med eno in drugo vrsto monopola. V nadaljevanju opozori na slabosti in prednosti predvsem naravnih monopolov, na teoretična in praktična izhodišča omejevanja monopolov in posebej naravnih monopolov v praksi ter navede nekaj konkretnih primerov omejevanja naravnih monopolov v dejavnosti zemeljskega plina v posameznih izbranih državah sveta. Da bi pokazala potrebne ukrepe v Sloveniji pri omejevanju naravnih monopolov v distribuciji zemeljskega plina, analizira monopolni položaj edinega podjetja, ki se ukvarja s to dejavnostjo v Sloveniji. Po pregledu zakonodaje, ki ureja to področje, analizira posamezne elemente, s katerimi bi lahko država omejevala monopole v Sloveniji, tj. dajanje koncesij, nadzor nad cenami in lastništvo države. Glede na dano strukturo lastništva v tem podjetju ugotovi, da je večji problem kot monopolno obnašanje tega proizvajalca lastninska struktura, ki lahko vodi v zniževanje cen zemeljskega plina, ki bi onemogočale normalno investicijsko dejavnost in s tem širitev mreže zemeljskega plina v Sloveniji. Zato sklene članek z mislijo, da bi se morala država bolj kot v omejevanje cen, v kar je v tem trenutku usmerjena njena dejavnost, usmeriti v nadzorovanje politike razvoja omrežja za transport zemeljskega plina.

ŽNIDARŠIČ KRANJC, Alenka PhD.: Limitation of Natural Monopolies: The Natural Gas Case

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 5–6, Pg. 409

The theoretical starting points of monopoly, especially natural monopoly, are presented in the article. The differences regarding cost and optimal production extent between the two kinds of monopoly are pointed out. The positive and negative sides of mostly natural monopolies are drawn out. The theoretical and practical starting points of limiting monopolies, especially natural ones, in practical life are also presented. These are illustrated by some concrete examples in the field of natural gas in individual selected countries. To illustrate the necessary measures in limiting natural monopolies in the distribution of natural gas in Slovenia, the author analyzes the monopolistic position of the only enterprise in the field. Following an overview of the legislature regulating the field, separate elements are analysed by which the state could limit the monopolies in Slovenia, eg. by giving concession, price control and state ownership. Regarding the present ownership structure in the mentioned enterprise, the author finds that there exists a bigger problem than the monopolistic behavior of the company and that is its ownership structure which can lead to a gas price reduction that would prevent normal investment activities resulting in the obstruction of the spreading of the natural gas network in Slovenia. The conclusion is that the state should focus from price limitation which is the present policy to the control of the gas network development policy for gas transportation.

MLINAR, dr. Zdravko: Na pragu ubikvitarne družbe?
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXII, št. 5-6, str. 426

Ubikviteta pomeni stanje ali zmožnost biti prisoten vsepovsod, še zlasti v istem času; gre za to, da ljudi, materialne dobrine in ideje od kadar koli lahko najdemo kjer koli in kadar koli bodisi zaradi njihove dejanske razširjenosti bodisi zaradi povečevanja dostopnosti v prostoru in času. Vendar je ubikviteto treba pojasnjevati v povezanosti in nenehnem konfrontiranju s težnjami k izključevanju na vseh ravneh teritorialne organizacije družbe. Pri tem gre zmeraj manj za apriorno izključnost (na podlagi omejene dostopnosti) vse bolj pa za selektivnost, ki pomeni reflektivno (samo)izključevanje. Tako prostor izgublja dosedanji pomen območja (strnjjenost, bližina, frontalno ločevanje) in dobiva naravo omrežja. Namesto zaprtih in medsebojno izključujočih se teritorialnih sistemov prihaja do njihovega prežemanja in do prehajanja od logike zero-sum k logiki variate sum game. Ubikviteta je danes še omejena, tako da se uveljavlja na podlagi neenakomerne porazdelitve družbene moči, t.j. bolj v smislu enosmerne dominacije kot na podlagi konsenza. Vendar se krepijo povratni vplivi svetovne periferije. Neželenega se je vse težje znebiti s teritorialnim izločanjem; to pa izsiljuje uveljavljanje univerzalnih norm v globalno družbenem merilu. Še zlasti pa se krepi »pasovna ubikviteta«, ki zadeva globalno razširjenost in povezanost, vendar le znotraj določenih slojev ali skupin. Implikacija ubikvitarne razširjenosti je izguba »zunanjega sveta« in grožnja novega totalitarizma.

MLINAR, Zdravko PhD.: On the Threshold of Ubiquitous society?
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 5-6, Pg. 426

Ubiquity is a state or an ability of being present everywhere, especially simultaneously; we can find people, material goods and ideas from everywhere, in all places and at all times either due to their actual extension or due to an increase of access in space and time. But all the same, ubiquity should be clarified in connection and incessant confrontation with the tendencies towards the exclusion of all levels of territorially organised society. It is less a matter of a priori exclusion (on the basis of limited access) and more of selection, which means reflexive (self)exclusion. In this way space is losing its present meaning of region (union, closeness, frontal separation) and attaining the characteristics of a network. Instead of closed and mutually exclusive territorial systems, there is a process towards their infusion and a passing from the zero-sum logic towards the variate-sum-game logic. At present, ubiquity is still limited and is therefore being established on the basis of irregular distribution of social power, i.e. more in the sense of one-way domination than on the basis of consensus. All the same, recurrent influences of the world periphery are increasing. It is increasingly more difficult to be rid of the unwanted by territorial exclusion; and this forces the assertion of universal norms on the global societal scale. Especially the "zone ubiquity" is increasing which concerns certain strata or groups. The implication of ubiquitous extension is the loss of the "outer world" and a threat of new totalitarianism.

UDK: 316(497.12)

KERŠEVAN, dr. Marko: Slovenska sociologija med socialnim okoljem in znanstveno skupnostjo

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 5-6, str. 444

Sociologija na Slovenskem pozna več raznovrstnih začetkov in začetnikov (prvega že leta 1855, pa leta 1910, nato med obema vojnoma ter končno v šestdesetih letih tega stoletja). Mednje sodi vrsta uglednih imen slovenskega javnega in političnega življenja, čeprav ne takega ranga, kot na primer na Češkem (Masaryk, Beneš). Kljub temu – in zaradi tega – ni dosegla zadostne avtonomije in kontinuitete. Avtonomija in kontinuiteta slovenske sociologije je postala v načelu mogoča šele z njeno institucionalizacijo v okviru univerzitetnega študija in raziskovanja ter s sočasno ustanovitvijo Sociološkega društva. Dejanska avtonomija in kontinuiteta vede pa je (bila) odvisna od zmožnosti aktivnega vključevanja v mednarodno znanstveno skupnost in hkratnega aktivnega odnosa do problemov svojega socialnega okolja.

UDC: 316(497.12)

KERŠEVAN, Marko, PhD.: Slovenian Sociology Between Social Environment and Scientific Community

Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 5-6, Pg. 444

The beginnings of Slovenian sociology know various origins and protagonists (the first one already in 1855, in the year 1910, in the period between both World Wars, and finally, in the '60-ies of this century). Many well known personalities of Slovenian public and political life took part in this process, although not such celebrities and in Bohemia (Masaryk, Beneš). In spite of – and as a result of that – Slovenian sociology was not able to reach sufficient autonomy and continuity. Its autonomy and continuity became possible in principle only with its institutionalisation, as a part of the university curriculum and research and contemporaneous founding of the Sociological association. The actual autonomy and continuity however, is depended upon the capability of active participation in the international scientific community and simultaneous active relation to the problems of its own social environment.

UDC: 342.24

**BREZOVŠEK, dr. Marjan: Razdelitev ali (kon)federacija Bosne in Hercegovine
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 5-6, str. 487**

Kriza v Bosni kot moralni neuspeh in pomanjkanje humanosti je v prvi vrsti posledica dejstva, da (zahodni) politiki, kot tudi veliko medijev, obravnavajo in rešujejo ta problem predvsem z vidika »realpolitike«, zapostavljajoč temeljna načela demokracije in človekovih pravic. Odsotnost zavesti o latentni in potencialno resni evropski krizi se odraža v obstoječi impotentni politiki Zahoda, navkljub številnim poskusom posredovanja in arbitriranja mednarodnih akterjev v letih 1991-1995. Vsi ti poskusi so v tekstu analizirani in razvrščeni z vidika različnih vizij večetnične družbe. Če pripravljenost za pogajanja in kompromis ter želje po prilagoditvi niso prisotne, je takorekoč nemogoče doseči pravi federalizem, ali ga vsaj vzdrževati v njegovi nepopolni obliki.

UDC: 342J.24

**BREZOVŠEK, Marjan, PhD.: Partition or (con)federalization of Bosnia and Herzegovina
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No. 5-6, Pg. 487**

The Bosnia crisis as a moral failure and a lack of humanity is first of all due to the fact that (Western) politicians, as well as most of the opinion-making media, are handling the problems in terms of rather dubious »Realpolitik«, neglecting the fundamental principles of democracy and human rights. The absence of consciousness about latent and potentially serious European crisis is manifested in the present impotent politics of the West, despite repeated attempts at mediation and arbitration, made by various international actors in the 1991-1995 period. All these attempts are classified in the text from the different visions of a multi-ethnic society. If willingness to negotiate and compromise, and the commitment to open bargaining, and the desirability of accommodation are absent, it may be impossible to achieve true federalism or even to maintain it in its complete form.

**ŠTER, Mag. Artur: Med naravoslovjem in družboslovjem
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Let. XXXII, št. 5-6, str. 525**

Po negativnih izkušnjah, izvirajočih iz socialdarwinizma, evgenike in mehanicistične morale gena v okviru ortodoksne sociobiologije, se zdi upravičeno zastopati mnenje, da iz naravnih dejstev ne kaže izvajati moralnih norm. Še več: po mnenju nekaterih ni naravoslovna znanost niti najmanj ustrežna za razlago družbenih pojavov. Kljub temu da v tem članku zastopamo tezo o ireducibilnosti katere koli vede na katero koli drugo, pa zavračamo argument, po katerem naj ne bi obstajala med naravoslovjem in družboslovjem prav nikakršna zveza v razlagalnem in pojasnjevalnem smislu. V ta namen predstavljamo tri premostitvena področja med eno in drugo sfero. Gre za revidirano obliko sociobiologije, za novo evlucijsko etiko in za tako imenovano naravoslovno vero. Razen te njihove povezovalne funkcije jim je skupna značilnost njihovo nanašanje na fenomen altruizma, ki pa je tudi že sam zase naravnost paradigmatičen zgled pripadanja obema sferama. Rezultati tega transdisciplinarnega pristopa se ne kažejo le v podobi konstatacije, da sta omenjeni sferi ponekod dejansko povezani na medsebojno pojasnjevalni ravni, marveč pomenijo tudi nekatera konkretna etiška spoznanja.

**ŠTER, Artur, Ma.: Between Natural Science and Social Science
Teorija in praksa, Ljubljana 1995, Vol. XXXII, No 5-6, Pg. 525**

After the negative experiences originating from social-darwinism, eugenics and mechanistic morals of the gene in frame of the orthodox socio-biology, it seems right to advocate the opinion that moral norms should not be formed from natural phenomena. Even more: according to some, natural science is not in the least suitable for explaining social phenomena. Although this article represents the thesis about the irreducibility of any science to any other, we reject the argument according to which there is absolutely no connection between natural science and social science in the explanatory sense. For this purpose we present three surmounting areas between the two spheres: the revised form of socio-biology, a new evolution ethics and the so called natural science belief. Beside these connecting functions their mutual characteristic is the reference to the phenomenon of altruism, which is by itself a naturally pragmatic example of belonging to both spheres. The results of this transdisciplinary approach are not evident only in the form of the constatation that the mentioned spheres are, in some places, factually connected at the mutually explanatory level, but also mean some actual ethic conceptions.

Articles, Discussions

Boštjan M. Zupančič: The Rule of Law and the Power of the State	368
Marjan Svetličič: Multinational Companies and the Development of Slovenia	390
Alenka Žnidaršič Kranjc: Limiting Natural Monopolies – the Natural Gas Case	409
Kurt Helmut Schiebold: The German Model of Democratic Control over the Armed Forces	421

Sociology and Society at the Turn of the Century

In View of the 30th Anniversary of the Slovene Sociological Society Introduction	426
Zdravko Mlinar: On the Threshold of Ubiquitous Society?	426
Marko Kerševan: Slovene Sociology between Social Environment and Scientific Community	444
Thomas Luckmann: Sociology at the End of the 20th Century – Limits and Possibilities	452
Evgen Pusić: Are We Rid of Durkheim and Weber?	458
Niko Toš: the Emancipational Charge of the Slovene Public Project – an Interview	463

Current Interview

Stane Južnič: Students Ought to be Loved	474
--	-----

From Research

Marjan Brezovšek: Partition or (Con)Federalization of Bosnia and Herzegovina	487
Džemal Sokolović: Does the Ethnic Problem Exist?	508

Views, Commentaries

Artur Šter: Between Natural Science and Social science	525
--	-----

Scientific and Expert Meetings

Igor Prassel: Drug Demand – the Role of Mass Media	535
--	-----

Presentations, Reviews

Adam Kuper: The Chosen Primate. Human Nature and Cultural Diversity (Vesna Godina)	538
Majda Černič-Istenič: Fertility in Slovenia (Maca Jogan)	540
Darja Završek: Women and Mental Health (Maca Jogan)	542

New Books

544

Authors' Synopses

548

Nove knjige fakultete za družbene vede

Iz prejšnjih letnikov (1992–1994):

- dr. Tine Hribar: TEORIJA ZNANOSTI IN ORGANIZACIJA RAZISKOVANJA
- dr. Maca Jogan: DRUŽBENA KONSTRUKCIJA HIERARHIJE MED SPOLOMA
- dr. Slavko Splichal (v sod. z A. Bekešem): ANALIZA BESEDIL
- dr. Ivan Bernik: DOMINACIJA IN KONSENZ V SOCIALISTIČNI DRUŽBI
- dr. Danica Fink Hafner: NOVA DRUŽBENA GIBANJA – subjekti politične inovacije
- dr. Niko Toš: SLOVENSKI IZZIV, dokumenti SJM
- dr. Veljko Rus: MED ANTIKOMUNIZMOM IN POSTSOCIALIZMOM
- dr. Anton Grizold (ured.): RAZPOTJA NACIONALNE VARNOSTI

- dr. Stane Južnič: IDENTITETA
- dr. Pavle Gantar: SOCIOLOŠKA KRITIKA TEORIJ PLANIRANJA
- dr. Nada Sfiligoj: MARKETINŠKO UPRAVLJANJE
- dr. Niko Toš (ured.): EKOLOŠKE SONDAŽE, dokumenti SJM
- dr. Anuška Ferligoj, Anton Kramberger (ured.): DEVELOPMENTS IN STATISTIC AND METHODOLOGY (Metodološki zvezki 9)
- dr. Bojko Bučar: MEDNARODNI REGIONALIZEM – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij
- dr. Jan Makarovič: LOGIKA DELA, zgodovina in prihodnost
- dr. Drago Zajc: SLOVENSKI PARLAMENT V PROCESU POLITIČNE MODERNIZACIJE

- dr. Drago Kos: RACIONALNOST NEFORMALNIH PROSTOROV
- dr. Mitja Hafner Fink: SOCIOLOŠKA RAZSEŽJA RAZPADA JUGOSLAVIJE
- dr. Marko Lah: RAZVOJ IN KONSEKVENCE TEORIJE EFEKTIVNEGA POVPRASHEVANJA
- dr. Bogomil Ferfila, dr. Paul Phillips: ECONOMICS: SLOVENE AND CANADIAN POLITICAL ECONOMY
- dr. Helmut Willke: SISTEMSKA TEORIJA RAZVITIH DRUŽB
- dr. Franc Mali: ZNANSTVENA SKUPNOST KOT SISTEMSKI DEL DRUŽBE
- dr. Niko Toš (ured.): SJM
- dr. Boštjan M. Zupančič: POLJE MODERNE RESNIČNOSTI
- dr. Stane Južnič: ANTROPOLOGIJA
- dr. Marjan Brezovšek: FEDERALIZEM IN DECENTRALIZACIJA
- dr. Ivan Svetlik (ured.): ZAPOSLOVANJE
- dr. Matjaž Šuen: RAZISKOVALNO NOVINARSTVO
- dr. Iztok Simoniti: DIPLOMATSKO PRAVO (KONVENCIJE)

Okvirni program 1995:

- dr. Vlado Benko: MEDNARODNI ODNOSI
- dr. Zdravko Mlinar (ur.): OSAMOSVAJANJE IN POVEZOVANJE V EVROPSKEM PROSTORU
- dr. Niko Toš, ured.: SLOVENSKI IZZIV II
- dr. Maca Jogan: SODOBNE SMERI V SOCIOLOŠKI TEORIJI
- mag. Vlado Mihelj: KONSTRUKCIJA IN REKONSTRUKCIJA TEORIJE V PSIHOLOGIJI
- dr. Dana Mesner: VPLIV KULTURE NA ORGANIZACIJSKO STRUKTURO
- dr. Andrej Sušjan: ALTERNATIVNA EKONOMSKA TEORIJA – RAZVOJ IN ZNAČILNOSTI POSTKEYNESIJSKE EKONOMSKE ANALIZE
- dr. Veljko Rus (ured.): SLOVENIJA PO LETU 1995
- dr. Boštjan M. Zupančič: TEMELJI PRAVNE KULTURE
- dr. Stane Južnič: DOŽIVLJANJE TELESA IN TELESNOSTI
- dr. Mirjana Ule, dr. Mihael Kline: PSIHOLOGIJA KOMUNICIRANJA IN TRŽENJA
- dr. Iztok Simoniti: SPECIALNE MISLJE

Iz prejšnjih letnikov:

G. DUMEZIL: Tridelna ideologija Indoevropecev (1500 SIT*), A. TENENTI: Občutje smrti in ljubezen (1800), M. I. FINLEY: Antična ekonomija (1500), G. CANGUILHEM: Normalno in patološko (1500), G. BOCK: »Drugo« delavsko gibanje v ZDA (500). L. S. KLEJN: Arheološki viri (500), A. LEROI-GOURHAN: Gib in beseda I (1500), J. DERRIDA: Glas in fenomen (1500), M. CERVENKA: Večerna šola stihoslovja (500), A. MOMIGLIANO: Razprave iz historiografije II (1500), A. GIDDENS: Nova pravila sociološke metode (1500), F. FURET: Misliti francosko revolucijo (1500), Š. FREUD: Mali Hans, Volčji človek (2300), J. L. AUSTIN: Kako napravimo kaj z besedami (1500), P. ANDERSON: Prehodi iz antike v fevdalizem (1500), R. BARTHES: Retorika starih, Elementi semiologije (1600), R. BIANCHI-BANDINELLI: Od helenizma do srednjega veka (1600), R. INGARDEN: Literarna umetnina (1600), E. H. GOMBRICH: Spisi o umetnosti (1600), P. ANDERSON: Rodovniki absolutistične države (1500), A. LEROI-GOURHAN: Gib in beseda II (1500), P. VEYNE: Rimska erotična elegija (1600), PH. ARIES: Otrok in družinsko življenje v starem režimu (2000), H. BELTING: Podoba in njeno občinstvo v srednjem veku (2300), G. DELEUZE: Podoba-gibanje (1800), F. BRAUDEL: Čas sveta I, II (3500), E. DURKHEIM, Samomor; Prepoved incesta in njeni izviri (1800), K. BLAUKOPF: Glasba v družbenih spremembah (2300), R. BARTHES: Camera lucida (1500), E. GARIN: Spisi o humanizmu in renesansi (1800), J. GOODY: Med pisnim in ustnim (2200), G. SIMMEL: Temeljna vprašanja sociologije (1600), E. E. EVANS-PRICHARD: Ljudstvo Nuer (2400).

Nove knjige (1994):

F. ZONABEND: Dolgi spomini (2500), P. BURKE: Revolucija v francoskem zgodovinoписju (1600).
E. PANOFKY: Pomen v likovni umetnosti (3000), CT. LEVI-STRAUSS: Rasa in zgodovina; Totemizem danes (2500).
A. CHASTEL: Oplenjenje Rima, S. Freud: Tri razprave o teoriji seksualnosti, A. R. RADCLIFFE-BROWN: Struktura in funkcija v primitivni družbi.

Iz programa 1995:

M. MAUSS: Antropologija in sociologija, R. LEYDI: Druga godba, F. de SAUSSURE: Predavanja iz obče lingvistike, B. MALINOWSKI: Znanstvena teorija kulture, M. BLOCH: Apologija zgodovine, P. ROSANVALLON: Ekonomski liberalizem itn.

Nova zbirka ACADEMIA OPEROSORUM:

M. STUHEC: Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren, N. ŠABEC: Jezik ameriških Slovencev, J. VOGRINC: Televizijski gledalec . . .

* Cene veljajo za nakup v redakciji, kjer sprejemamo tudi naročila (Studia Humanitatis, Kersnikova 4, tel. 329-185)

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

- 1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.
- 2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije po 5 strani.
- 3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.
- 4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.
- 5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.
- 6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.
- 7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:
 - a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.
 - b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.
 - c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj, jV: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.
- 8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).
- 9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.
- 10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).
- 11) Prispevkov ne vračamo.

VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

ALBIN IGLIČAR: Sodstvo v funkciji reševanja konfliktov in legitimnosti oblasti

MARJAN BREZOVŠEK: Kritika novejših zamisli institucij

NIKO TOŠ, BRINA MALNAR: Projekt Slovensko javno mnenje – primer
infrastrukturne podatkovne baze slovenske sociologije

T. K. OOMEN: Social Transformation and Future Identities: West Europa and
South Asia

MARJAN MALEŠIČ: Ekonomsko vojskovanje – koncept in učinkovitost

BREDA OGORELEC: Urejanje prostora in varstvo okolja – v novih občinah

MARKO KOS: Stanovljanje novih tehnoloških podjetij

SRNA MANDIČ: Stanovljanje politika in stanovanjski trg

FRANC MALI, JANEZ JUIG: Selemetrija in analiza citatov

VKLJUČEVANJE SLOVENJE V EVROPO: Z. Mlinar, J. Makarovič,
P. Gantar, D. Kos, I. Zupanc, M. Hočevar, F. Trček, M. Skok

AKTUALNI INTERVJU: Darko Bratina (Miran Komac)

TEORIJA IN PRAKSA
DRUŽBOSLOVNA REVIJA
LETNIK XXXII
5-6/1995